

LETNIK 1 / VOLUME 1
ŠTEVILKA 2 / NUMBER 2
JULIJ / JULY 2023

Večvrstna družba / A Multispecies Society

REVIJA ZA ETNOLOGIJO,
ANTROPOLOGIJO IN
FOLKLORISTIKO / JOURNAL FOR
ETHNOLOGY, ANTHROPOLOGY
AND FOLKLORISTICS

Univerza v Ljubljani
etnologija fakulteta

Species Stories

SVETOVİ / WORLDS

VEČVRSTNA DRUŽBA / A MULTISPECIES SOCIETY

svetovi
worlds

Svetovi: revija za etnologijo, antropologijo
in folkloristiko / Worlds: Journal for Ethnology,
Anthropology and Folkloristics

Letnik 1, številka 2 (julij 2023) /
Volume 1, Number 2 (July 2023)

DOI: 10.4312/svetovi.1.2
ISSN 2820-6088

Glavni urednik / Editor-in-chief
Peter Simonič

Urednika tematske številke / Editors of the thematic issue
Ana Svetel, Peter Simonič

Odgovorna urednica / Managing editor
Veronika Zavrtnik

Tehnična urednica / Technical editor
Marjana Strmčnik

Uredniški odbor / Editorial board
Alenka Bartulović, Mateja Habinc, Boštjan Kravanja,
Mirjam Mencej, Peter Simonič, Ana Svetel,
Jernej Trebežnik, Veronika Zavrtnik

Mednarodni uredniški svet /
International Editorial Council
Steve Coleman, Terry Adrian Gunnell,
Reinhard Johler, Mario Katič, Frank J. Korom,
Daniel Miller, Svanibor Pettan, Ljupčo Risteski,
Alexandra Schwell, Hugo Valenzuela Garcia

Lektoriranje / Proofreading
Anja Muhvič, Tina Brilej

Oblikovna zasnova in prelom / Design and layout
Vasja Cenčič

Publikacija je brezplačna. /
Publication is free of charge.

Založnik / Publisher
Založba Univerze v Ljubljani /
University of Ljubljana Press

Za založbo / For the publisher
Gregor Majdič, rektor Univerze v Ljubljani /
Rector of the University of Ljubljana

Izdajatelj / Issued by
Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze
v Ljubljani; Oddelek za etnologijo in kulturno
antropologijo, Filozofska fakulteta Univerze
v Ljubljani / Ljubljana University Press, Faculty
of Arts; Department of Ethnology and Cultural
Anthropology, Faculty of Arts, University
of Ljubljana

Za izdajatelja / For the issuer
Mojca Schlamberger Brezar, dekanja Filozofske fakultete
/ Dean of the Faculty of Arts

Zavetiška ulica 5, 1000 Ljubljana, Slovenija
Telefon / Phone: +386 1 241 15 20
E-naslov / E-mail: svetovi-worlds@ff.uni-lj.si
<https://journals.uni-lj.si/svetovi-worlds>

To delo je ponujeno pod licenco Creative Commons
Priznanje avtorstva-Deljenje pod enakimi pogoji
4.0 Mednarodna licenca (izjema so fotografije). /
This work is licensed under a Creative Commons
Attribution-ShareAlike 4.0 International License
(except photographs).

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

39:636(082)
39:59(082)

VEČVRSTNA družba = A multispecies society / [urednika
tematske številke Ana Svetel, Peter Simonič]. - Ljubljana :
Založba Univerze = University of Ljubljana Press, 2023. -
(Svetovi = Worlds, ISSN 2820-6088 ; letn. 1, št. 2)

ISBN 978-961-297-147-2 (PDF)
COBISS.SI-ID 161187331

Svetovi *Worlds*

Večvrstna družba

A Multispecies Society

Vsebina / Content

UVODNIK / EDITORIAL

Ana Svetel, Peter Simonič 8

TEMATSKI ČLANKI / THEMATIC ARTICLES

Bojan Baskar Mesto kmetijskih živali v »večvrstni etnografiji« / The Place of Farm Animals in Multispecies Ethnography 16

Peter Simonič Zgodovinska etnozoologija Gabriela Majcna / Historical Ethnozoology of Gabriel Majcen 33

Lea Podgoršek Kako narediti dobrega konja? Analiza odnosov in konceptov skozi rejsko prakso / How to Make a Good Horse: An Analysis of Relations and Concepts in Breeding Practice 48

Gašper Raušl Na poti do udomačitve: o vzreji čebeljih matic kranjske sivke / On the Path to Domestication: On the Breeding of Carniolan Queen Bees 60

Dimitrij Mlekuž Vrhovnik Mleko, stvar udomačitve / Milk, a Matter of Domestication 75

Inja Smerdel Prvi koraki na poti med delovne vole – ali o posameznih začetnih spoznanjih o odnosih do živali, kakršne poraja bližina / First Steps on the Path Among Working Oxen – Or Some Initial Findings on Attitudes Towards Animals Brought About by Proximity 89

Miha Kozorog Divje živali v družbenih razredih: poskusni model / Wild Animals in Social Classes: An Experimental Model 103

Ana Svetel	Ptičja perspektiva sezonskih krajin severovzhodne Islandije / A Bird's Eye View of the Seasonal Landscapes of Northeast Iceland	118
Suzana Marjanić	A Zoocentric Perspective on Natural Disasters: The 2020 Banija Earthquake / Zoocentrična perspektiva naravnih nesreč: potres v Baniji leta 2020	134
KNJIŽNE OCENE / BOOK REVIEWS		
Jernej Trebežnik	How Nature Works: Rethinking Labor on a Troubled Planet, ur. Sarah Besky in Alex Blanchette	146
POROČILA / REPORTS		
Polona Zabret	Poročilo o mednarodnem simpoziju <i>Prenos rokodelskih znanj in izkušenj</i>	148
NAPOVEDI / ANNOUNCEMENTS		
	<i>The Insularisation of Our Worlds</i> : Call for papers for the 2025 thematic issue of the journal <i>Svetovi / Worlds</i>	150
O avtoricah in avtorjih / About the Authors		152

K nastanku tematske številke sta prispevali dve okoliščini. Prva je povečano antropološko zanimanje za življenjski prostor in druge vrste, ki bivajo v njem. Živali postajajo priljubljen medij in merilo človeških odnosov z naravnimi in družbenimi okolji. V zadnjih dveh desetletjih je izšla cela vrsta revij in zbornikov, posvečena vprašanju pravic živali, njihovega umetniškega upodabljanja, reje in prehrane, organizacije vsakdanjega življenja, vzgoje ipd. Ontološki obrat je prinesel novo specializacijo – t. i. večvrstno etnografijo, ki preizprašuje osrednje mesto ljudi in predstavlja preučevanje neudomačenih (nekoristnih) ali neopaznih živalskih in rastlinskih vrst ter procesov. Izbrani naslov tematske številke revije *Svetovi* izpostavlja spremembe znanstvene paradigme in jih prenaša v slovensko in evropsko etnologijo ter socialno/kulturno antropologijo.

Druga spodbuda za pričujočo tematsko številko je bila priložnostna in domača. V projektu Evropske noči raziskovalcev – *Humanistika, to si ti!*, ki ga na Univerzi v Ljubljani vodi Filozofska fakulteta, je leta 2022 osrednji tematski fokus povzema slogan *Človek, žival*. Na [spletni strani projekta](#) lahko preberemo, da se globalni izzivi sedanjosti »dotikajo tako ljudi kakor tudi živali. Dejavnosti projekta se zato posebej posvečajo odnosu in soodvisnosti človeškega ter živalskega sveta in raziskovanju tega odnosa v različnih in vsakršnih kontekstih.« Na Oddelku za etnologijo in kulturno antropologijo v Ljubljani je Miha Kozorog spodbudil in zasnoval simpozij *Večvrstna družba: antropologija o sobivanju ljudi in živali*, ki je, kot lahko preberemo v [programski knjižici](#), odstrl tudi za strokovno in znanstveno javnost vse bolj relevantne raziskave družb, »ki jih skupaj tvorijo ljudje in živali«.

Simpozij, ki je potekal 13. aprila 2022, je uvedel Bojan Baskar s predavanjem o konceptualnih in teoretskih podmenah medvrstnih relacij in večvrstne družbe. Drugi govori in govorke so predstavljali raznolike antropološke, zgodovinske in arheološke primere preučevanja večvrstnosti. Vprašanja, ki so se na simpoziju izkazala kot posebno znanstveno relevantna, smo skušali z avtorskimi prispevki v pričujoči tematski številki poglobiti in niansirati, predvsem pa prikazati raznovrstnost tematskih osišč in raziskovalnih pristopov, s pomočjo katerih lahko mislimo večvrstne relacije. Tematska številka je združila raziskovalce z različnih področij, od etnologije (ter etnološke muzeologije) in kulturne antropologije do

arheologije, ki delujejo oziroma so delovali v različnih domačih in tujih raziskovalnih institucijah (Filozofska fakulteta, Zavod za varstvo kulturne dediščine, Inštitut za etnologijo in folkloristiko v Zagrebu, ZRC SAZU, Slovenski etnografski muzej). Posebno veseli smo, da v tej številki sodelujejo tako uveljavljeni avtorji in avtorice kot tisti, ki šele začenjajo svojo antropološko raziskovalno pot.

Prispevki so razporejeni po tematskem ključu: prvi del tematske številke prinaša prispevke, v katerih se avtorji in avtorice ukvarjajo zlasti z domačimi, kmetijskimi, gospodarsko koristnimi živalmi (voli, čebele, konji); z njihovim kulturnim razporejanjem in križanjem, njihovim osmišljanjem, oskrbovanjem in medsebojnim vplivanjem. Prispevke, ki skušajo živali umeščati v širše družbene relacije, sva urednika umestila v drugo polovico revije.

Bojan Baskar v prispevku »Mesto kmetijskih živali v 'večvrstni etnografiji'« ugotavlja, da je na spremembo človeško-živalskih relacij vplival proces družbenih in kulturnih premen v zadnjih dvesto letih. Ta »izgubljena gotovost glede ontologije živali« je temeljno zaznamovala tudi mesto kmetijskih živali, ki so postopoma postale vse bolj marginalizirane, izključene in izrinjane tako iz javnih prostorov kot iz znanstvenih preučevanj. V osrednjem delu prispevka se avtor posveča vprašanju, ali so se kmetijske živali »umaknile« tudi iz etnologije-antropologije oziroma iz tistih usmeritev, ki so se tako ali drugače osredinjale nanje, predvsem večvrstne etnografije. Pri tem izhaja iz podmene, da trend izogibanja kmetijskim živalim obstaja tudi v etnologiji-antropologiji, četudi večvrstna etnografija »načeloma odpira vrata vsem živim vrstam«. Kljub dejstvu, da se sodobna etnologija-antropologija z živalmi precej ukvarja, »ne pomeni vsako 'ukvarjanje z živalmi' tudi že zanimanja za živali kot take«, piše Baskar.

Živalski obrat v antropologiji spreminja tudi poglede na zgodovino slovenske etnologije. Peter Simonič predstavi zgodnje slovensko delo s področja etnozooologije, ki do zdaj ni bilo analizirano. Knjiga zgodovinarja in etnologa Gabriela Majcna *Zgodovina domačih živali in pitomih rastlin* iz leta 1927 je bila namenjena kmečkemu prebivalstvu, zato je pisana v poljudnem jeziku. Prinaša opise udomačevanja živalskih in rastlinskih vrst, prisotnih na slovenskem podeželju. Avtor članka ugotavlja, da mnoga Majcnova teoretska izhodišča veljajo še danes, zato se posveti vprašanju, pri kom bi se bil lahko Gabriel Majcen zgledoval za svojo kulturnoevolucijsko obravnavo domačih živali (in rastlin), saj v knjigi skorajda ni navajal avtorjev, domači zgodovinarski in etnološki sopotniki pa mu tudi niso mogli biti v pomoč. Članek nas pelje v evolucijsko zoologijo in taksonomijo 19. stoletja, do Frana Erjavca in Charlesa Darwina.

Lea Podgoršek se v prispevku »Kako narediti dobrega konja? Analiza odnosov in konceptov skozi rejško prakso« posveča procesu prakse reje slovenskega toplokrvnega konja. S pomočjo etnoekološkega pristopa (Guille-Escuret 1998) analizira družbeno-ekološke relacije ter različne načine sobivanja konjev in rejcev. Podgoršek predstavi delanje pasme slovenskega toplokrvnega konja. Proces zgodovinsko kontekstualizira in ga ocenjuje s pomočjo konceptov, kot so hibridnost, prilagoditev, čistokrvnost, plemenskost, rasa in pasma. Ugotavlja, da je pasma sicer »lahko statična kategorija«, vendar je zaradi »nenehnega spreminjanja idej o tem, kaj pomeni dober konj, izredno dinamična«. Ravno dinamičnost pasme pa kaže tako na družbene kot biološke vidike hibridizacije oziroma mešanja.

Raziskovalna izhodišča Gašperja Raušla so sorodna izhodiščem Lee Podgoršek. Avtor se v prispevku »Na poti do udomačitve: o vzreji čebeljih matic kranjske sivke« ukvarja z vprašanjem, ali lahko kranjsko sivko umestimo med udomačene živali. Avtor namreč izpostavlja, da nadzor nad vzrejo medonosnih čebel ni popoln, saj se matica pari zunaj človeškega nadzora. Troti, ki oplajajo matice njegovih sogovornikov, namreč niso iz kontrolirane reje, to pa pomeni, »da se sčasoma zabrišejo vse spremembe v genetiki čebel, ki so predhodno nastale z njihovim selekcijskim delom«. Avtor se v članku dotakne vrste dejavnikov, ki vplivajo na kompleksno razmerje med udomačevanjem in divjostjo pri vzreji čebeljih matic, od oblike panjev in zajedavca *Varroa destructor* do praks in veščin čebelarjev ter okoljskih danosti. Nazadnje Raušl omenjena vsebinska težišča uokviruje znotraj simbolnega mesta čebel, ki naj bi predstavljale »most med človekom in naravo«.

Prispevki tematske številke se osredinjajo predvsem na živali, Dimitrij Mlekuž Vrhovnik pa v središče svojega preučevanja udomačevanja postavi mleko. V članku »Mleko, stvar udomačitve« namreč osvetljuje tezo, da je mleko del skupka, ki povezuje živali, hormone, encime, bakterije, hrano, gene, tehnologije in materialno kulturo, in tako postavlja vprašanje o udomačitvi, ki je na različne načine v fokusu številnih drugih prispevkov (Baskar, Simonič, Smerdel, Raušl, Podgoršek), na temelje osnovne dileme: kdo je pravzaprav udomačil koga? S prepletanjem antropoloških in arheoloških izhodišč ugotavlja, da je »skupek udomačitve tako hibriden preplet heterogenih stvari«, pri čemer gre za udomačitev kot sonastajanje, kar nujno implicira relacijskost, spremenljivost in procesnost.

Inja Smerdel v članku »Prvi koraki na poti med delovne vole – ali o posameznih začetnih spoznanjih o odnosih do živali, kakršne poraja bližina« obravnava odnose med voli in ljudmi, pri čemer svoja razmišljanja naslanja tudi na (simbolno) istenje. S primeri iz lastnega etnografskega gradiva in leposlovja prepleta tako metaforične kakor stvarne ravni razmerij med ljudmi in delovnimi voli, pri čemer jo zanimajo predvsem tiste sestavine, »zavoljo katerih gre za razmerja, ki so vezi«. Smerdel se kljub mestoma osebnemu in poetičnemu tonu naslanja na različne teoretske okvire etnološkega in antropološkega preučevanja razmerij med ljudmi in živalmi.

Miha Kozorog v članku »Divje živali v družbenih razredih: poskusni model« predstavi tri primere divjih živali, s katerimi se je srečeval pri svojih raziskavah, in jih umesti v izviren model treh modalnosti (simbolna, predstavna in živa žival). S številnimi etnografskimi primeri pokaže, da je simbolna žival vezana na pripisano, predstavna na zamišljeno, živa pa na neposredno razmerje, čemur ustrezajo različni koncepti družbenega razreda; z razredom kot družbenim statusom, kot izrazom kulturnega kapitala, ali kot rezultatom produkcijskih razmerij. Članek z »eksperimentalno igrivostjo« in sintezo raznolikih etnografskih gradiv vzpostavi model, ki ga lahko apliciramo na številne kontekste, predvsem pa pokaže na relevantnost družbenih razredov, njihovih antagonizmov in strukturnih izhodišč, ki jih ne gre spregledati pri razumevanju večvrstnega sobivanja in njegovem osmišljanju.

V članku »Ptičja perspektiva sezonskih krajin severovzhodne Islandije« se Ana Svetel osredinja na družbeno vlogo, ki jo ptice oziroma percipiranje njihove prisotnosti in odsotnosti igrajo v lokalnem razumevanju časovnih in sezonskih krajin ter letnih premen

v okolju. Z etnografskimi primeri prikaže vidika ptic kot znanilk pomladi ter (predvsem slušnega) zaznavanja ptic v kontekstu sezonskih ritmov in časovno zaznamovanih krajin, izpostavlja pa tudi sezonsko intonirane dinamike, ki vključujejo relacije med več živalskimi vrstami, kar jo privede do sklepnega vprašanja, ali lahko nemara ne govorimo le o večvrstni družbi, temveč tudi o družbenostni večvrstnosti, ki pa se »nikoli ne poraja v statični, v času zamrznjeni krajini, temveč je (pogosto konstitutivni) del te iste, venomer časovne krajine«.

Suzana Marjanić se v prispevku »Zoocentrična perspektiva naravnih nesreč: Potres v Baniji leta 2020« ukvarja z vplivom enkratnega tragičnega dogodka na Hrvaškem, ki je temeljno vplival na življenjske razmere ljudi in živali ter njihova razmerja na preučevanem območju Hrvaške. Na podlagi medijskega gradiva in pogovorov z aktivisti analizira primere razmer in reševalnih akcij živali po potresu in pogosto nasprotujoče si diskurze o skrbi za dobrobit živali, glede na denimo njihov status hišnega ljubljence na eni ali delovne živali na drugi strani. Z zoocentrično perspektivo avtorica prikaže kompleksnost večvrstnih relacij v kriznem in pokriznem obdobju.

Želimo vam prijetno branje!

Two circumstances contributed to the creation of this thematic issue. The first is the growing anthropological interest in habitat and species that inhabit it. Animals are becoming a popular medium and measure of human relationships with the natural and social environment. In the last two decades, a series of journals and anthologies have appeared dealing with issues of animal rights, their artistic representation, husbandry and feeding, organisation of everyday life, socialisation, etc. The ontological turn has produced a new specialisation, multispecies ethnography, which questions the centrality of humans and introduces the study of non-domesticated (non-utilitarian) or unnoticed species or processes. The title chosen for this thematic issue of the journal *Svetovi / Worlds* highlights the changes in the international scientific paradigm and brings them into Slovenian and European ethnology and social/cultural anthropology.

Another impetus for the current thematic issue was event- and faculty-related. The central thematic focus of the European Researchers' Night project, conducted under the slogan *Humanities Rock!* by the Faculty of Arts at the University of Ljubljana, in 2022 was *Human(e), Animal*. The [project's website](#) states that contemporary global challenges "affect both humans and animals." The project's activities were therefore specifically dedicated to the relationship and interdependence of humans and animals, and to the study of this relationship in different and diverse contexts." At the Department of Ethnology and Cultural Anthropology in Ljubljana, Miha Kozorog initiated and devised the symposium entitled *A Multispecies Society: Anthropology on the Coexistence of Humans and Animals*, which, as noted in the [program booklet](#), opened up increasingly relevant research on societies "which humans and animals co-create" to the professional and scientific public.

The symposium, held on April 13, 2022, was opened by Bojan Baskar with a presentation on the conceptual and theoretical implications of interspecies relations and multispecies societies. Other speakers presented various anthropological, historical, and archaeological examples of multispecies research. The contributions in this thematic issue deepen and nuance the questions that emerged as being especially academically relevant at the symposium, and, most importantly, demonstrate the diversity of thematic axes and

research approaches that can help us think about multispecies relationships. The issue brings together researchers from various fields, from ethnology (and ethnological museology) to cultural anthropology and archaeology, who work or have worked in various domestic and foreign research institutions (Faculty of Arts in Ljubljana, Institute for the Protection of Cultural Heritage of Slovenia, Institute of Ethnology and Folklore in Zagreb, Institute of Slovenian Ethnology at the Research Centre of the Slovenian Academy of Sciences and Arts, Slovenian Ethnographic Museum). We are particularly pleased that both established authors and those who are just beginning their anthropological research journeys have participated in this issue.

The contributions are arranged according to a thematic key. The first part contains mainly contributions in which the authors deal with (domestic) animal species, especially economically useful ones (oxen, bees, horses), their cultural shaping and crossbreeding, their meanings, supply and mutual influence. The second half of the issue encompasses articles that attempt to place animals into broader social contexts.

In his article “The Place of Farm Animals in Multispecies Ethnography,” Bojan Baskar notes that the process of social and cultural change has influenced the transformation of human-animal relations in the past two hundred years. This “lost certainty regarding the ontology of animals” has also fundamentally shaped the place of farm animals, which have been progressively marginalised, excluded, pushed out of both the public sphere and scientific studies. In the central part of the essay, the author explores the question of whether agricultural animals have also ‘withdrawn’ from ethnology-anthropology or from those disciplines that have dealt with them in one way or another, especially multispecies ethnography. It follows that the tendency to shun farm animals also exists in ethnology-anthropology, even though multispecies ethnography “in principle opens the door to all living species”. Despite the fact that modern ethnology-anthropology deals a lot with animals, “not all ‘dealing with animals’ means an interest in animals as such,” Baskar writes.

The animal turn in anthropology also changes the view of the history of Slovenian ethnology. Peter Simonič presents an early Slovenian work in the field of ethnozoology that had not been analysed before. Historian and ethnologist Gabriel Majcen’s 1927 book *The History of Domestic Animals and Domesticated Plants* was intended for the agrarian population. It contains descriptions of the domestication of animal and plant species found in the Slovenian countryside. Simonič notes that many of Majcen’s theoretical starting points are still valid today. He therefore explores the question of whom Gabriel Majcen might have taken as an example in his cultural-evolutionary treatment of domestic animals (and plants), since he hardly mentions any authors in the book, while historians and ethnological contemporaries could not help him either. The article takes us to the evolutionary zoology and taxonomy of the 19th century, to Fran Erjavec and Charles Darwin, and to the possible beginnings of cultural zoology in Slovenia.

Lea Podgoršek’s research in the article “How to Make a Good Horse: An Analysis of Relations and Concepts in Breeding Practice” is devoted to the process of Slovenian warmblood horse breeding. Using an ethnoecological approach (Guille-Escuret 1998),

she analyses the socio-ecological relationships and the various ways in which horses and breeders live together. The author contextualises the process historically and evaluates it in terms of hybridity, adaptation, purebredness, tribalism, breed, and breeding. She notes that breed “can be a static category,” but because of the “ever-changing ideas of what a good horse means, it is extremely dynamic”. It is precisely breed’s dynamic nature that points to the social and biological aspects of hybridisation or mixing.

In the article “On the Path to Domestication: On the Breeding of Carniolan Queen Bees,” Gašper Raušl explores the question whether the Carniolan bee can be counted among domesticated animals. The author points out that control over the breeding of honeybees is not absolute as the queen mates outside of human control. The drones that mate with the queen bees are not from controlled breeding, which leads Raušl to conclude that “over time, all the changes in the genetics of the bees, which were previously created by their selection work, are erased”. The author reviews a number of factors that influence the complex relationship between domestication and wildness in queen bee breeding, from the shape of hives and the *Varroa destructor* parasite to beekeepers’ practices and skills as well as environmental conditions. Finally, Raušl discusses the symbolic meaning of bees, which are said to represent “a bridge between humans and nature.”

While most articles in this thematic issue deal with animals, Dimitrij Mlekuž Vrhovnih centres his study on milk. In his article “Milk, a Matter of Domestication,” he sheds light on the thesis that milk is part of an assemblage linking animals, hormones, enzymes, bacteria, food, genes, technologies, and material culture, thus raising the question of domestication, which is in different ways the focus of many other contributions (Baskar, Simonič, Smerdel, Raušl, Podgoršek), starting from the fundamental dilemma: who actually domesticated whom? Interweaving anthropological and archaeological theoretical starting points, Mlekuž Vrhovnik concludes that “domestication is a hybrid interweaving of heterogeneous things” and as co-creation necessarily implies relationality, mutability, and processuality.

Inja Smerdel’s article deals with the relationships between oxen and humans and also reflects on the (symbolic) separation of humans and working oxen. Using examples from her own ethnographic material and from fiction, she intertwines both the metaphorical and the everyday levels of relationships between people and their oxen, and is particularly interested in those “relational components between people and oxen that turn these relationships into bonds.” Smerdel, despite her personal and poetic tone, draws also on various theoretical framework of human-animal relations.

Miha Kozorog’s article “Wild Animals in Social Classes: An Experimental Model” presents three examples of human–wild animal relationships he has encountered during his research. Kozorog places them in the original model of three modalities (symbolic, imagined and living animal). Using numerous ethnographic examples, he shows that these categories are also associated with different relationships among humans, corresponding to different concepts of social class: class as social status, class as an expression of cultural capital, and class as the result of the relations of production. With “experimental playfulness”, the article establishes a model applicable to many contexts, but above all, it shows the relevance of

social classes, their antagonisms and structural starting points that should not be overlooked in making sense of the coexistence of multiple species.

In her article “A Bird’s Eye View of the Seasonal Landscapes of Northeast Iceland,” Ana Svetel addresses the social role that birds, or the perception of their presence and absence, play in the local understanding of temporal and seasonal landscapes and annual changes in the environment. Using ethnographic examples, Svetel demonstrates the aspect of birds as heralds of spring and the (mainly auditory) perception of birds in the context of seasonal rhythms and temporally shaped landscapes, but also points to seasonally intoned dynamics that involve relationships between multiple animal species. This leads her to conclude by asking whether we can speak not only of a multispecies society but also of “sociality of multispeciesness” that “never emerges in a static landscape frozen in time, but is a constitutive part of that same, temporal landscape.”

Suzana Marjanić’s “A Zoocentric Perspective on Natural Disasters: The 2020 Banija Earthquake” looks at the impact of a unique, tragic event that fundamentally changed the living conditions of people and animals, and the perception of their relationships in this region of Croatia. Using media material and interviews with activists, the author analyses examples of situations and animal rescue operations after the earthquake, as well as the often contradictory discourses about concern for animal welfare or about different reactions to the (lack of) care for animals, depending on their status as pets on the one hand or as working animals on the other. By focusing on a zoo-centric perspective, Marjanić shows the complexity of multi-species relationships in the crisis and post-crisis period.

We hope you enjoy reading the new issue of *Svetovi / Worlds*.

Mesto kmetijskih živali v »večvrstni etnografiji«

The Place of Farm Animals in Multispecies Ethnography

Bojan Baskar

1.01. Izvirni znanstveni članek
DOI 10.4312/svetovi.1.2.16-32

IZVLEČEK

Kmetijske (oziroma »koristne«) živali niso deležne povečanega splošnega zanimanja za živali, ki je v družboslovnih in humanističnih vedah dobilo ime »zasuk k živalim« (*animal turn*). Nasprotno, zdi se, da zanimanje za kmetijske živali kljub temu celo usiha in da se to dogaja tudi v etnologiji-antropologiji – vedi, ki je med vsemi temi vedami tradicionalno kazala največ zanimanja zanje. Članek analizira genealogijo, okoliščine in vzroke historičnega procesa postopnega marginaliziranja, izključevanja in izrinjanja kmetijskih živali v bogatih zahodnih družbah ter posveti posebno pozornost tem procesom v antropologiji.

KLJUČNE BESEDE: kmetijske (ali koristne) živali, pozaba kmetijskih živali, romantično čaščenje divje narave, večvrstna etnografija

ABSTRACT

Farm (or “useful”) animals have not shared in the increased general interest in animals that has come to be known in the social sciences and humanities as the animal turn. On the contrary, interest in farm animals seems to be waning, and this is also happening in ethnology-anthropology – the discipline that has traditionally shown the most interest in them of all these disciplines. This article analyses the genealogy, circumstances and causes of the historical process of the gradual marginalisation, exclusion and displacement of farm animals in affluent Western societies and pays particular attention to this development in anthropology.

KEYWORDS: farm (or useful) animals, oblivion of farm animals, romantic worship of wild nature, multispecies ethnography

Vélíki porast zanimanja za živali, ki so ga angleško govoreče družboslovne vede poimenovala *animal turn* (*zasuk k živalim*), je proizvedel obilico novih spoznanj o živalih in o človeško-živalskih interakcijah; pospremila ga je formulacija novih raziskovalnih problematik in konceptov, prinesel je nove definicije ter nove klasifikacije živali in njihovih interakcij. To prizadevanje je pomnožilo in zapletlo nabor živalskih kategorij, ki pa zaradi raznih nekonsistentnosti ni deležen splošnega soglasja in zato ostaja odprt.

Če se je večinoma zdelo, da je vse živali mogoče lepo porazdeliti na divje in domače oziroma udomačene ter da je meja med enimi in drugimi dovolj jasna, so danes tudi laiki vse manj prepričani v to. Gotovost glede živali, zlasti glede njihovega ontološkega statusa, se je v zadnjih dveh desetletjih tako zamajala, da imajo specialisti precej dela s ponovnim klasificiranjem, s predelavo starih in s proizvodnjo novih taksonomij različnih redov, predvsem funkcionalnega in aksiološkega. Vrh tega so se, čeprav najbrž ne tako močno, zamajale tudi gotovosti glede drugih »kraljestev« živega sveta. Potreba po novi klasifikaciji je potreba po ponovnem urejanju živega sveta, je poskus vračanja reda v svet, naseljen s človeškimi in nečloveškimi živalmi.

Najprej je treba v izogib možnim nesporazumom poudariti, da s tem urejanjem in klasifikacijo živalskih bitij nimamo v mislih biološke sistematike. Današnje negotovosti, dvomi in dileme glede novih kategorizacij živali biološke sistematike ne zadevajo neposredno. Ta sistematika, ki uživa status znanstvene sistematike, je rezultat večstoletnega mednarodnega prizadevanja biologov, ki imajo za cilj evidentirati in klasificirati vse znane žive vrste na planetu. Karl Linné (Carolus Linnaeus), ki je na tem področju opravil pionirsko delo ter vpeljal binomično nomenklaturu in hierarhijo taksonov, ki sta še danes v rabi, je poimenoval, katalogiziral in uvrstil približno deset tisoč vrst živali in rastlin. Današnji sistematiki operirajo z bistveno večjim številom znanih živih vrst, ki se giblje med tremi in tridesetimi milijoni, pri čemer danes živeče vrste predstavljajo le en promil od vseh živih, torej v veliki večini izumrlih vrst (Margulis in Chapman 2009: 7). Biološka sistematika, ki pred uvrstitvijo v takson zahteva natančno analizo vsake vrste, seveda ni preprosto imuna na epistemične in ideološke konjunktore oziroma povsem neodvisna od družbenih in kulturnih kontekstov, vendar se je zagate in zadrege funkcionalnega in aksiološkega urejanja živali večinoma ne tičejo.

Kljub temu pa izgubljena gotovost glede ontologije živali ni zgolj posledica transformacije pogleda nanje; ni zgolj posledica spremenjenih intelektualnih in afektivnih zadržanj do živali ter sprememb v vrednotenju in tretiranju živali. Prav tako ni zgolj posledica novih rab živali oziroma novih kontekstov, v katere jih današnji ljudje postavljajo in jim s tem dajejo nove identitete, na primer kot »tovariške« (ali »družabniške«) živali. Izgubljena gotovost je *tudi* učinek novih teorij in novih spoznanj, ki jih proizvajajo relevantne discipline in zlasti transdisciplinarna polja teh disciplin, ki imajo tako ali drugače opravka z nečloveškimi, kakor tudi s človeškimi živalmi.

Poglejmo samo primer genetike. V zgodnejši fazi njenega razvoja so si predstavljali, da bo genetika učinkovito odpravila težave ter nejasnosti glede razvrščanja živih organizmov, saj bo ponudila jasne in popolnoma znanstvene rešitve. Odpravila naj bi primere, ko ni jasno, kje poteka meja med divjimi in udomačenimi vrstami. Zagotovila naj bi zanesljivo

sredstvo identifikacije vrst, s tem pa tudi določitev meje med dvema vrstama. Genetika je tovrstna pričakovanja delno upravičila in s tem povečala našo gotovost. Omogočila je, na primer, odkritje t. i. sestrskih ali dvojčnih vrst (ang. *sister species*, *geminata species*, *sibling species*). Organizmi dvojčnih vrst so morfološko in vedenjsko praktično identični, genetske razlike med njimi pa so dovolj velike, da upravičijo uvrstitev teh organizmov v različne taksone (Mayr 1963: 33–34). Po drugi strani pa je resno zamajala razlikovanje med »pravim«, divjim ameriškim bizonom (*Bison bison*) in med navidezno divjim bizonom, katerega črede je danes mogoče opazovati na pašnikih in v naravnih parkih ameriškega Zahoda. Ta je videti in se obnaša kot pravi divji bizon (pametno se je zadrževati na varni razdalji); turisti verjamejo, da gledajo divjega bizona, čistokrvnega potomca mogočnih živali, ki so nekoč topotale skoz prerijo, ki je bil na robu izumrtja, vendar so ga modri rejci rešili v zadnjem hipu in zelo uspešno obnovili njegovo populacijo. Toda ta žival nosi gene domače krave (*Bos taurus*), saj je v osnovi hibrid. Edini pravi divji bizoni, »osvobojeni kravjega gena«, naj bi bili tisti, ki so uspeli preživeti v Yellowstoneškem nacionalnem parku; populacija šteje okoli 3700 živali, toda tudi v njihovem genomu so našli kravje sledi. Koga so s tem reševanjem divjega bizona pravzaprav rešili, se ob tem sprašuje okoljska zgodovinarica Harriet Ritvo (2017: 24).

PRVI KORAK: IZKLJUČITEV DOMAČIH ŽIVALI

Ko označujemo 18. stoletje, uporabljamo oznake, kot so: razsvetljsko, pragmatično, utilitarno, racionalno, ekonomistično, fiziokratsko. Tak naj bi bil bolj ali manj tudi prevladujoči odnos tedanjih ljudi do živali, ki je bil predvsem odnos do *domačih* živali. Divje živali, ekso-tične živali so jih zanimale znatno manj. To opažanje ne velja le za kmečke populacije, ki so seveda predstavljale veliko večino prebivalstva. Velja tudi za razsvetljske prirodopisce in zoologe, ki so svojo znanost utemljevali na lastni eksperimentalni reji izbranih udomačenih živali. 18. stoletje je bilo čas velikih zoologov in botanikov (Buffon, Maupertuis, Réaumur, Linnaeus itn.) in čas velikega napredka zoologije.¹ Sredi 19. stoletja je bila praktična rejska izkušnja za zoologa že neizogibna, saj se je biologija zdaj utemljevala kot moderna eksperimentalna znanost. Darwin, na primer, je gojil golobe. Marsikoga bi utegnili presenetiti ugotovitev, da so Darwina še sredi 19. stoletja bolj zanimale domače kakor divje živali. V knjigi *Variacija živali in rastlin v razmerah udomačitve* (*The Variation of Animals and Plant under Domestication*, 1868) je prvim namenil precej več prostora kakor drugim (Baskar 2020).

Kaj se je tedaj moralo zgoditi, da so nekje od sredine 19. stoletja do začetka 20. stoletja domače živali začenjale izginjati iz zooloških in prirodoslovnih knjig, kjer so dotlej mirno sobivale z divjimi? Odgovor, ki ga je mogoče najpogosteje slišati na to in na podobna vprašanja, je, da se je v vmesnem času na Zahodu globoko spremenil odnos ljudi do narave. V precej kratkem času – v teku nekaj desetletij na prehodu iz 18. v 19. stoletje – je v elitni kulturi prevladalo novo pojmovanje in vrednotenje, ki je poudarek premaknilo na divjo naravo,

1

Več o tem gl. Baskar 2020: 119–121.

na *divjino*. Divja, neukročena, nedotaknjena narava je postala predmet estetske in moralne eksaltacije. Neobdelane krajine, ki so jih predtem zavračali kot grde, jalove, nezanimive, na primer skalnati gorski vršaci, temni gozdovi, nevihtno morje, so postale pojem lepega in sublimnega. Pred tem so lepe krajine bile skrbno obdelane in negovane agrarne krajine, pa tudi formalni in simetrični vrtovi in parki klasicistične estetike, ki so s svojimi geometrijskimi linijami predromantičnim kulturnim elitam predstavljali naravo, izboljšano in olepšano s pomočjo človeške umetnosti. Zdaj pa je nova generacija začela kreirati nove vrtove, iz katerih so izgnali simetrijo in druge formalne elemente; ti vrtovi, ki so jih razglasili za naravne (ker naj bi sledili naravi), so najprej postali znani kot angleški oziroma romantični vrtovi. Agrarna krajina, oblikovana skoz stoletja človeških preživetvenih dejavnosti, se je umaknila v ozadje in njene vizualne in literarne reprezentacije so počasi postajale vse redkejš.

Čas, v katerem se je zgodil ta obrat, seveda poznamo kot dobo romantike oziroma romantizma. O konceptu romantizma in periodizaciji romantizma potekajo razprave že več kot stoletje, proizvedle pa so le malo soglasja. V odsotnosti impozantnega koncepta se definicije romantizma pogosto omejujejo na naštevaje njegovih značilnosti, ki so v veliki meri postavljene v nasprotje z značilnostmi (neo)klasicizma (kar zadeva estetike) in razsvetljenstva. Vrednote in značilnosti razsvetljenstva (razum, pragmatizem, utilitarizem, napredek, ekonomizem, »umno« poljedelstvo, kultivirana in urejena narava ...) so se tako umaknile pogosto nasprotnim vrednotam: naravnost kot spontanost, slavljenje spontanega, iracionalnega, nezavednega, nagonskega, divjega, od človeka nedotaknjene; čaščenje »lepega in sublimnega«, ki se navdihuje ob veličastnih prizorih mogočne in sakralizirane narave (strmi vršaci, previsne stene, slapovi, prepadi, kanjoni z deročimi vodami, temni gozdovi, nevihtno morje ...). Romantizem je prinesel tudi slavljenje svobode, težnjo k svobodi, k osvoboditvi, ki jo je navdihnili francoska revolucija, in se je zato rad povezoval z zgodnjimi nacionalističnimi osvobodilnimi gibanji, na primer »junaštva« lorda Byrona v Grčiji. Seznan značilnosti romantike je še daljši, vendar tu omenimo zgolj tiste, ki so relevantne za naš namen.

Tudi glede periodizacije romantičnega obdobja je veliko razhajanj. Ta so manjša glede periodizacije romantizma v ožjem pomenu besede (na primer med letoma 1790 in 1830), bolj pa se razlikujejo glede nadaljevanja romantike po koncu tega obdobja, saj se romantizem lahko nadaljuje v različnih preoblikah, pod različnimi imeni še naprej (ne le kot neoromantika!), vse do danes. Umevanje, da romantizma še nismo preseгли, izvira iz spoznanja, da je globoko zaznamoval subjektivnost zahodnjakov. Njegova zapuščina se morda najlepše kaže v zahodnjaških pojmovanjih ljubezni, narave in individualnosti. Zato upravičeno govorimo o romantični ljubezni in romantični naravi. Umevanje, da smo v svojem pojmovanju narave še zmeraj romantični, je deležno zelo širokega soglasja. Izhodišče današnjega zahodnjaškega pojmovanja narave ostajata dihotomično razlikovanje med udomačeno in divjo naravo ter jasna preferenca do divje (čiste, nedotaknjene, neomadeževane ...) narave – oziroma »divjine«.

Romantično prevrednotenje domačega in divjega (kulture in narave) ter iz njega izpeljani estetski kanon, ki je prepoznal lepoto prav v tistem, kar se je ljudem predhodnih stoletij zdelo nezanimivo ali celo grdo, sta mogočno vplivala na pojav in razvoj najrazličnejših oblik čiščenja narave, ne le literarnih, slikarskih, glasbenih in filozofskih, temveč tudi

raznih naravo častečih praks, na primer naturizma, vegetarijanstva in trenda (samotnih) sprehodov po naravi, ki so postali prepoznavno znamenje pravih romantikov od Rousseauja naprej. Romantični sprehodi so pogosto vključevali nabiranje botaničnih in mineraloških primerkov. Prav tako je novo vrednotenje narave botrovalo pojavu novih naravovarstvenih ideologij in gibanj ustanavljanja varovanih območij (naravnih parkov), ki so sledili nekoliko pozneje. Glede teh prizadevanj smo še danes globoko romantični; res pa je, da je romantizem v svoji začetni podobi zlahka shajal brez ideologema naravne in kulturne dediščine.

Pojav romantizma so najpogosteje interpretirali kot reakcijo na nekaj: na razsvetljenje z njegovo racionalnostjo, na stari režim družbene neenakosti in odsotnosti svobode, na industrijsko revolucijo, na urbanizacijo, na kapitalizem, na estetiko (neo)klasicizma in še kaj. Obstaja pa tudi interpretacija, po kateri se je zasuk v estetskih preferencah med divjo in kultivirano naravo zgodil kot posledica spremenjenega življenjskega okolja in spremenjene demografije (začetka demografske tranzicije). Najbolj prepričljivi in najzanimivejši zagovorniki te interpretacije so trije, zgodovinarja Keith Thomas (1983), ki je to interpretacijo verjetno prvi formuliral, in Simon Schama (1995) ter antropolog Philippe Descola (2005; slovenski prevod Descola 2018). Vsi trije se strinjajo, da je romantično odkritje vznemirljivosti, lepote in sublimnosti divje narave bilo posledica občutka prezasičenosti z obdelanimi kmetijskimi površinami, ki so se vztrajno širile na račun neobdelovanega okolja, še zlasti gozdov. Descola je ponazoril to občutje tudi tako, da je postregel s kontrastnim primerom občutja prezasičenosti z divjino, ki ga je vzel iz potopisnega dnevnika francoskega pisatelja Henrija Michauxa. Dogaja se v Amazoniji, kraju Descolajeve regionalne etnografske specializacije (Descola 2018: 61–62):

Naslednja slika je od tam, iz Beléma v državi Pará:

Mlada ženska iz Manausa, ki je bila na našem krovu, je danes zjutraj, ko je šla z nami v mesto in vstopila v Veliki park, sicer res lepo zasajen, vzdihnila od olajšanja: »Ah, končno narava!« je rekla. Pa je ravnokar prišla iz gozda.

Res. Za to amazonsko meščanko (Manaus je mesto globoko v amazonski džungli – op. B. B.) gozd ni odsev narave, ampak strašljiv kaos, po katerem se sama nikakor ne sprehaja, ki se upira vsakršni udomačitvi in ne more zbuditi estetskega užitka. Glavni trg v Belému z lepo poravnanimi vrstami palm in štirikotniki kratko pristržene trave, kjer se menjavajo mangovci, paviljoni in gruče bambusa, ponuja zajamčeno alternativo: res tropske rastline, ki pa jih je ukrotilo človekovo delo, zmagoslavje kulture nad gozdnim divjaštvom. Na tako ljubezen do lepo urejenih krajin znova naletimo tudi na barvnih grafikah, ki se šopirijo v vseh salonih, hotelih in restavracijah amazonskih mestec: na stenah, ki jih je marmorirala vlaga, je videti samo planinske prizore, posejane z ocvetličeni planšarskimi kočami, s slamo krite kolibe, pogreznjene v loge, stroge vrste tis sredi francoskih vrtov, gotovo simbol eksotike, vendar tudi potrebno nasprotje glede na preveliko bližino razbrzdanega rastlinja.

»Predromantične« estetske preference mladenke iz Manausa Descola torej ne razume kot dokaz njene zaostalosti, temveč kot logično preferenco ljudi, obdanih z bohotno, enolično, »razbrzdano« džunglo, v kateri ni nobenih geometrijskih linij in kjer pogled ne nese zadosti daleč, da bi se pred njim odprla krajina.

S svojim kultom divje narave in s svojo ekologično težnjo je romantizem, ki ga današnja literarna *ekokritika* dojema kot zelenega (dobesedno in metaforično), povzročil pomembne spremembe tudi v odnosu do živali. Med drugim je postavil temelje za varovanje živali. Tudi gibanje za osvoboditev živali najdeva svoje korenine v romantiki. Izviri animalistike oziroma diskurza o pravicah živali so romantični (Mortensen 2000; Perkins 2003). Prakse in institucije varovanja živali so bile tedaj še rudimentarne; razvile so se šele pozneje, desetletja zatem ali celo stoletje zatem, ko se je čas romantike v ožjem pomenu kot literarno-umetniške smeri že iztekel.

Evidence o tem, da bi romantike zanimala živali kot take, ni prav veliko. Če se ozremo po pesnikih, ki so v romantičnem gibanju uživali najvišji prestiž, moramo ugotoviti, da se živali v njihovih pesmih pojavljajo dokaj pogosto, in sicer najrazličnejše živali. Literarne študije pa so razkrile, da so se romantični pesniki najpogosteje obračali na ptice. V njihovih pesmih najdemo škrjance, slavčke, lastovke, vrabce, taščice, kukavice, krokarje in številne druge vrste, vse do orlov in celo albatrosa (Oerlemans 2018). Eden od razlogov te preference, vendar sploh ne edini, je bil ta, da so se identificirali z njimi, saj pesniki in ptice oboji »pojejo« in tudi »letijo« (pa čeprav eni le v domišljiji). To je bila stara, še iz klasične antike izvirajoča tradicija. Drugi pomemben razlog je bila percepcija, da so ptice svobodne; ulete, v kletko zaprte ptice pa so simbolizirale izgubo pesnikove svobode (kar ima lahko za rezultat še lepše petje, kot meni tudi Gregorčičeva *Ujetega ptiča tožba*). V Leopardijevi pesmi *Pohvala ptic* (it. *Elogio degli uccelli*) so ptice v bistvu srečne in vesele. V romantični poeziji so ptice otovorjene s figurativnimi pomeni; predvsem nastopajo kot simboli in alegorije. Včasih so ti simboli enostavni, spet drugič zapleteni, enigmatični. To posebej velja za Coleridgeevega albatrosa v *Pesmi starega mornarja* (ang. *The Rime of the Ancient Mariner*, 1798), o pomenu katerega je literarna veda prelila na tone črnila. Michael Ferber (2006) je poskusil dokazati, da so privilegirano mesto med pticami zasedali orli, ki, paradokсно, sploh ne pojejo, vendar so se pesniki vseeno radi identificirali z njimi.

Ob romantičnem obravnavanju ptic lahko najlepše vidimo, kako omejeno je bilo zanimanje romantikov za živali kot take. Romantični pesniki, ki so poznali njihove življenjske razmere, ki so poznali njihove habitate, njihove reakcije in ki so bili živali vajeni, so bili precej redki pojav. Ena redkih izjem je bil kmečki pesnik John Clare, ki je izhajal iz ruralnega okolja. Njegove pesmi razodevajo bogato izkušnjo in poznavanje živali, ki temelji na dolgotrajnih opazovanjih; njegova empatija je precej drugačna od abstraktne empatije večine drugih pesnikov; njegove živali imajo subjektivnost, zmožnost strateškega izogibanja nevarnostim, ki so jim neprestano izpostavljene v antropičnem okolju. Kot kmečki pesnik v deželi, skoz in skoz prežeti z razrednimi razlikami, je bil Clare temu ustrezno marginaliziran in pogosto predmet omalovaževalne obravnave, vendar se je vseeno uspel uvrstiti v kanon britanske romantične književnosti, kjer pa je trajno ostal na njegovem dnu (Karremann 2015). Iz povedanega bi lahko izpeljali sklep, da je bila romantična refleksija o živalih kljub obilnemu izkazovanju sočutja do trpljenja živali sorazmerno ubožna.

Romantično zavračanje utilitarizma je pomenilo tudi zavrnitev pojma koristne, torej *kmetijske* oziroma *delovne* živali. Pa tudi *jedilne* živali, zlasti če upoštevamo, da je romantika

izkazovala tudi simpatije do vegetarijanstva ter vidno ambivalentnost do »kapitalističnega« racionalnega poljedelstva. Vendar pa se na prelomu 18. in 19. stoletja romantična dihotomija naravnega oziroma divjega in kulturnega oziroma udomačenega še ni aktualizirala v polni meri ter še ni proizvedla ostre prostorske in konceptualne segregacije dveh svetov. Puristično čiščenje in brušenje nasprotnih polov, ki ga je Bruno Latour videl kot značilnost moderne, je potrebovalo svoj čas. Celó pri Williamu Wordsworthu, »častilcu narave«, ki je bil kar najtesneje povezan s kultom divjine in s prizadevanji za ohranitev »nedotaknjenih« naravnih krajin Lake Districta, v njegovi »odročni divjini«, kot jo evocira v pesmi *Tinternska opatija: Vrstice, sestavljene nekaj milj nad Tinternsko opatijo, ob ponovnem obisku bregov reke Wye med turo, 13. julija 1798*, srečamo ovce, pastirje in puščavnika (Wordsworth 1991: 114). Nekateri so pikro komentirali, da se je Wordsworth odločil za opisovanje »divjega puščavniškega prizora« *nad* znamenito opatijo v Tinternu zato, da mu ne bi bilo treba opisovati industrijske in kapitalistične realnosti sveta spodaj. Toda njegova divjina očitno ni »nedotaknjena«, je le odročna in samotarska; v njej je prostora tudi za ljudi in njihove domače živali, čeprav so ti ljudje drugačni od onih spodaj.

Romantični prestiž *divje* živali se je morda še najbolje izrazil v kontekstih novega pojava nacionalizacije kulture. Kulturni nacionalizem in regionalizem sta se v iskanju identitetnih simbolov rada ozirala po divjih, neukročenih, svobodnih živalih (in morda še njihovih svobodoljubnih jezdecih). Narodotvorni romantiki so seveda potrebovali nekaj domišljije, da so lahko prispevali odločilni vložek k invenciji nacionalne živali in običajno tudi nacionalne krajine kot njenega habitata. Madžarski nacionalni pesnik Sándor Petőfi je tako iznašel madžarsko *puszto* (stepo), zamišljeno kot prostor in kot simbol divje svobode, kakršno domnevno ljubijo Madžari. Po tem sublimnem praznem prostoru galopirajo divji konji, tu in tam stoji kakšna arhaična pastirska koča, ki skupaj z nošo jezdecov evocira azijske, hunske izvore Madžarov (Thiesse 2001: 191). Madžarska romantika je na *puszti* poleg divjih konjev odkrila tudi »divje« *madžarsko sivo govedo*, govedo podolske pasme z impozantnimi rogovi, ki se je v dobi »drugotnega tlačanstva« tam paslo v nepreglednih čredah in od tam potovalo v zahodnoevropske klavnice. Še znamenitejši romantik, škotski pisatelj in pesnik Walter Scott, pa je s svojimi opisi pomembno prispeval k promociji – spet »divjega« in povrh še »starodavnega« – škotskega *belega chillinghamskega goveda* (Ritvo 1992).

Ob navedenih primerih spet vidimo, kako prehodna je še bila meja med divjimi in domačimi živalmi. Domače živali še niso bile izključene iz divje narave. Divjina še ni bila očiščena domačih živali in njihovih človeških gospodarjev. Prisotnost domačih živali, zlasti konjev in goveda, je bolj kot v poeziji vidna v slikarstvu. Romantični slikarji z Georgeom Stubbsom na čelu so radi slikali ne le konje, temveč tudi govedo, črede goveda, postavljene v hibridne kulturno-naravne krajine. Čas romantike je bil v nekaterih zahodnoevropskih deželah, z Veliko Britanijo na čelu, čas velikega napredka v agronomiji in zootehniki. Nove pasme, novi zootehnični trendi so si, kdo bi si mislil, utrli pot tudi v romantično slikarstvo. V Stubbsovi romantični »divjini« je bilo še prostora tudi za tolsto oziroma »pravokotno« kravo. Na nekaterih Stubbsovih slikah s prizori kmečkega dela konji nastopajo celo še v vlogi vlečnih živali (Broglio 2008).

Ker so kmetijske živali udomačene živali, se na prvi pogled zdi, da je razlikovanje med izključitvijo domačih živali in izključitvijo kmetijskih živali odvečno in da je sugestija o časovnem sosledju teh dveh izključitev neutemeljena. Stvar je v tem, da je romantična izključitev udomačenih živali bila hrbtna stran konstrukcije divje živali, medtem ko je poznejša izključitev kmetijskih živali predvsem posledica prenosa težišča zanimanja na drugo kategorijo živali, ki jo sestavljajo tako domače kakor divje živali in v veliki meri tudi živali, ki se nahajajo nekje vmes med poloma divjega in udomačenega. Ta kategorija se pri nas imenuje *hišni ljubljenci*. S povečanim obsegom in povečano raznoličnostjo človeških razmerij s to kategorijo živali v zahodni kulturi postaja neustreznost (in nemara tudi infantilnost) tega poimenovanja vse očitnejša.

Izključitev kmetijskih živali nam tu pomeni predvsem izgubo zanimanja za kmetijske živali, celo *pozabo* kmetijskih živali. Kmetijske živali razumemo skladno s prevladujočo definicijo, torej kot *koristne* udomačene živali, ki so jih udomačili poljedelci in živinorejci in ki so jih gojili kot a) delovne živali; b) kot živali, ki kontinuirano dajejo telesne proizvode (mleko, jajca, volno, perje, kožo, med, vosek, kri itn.); c) kot jedilne živali. Deagrarizacijski procesi povzročijo, da je v neposrednem proizvodnem stiku s temi živalmi vse manj ljudi in da so tudi bežnejša srečevanja z njimi redkejša. Te živali so, najprej na Zahodu, v teku 20. stoletja izginile z mestnih ulic, pa tudi iz drugih urbanih okolij. Njihova reja je bila vse bolj omejena na podeželja in na živalske farme, ki jih meščani v svojih okoljih niso več tolerirali. Še slabše kot prisotnost teh živali na mestnih ulicah, njihove glasove in vonje, njihove iztrebke ter percepcijo njihove nevarnosti za meščane in njihove hišne živali pa so prenašali klavnice, ki so se morale umakniti iz mestnih središč in so se tipično znašle v delavskih predmestjih, pa tudi tam so postopno poskrbeli za to, da so bile dovolj izolirane in da so omogočile, da so vsi s klanjem povezani postopki postali meščanom nevidni in neslišni. Ljudje v mestih niso več bili izpostavljeni krikom, hropeanju in drugim prizorom agonije teh živali.

Analogne težnje umikanja kmetijskih živali izpred oči ter stran od nosov in ušes prebivalcev in obiskovalcev se danes krepijo na podeželjih. Kolikor podeželja ostajajo legitimen prostor poljedelskih in živinorejskih dejavnosti in kolikor družinske kmetije ostajajo legitimen način pridelovanja hrane, kar velja med drugim za celotno Evropo, se te težnje seveda ne morejo realizirati na enak način kot v mestih. Tu prisotnosti kmetijskih živali in mehanizacije, hlevov, svinjakov, gnojišč, senikov, kozolcev in drugih objektov kmečke ekonomije ni mogoče kar skriti. Možno pa je narediti njihovo prisotnost diskretnejšo; vaške poti in ceste je mogoče redno čistiti kravjih in drugih iztrebkov, kosov lepljive zemlje, ki se oprimejo gum traktorja in odpadejo na tla, ko traktor zapelje na cesto, sena in slame, ki padata s prikolic itn. Morebitne poti med pašniki in hlevi je mogoče optimalizirati, tako da govedo ne hodi skozi vas ter se prebivalci in turisti ne srečujejo več z njim. Pač pa je govedo, konje, ovce mogoče videti na pašnikih, ker tam njihova prisotnost ni moteča, temveč je, nasprotno, dobrodošla in valorizirana kot estetski element agrarne kulturne krajine.

Živinorejci se tako znajdejo v položaju, ko morajo svoje živali skrivati pred preostalim svetom in jih izolirati od interakcij z drugimi ljudmi in živalmi. Čeprav so svojih živali vaje- ni, se jih ne bojijo in jih načeloma ne motijo, je ambivalenca do živalske bližine prisotna tudi med njimi samimi, v njihovih družinah, morda predvsem pri njihovih bolj »urbaniziranih« članih. Zunanji obiskovalci, turisti, zato niso nujno edini razlog, zaradi katerega si vaške skupnosti z aktivnimi kmetijami prizadevajo iz vasi odstraniti moteče elemente. Povrh so tu pogosto še meščani s sekundarnimi bivališči na podeželju. Zdi se, da ti postajajo vse bolj nestrpni do vsega, kar jih »kmečkega« moti na podeželju. Poskušajo, na primer, vstopiti v organe lokalne oblasti, da bi imeli moč vplivanja na življenje v vasi, ali pa v mestih poskušajo vplivati na zakonodajo, zadevajočo podeželja in kmetijstvo. Nekateri zlohotno nadzorujejo dejavnost kmetij in denuncirajo njihove drobne prekrške (na primer kmeta, ki ni temeljito spral gum traktorja, preden je zapeljal na asfaltno cesto, da mora plačati globo). Duška Knežević poroča o tem, kako na slovenskem podeželju sovaščani s tovrstnimi nagajaji vneto grenijo življenje lastnikom velikih kmetij (Knežević Hočevar 2018: 36). Spet drugi nadle- gujejo vaščane zaradi njihovih živali in vlagajo proti njim tožbe. V Franciji so imeli svetov- no odmeven primer, ko je upokojski par, ki poseduje počitniško hišo na podeželju, tožil sosedo, katere petelin ju je zjutraj prebujal, in zahteval sodno ukrepanje proti zvočnemu onesnaževanju, ki sta mu izpostavljeni. Ker ista meščana najverjetneje ne bi tožila mestnih oblasti in zahtevala odstranitve divjih ptic zaradi njihovega jutranjega ščebetanja in petja, pa tudi ne avtomobilistov, ki v nočnih ali zgodnjih jutranjih urah morda vozijo pod njunim oknom, v njuni pravdi ni težko prepoznati njune podmene, da so meščani pomembnejši od »ruralcev«. Vendar pa sta se tožitelja uštela; v Franciji je podeželje svetinja in na višji stopnji je sodnik dal prav lastnici in njenemu petelinu ter tožiteljema naložil plačilo tisoč evrov za sodne stroške in odškodnino lastnici petelina zaradi oškodovanega ugleda. Petelin Maurice je medtem postal nacionalni junak, podprt s peticijo, ki jo je podpisalo sto šestdeset tisoč podpornikov (ABC News 2019). Primer je dobil končni epilog v francoskem senatu, ki je, da se taki in podobni primeri ne bi ponavljali, leta 2021 potrdil zakon o zaščiti zvokov in vonjev podeželja. Ti imajo zdaj status ruralne sonorne in olfaktorne dediščine. Zakon poimensko varuje cingljanje kravjih zvoncev, jutranji hrup traktorjev in druge kmečke mehanizacije, muziciranje škržatov in čričkov ter celo kravjake na cesti.

Precej drugače je v ZDA, pa tudi v Veliki Britaniji, kjer se zdi, da liberalna kozmo- politiska inteligenca in njeni mediji kar tekmujejo v izkazovanju prezira do zaostalih *billbillies* in njihove »zgrešene življenjske izbire«. V tem duhu je pred nekaj leti mladi inštruktor filozofije na Kalifornijski univerzi v Berkeleyju tvitnil, da bi morale biti pode- želske zdravstvene storitve dražje od mestnih in da bi morali stroške tega nositi tisti, ki so »izbrali« ruralno Ameriko. Kot skupina so podeželski Američani »slabi ljudje, ki so naredili slabe življenjske izbire«, zato »je treba ljudi, ki niso prourbani, zasramovati« (Klein in Pruitt 2023: 992). Nekateri so celo mnenja, da si zasmehovanja in obsojanja ne zaslužijo samo »ruralci«, temveč tudi njihove živali in njihova polja. Neki pisec je v slogu kozmopolitskega odrešeništva, tako značilnem za časnik *Guardian*, prispeval apologijo urbanih sprehodov, ki jih je zmožel utemeljiti samo tako, da je urbane sprehode postavil v

kontrast z inferiornimi in dolgočasnimi podeželskimi sprehodi, kjer so vsa polja enaka in kjer sprehajalca lahko celo potepta krava.² In krave so, kot pravijo ekologi, ne samo nevarno agresivne, temveč s svojimi emisijami metana tudi skrajno ekološko problematične.

Izgulbljanje zanimanja za kmetijske živali je zaznavno tudi v vedah, ki jih je zajel *animal turn*. Tu se seveda srečamo s paradokсно situacijo, da ob siceršnji eksploziji zanimanja za živali in še posebej za človeško-živalske interakcije opažamo odsotnost kmetijskih živali. Kako je s tem v etnologiji-antropologiji, nas bo zanimalo v naslednjem razdelku. Pred tem naj samo pripomnimo, da se analogna odsotnost kaže tudi na drugih področjih kulture. Potrjujejo jo različne raziskave, ki pa so redke, kar sicer ni presenetljivo. Yvette Watt (2017), na primer, ugotavlja, da so živali postale neizogiben del umetniških razstav. Danes mora imeti vsaka razstava svojo žival, živo ali mrtvo. Watt ob tem ugotavlja, da je vztrajno naraščanje zanimanja za živali med umetniki, ki traja že nekaj desetletij, v sovzvočju z novim ovrednotenjem statusa živali in s hitro rastjo akademskega polja človeško-živalskih študijev, ki preči vrsto znanstvenih ved (Watt 2017: 163). Toda raziskava, ki jo je opravila med umetniki (večinoma slikarji), je pokazala, da upodablajo kmetijske živali precej redkeje kot divje, ki jih imajo za bolj naravne in ki po njihovem bolje predstavljajo naravo (2017: 168–169).

KMETIJSKE ŽIVALI V ETNOLOGIJI IN ANTROPOLOGIJI

Izhajamo iz podmene, da trend izogibanja kmetijskim živalim obstaja tudi v današnjih etnološko-antropoloških raziskavah. Trend je najbolj razviden v iskanjih tistih novih pristopov, ki se navdihujejo pri raznih »prelomnih« teorijah ter se poskušajo čim bolj odmakniti od uveljavljenih tradicij etnografskega opazovanja in preučevanja človeško-živalskih interakcij v njihovi kulturni raznolčnosti. Ker pa je etnologija-antropologija od vseh družboslovnih in humanističnih ved imela največ opravka s človekovimi domačimi živalmi, se razumljivo ne more tako zlahka odpreti animalistiki (poenostavljeno definirani kot kritični diskurz o živalskem trpljenju in živalskih pravicah), kot to lahko naredita na primer sociologija in literarna veda, ki imata do živali bolj abstrakten odnos. V antropologiji bi izključitev koristnih živali pomenila izključitev dolge vrste družb in kultur zunaj bogatega Zahoda, kjer kmečke živali kot delovne živali ostajajo odločilna produktivna sila v nemehaniziranem poljedelstvu in v bolj tradicionalnih oblikah pastoralne ekonomije. Odvrnitev antropologije stran od teh družb in od njihovih koristnih živali, stran od človeških *rab* koristnih živali, bi potencialno pomenila odvrnitev antropologije stran od družb in kultur, ki so bile tradicionalno opredeljene kot njena lastna ali celo izključna domena. Antropologija je bila ob svojem času edina, ki se je za »primitivne« ali »arhaične« družbe sploh zanimala; danes ni več tako, toda opustitev antropološkega ukvarjanja z družbami globalnega Juga, kot jim pravimo danes, bi vseeno bila neke vrste izdaja. Bila bi prebeg v evropocentrizem. In to enako velja za opustitev

2

»Sprehod po mestu je boljši in pripravljen sem se konfrontirati z vsakim, ki trdi drugače. Eden od razlogov je ta, da je podeželje pri najboljši volji dolgočasno. Polja so si med sabo zelo podobna in prenekatera med njimi so polna krav. Čeprav se o tem noče govoriti, imajo krave grdo navado, da ubijajo ljudi, ki jim niso všeč. V mestu je mogoče več videti, nevarnost, da vas bo poteptala krava, pa je manjša.« (Elledge 2018)

antropološkega zanimanja za njihove koristne živali. Njihova izključitev bi globoko popačila etnografijo teh družb. Nekateri (morda marsikateri?) sociologi in filozofi bi tak korak pozdravili, saj bi po njihovem antropologija, ki bi odvrгла ta svoj tradicionalni »balast«, postala bolj »kritična«. Antropološka obravnava človeško-živalskih relacij, ki bi se prelevila v *kritično animalistiko*, bi bila po njihovem najboljša, kar se lahko pripeti antropologiji. Taka antropologija bi se po njihovem osvobodila nekritičnega eksotiziranja ter bi se povrnila k obravnavanju aktualnih in perečih problemov naših »post-« družb.

Ali se današnja antropologija dejansko giblje v smeri te opustitve, te »pozabe« kmetijskih živali? In ali si to opustitev lahko privoščiti?

Odgovor na drugo je seveda precej lažji kot odgovor na prvo vprašanje. Opustitev zanimanja za kmetijske oziroma koristne živali bi pomenila opustitev zanimanja za »tradicionalne« oblike subsistence, kakor tudi izbris spomina na nekdanje oblike sobivanja s koristnimi živalmi v naših »post-« družbah. Taka opustitev bi bila za etnologijo-antropologijo, ki se je v nacionalnih tradicijah Centralne in Vzhodne Evrope pretežno zanimala za kmečke kulture in ruralne svetove, suicidalna.

Da bi lahko kvalificirano odgovorili na prvo vprašanje, bi si morali najprej oblikovati čim popolnejšo in natančnejšo sliko današnjih teženj v iskanju novih pristopov k živalim (in k živim vrstam nasploh). Tu nam časovne in prostorske omejitve tega ne dopuščajo. Omejili se bomo le na eno smer, en vpliven pristop v današnji antropologiji, imenovan *večvrstna etnografija* (*multispecies ethnography*). Obstaja še en pomemben pristop, ki je večinoma kontrasten v primerjavi z večvrstno etnografijo, ponekod pa se močno približata drug k drugemu, tako da se meja med njima deloma zabriše. Ta pristop nima splošno sprejetega imena; eno njegovih imen je (*francoska*) *etnoekologija*. Ta pristop je zaradi različnih razlogov dolgo ostajal omejen na francosko etnologijo-antropologijo oziroma je celo v francoski antropologiji predstavljal manj znano, manj vplivno šolo nasproti dominantni lévi-straussovski (strukturalistični) antropologiji. Anglofona antropologija je začela to šolo odkrivati z veliko zamudo in v percepciji anglofonih antropologov se bolj ali manj zvede na delo Philippa Descolaja, medtem ko ostaja delo dveh utemeljiteljev te šole, Andréja Leroi-Gourhana in Andréja-Georgesa Haudricourta, bistveno manj znano (s to razliko sicer, da je Leroi-Gourhan, ki je bil tudi arheolog, razmeroma dobro poznan v anglofoni arheologiji).

V primerjavi s francosko etnoekologijo, ki jo bomo tu zaobšli, večvrstna etnografija ni naletela na resnejše ovire njeni recepciji v glavnem toku anglofone antropologije, čeprav to še ne pomeni, da je zelo vplivna. Gotovo pa je v trendu.

VEČVRSTNA ETNOGRAFIJA

Večvrstni etnografiji ne bi bilo težko očitati, da zanemarja kmetijske živali (in kulturne rastline). Če si naredimo seznam živali, ki so jih večvrstni etnografi obravnavali, bomo težko srečali kakšno koristno kmetijsko žival. Če že, bo to najverjetneje žival, katere uradna kategorizacija v dani družbi se spreminja; žival je na primer predstavljena iz kategorije delovne/koristne/kmetijske živali v kategorijo tovariške živali (ang. *companion animal*) oziroma

hišnega ljubljénčka. V modnem »trans« žargonu bi lahko rekli, da žival »tranzitira« iz koristne živali v tovariško žival. Na primer konj ali pujs.

Toda tak očitek bi bil lahko krivičen. Nabor živih vrst, ki zanimajo večvrstno etnografijo, je namreč bistveno širši in se sploh ne omejuje na živalske vrste, temveč vključuje tudi rastlinske – in še več, vključuje tudi vrste, ki pripadajo kraljestvom gliv, protistov in cepljivk. Večvrstna etnografija načeloma odpira vrata *vsem* živim vrstam. Posebej jo zanimajo *porajajoče se* oblike življenja (vpliv teorij in filozofij t. i. emergentizma), prek tega pa tudi procesi postajanja človeških družbenih svetov, v katerih so konstitutivno vgrajene medvrstne relacije in njihove ekologije. Človeka je treba obravnavati kot vsako drugo živo vrsto, torej v klobčiču ekoloških relacij z drugimi vrstami v ekosistemu. Smer se lahko razume kot *posthumanizem*, nikakor pa ne kot *ahumanizem*: človeška vrsta, čeprav konceptualizirana kot »večvrsta«, ostaja konstanten in bolj ali manj osrednji predmet njenega zanimanja. Ostaja torej antropologija, čeprav se močno navezuje na biologijo in si, ne nazadnje, tako kot biologija postavlja vprašanje, kaj je življenje. Vračanje biologije v antropologijo je vsekakor pozitiven razvoj, ki pomaga tudi osvobajati antropologijo od biofobije kulturnega konstrukcionizma.

Močna navezava na biologijo morda najbolje pojasni preference medvrstne etnografije glede izbire živih vrst, ki jih vključuje v obravnavo. Opazimo lahko določeno nagnjenje do mikroorganizmov, ki si ga brez posega sodobne biologije ni mogoče niti zamisliti: to smer je zakoličil Stefan Helmreich (2009), ki velja za enega začetnikov večvrstne etnografije (Kirksey in Helmreich 2010). Nato je tu še fascinacija z glivami, ki so tako mikrobi kakor tudi večceličarji: to pot, ki tudi ni ostala brez sledilcev, je utrla Anna Tsing (2012; 2015). Ko smo enkrat prestopili iz ožjega sveta vretenčarjev v veliko širši svet drugačnih organizmov, si s klasičnimi etnološkimi pojmovanji živali in s kategorialnimi distinkcijami med njimi ne moremo več pomagati.

Naslednje živali v nizu multispecifičnih preferenc so ptice. Thom van Dooren, eden vidnejših predstavnikov večvrstne etnografije, je postal široko znan s svojimi raziskavami urbanih vran (van Dooren 2016; 2019) in ptic mrhovinark nasploh. Sara Asu Schroer je preučevala medvrstno socialnost sokolov v okoliščinah domače reje (Schroer 2021). Song Hoon je napisala knjigo o danes zelo spornem običaju množičnega streljanja golobov, ki ga na praznik dela imajo v nekem mestecu v Pensilvaniji (Hoon 2010). Za nameček dodajmo še knjigo belgijske empirične filozofinje Vinciane Despret (učenke slavne Isabelle Stengers), ki ji je dala naslov *Bivati po ptičje* (Despret 2019) in ki jo je posvetila Isabelle Stengers, Donni Haraway in spominu na Bruna Latoura. Če na vso to ptičjo etnografijo pogledamo s paralaktičnega kota, se ne moremo ubraniti vtisa, da smo priča vrnitvi romantične zagledanosti v ptice. Imamo nabor ptičev, ki niso ne divji ne domači, temveč so nekje vmes; so ujetniki, ki jim hrano posredno ali neposredno priskrbijo ljudje; so prebivalci mest ... Matthew C. Watson, ki si je v svojem kritičnem zapisu o večvrstni etnografiji kot obliki sodobne mitologije za osrednjo tarčo izbral van Doorena, očita večvrstnim etnografom, da prinašajo optimistična sporočila, s katerimi poskušajo nasprotovati pesimističnim napovedim poznoindustrijske destrukcije okolja (Watson 2016). Van Doorena naracija o vedenjski plastičnosti in prilagodljivosti urbanih vranjih imigrantov je tolažilna; van Dooren »celo trdi, da s tem, ko se vrane po celem

svetu selijo v mesta in se učijo novih načinov življenja, izvajajo eksperimente iz emergentnih oblik vranstva« (*prav tam*: 165). Vrh tega Watson še pribije, da je van Doorenova naracija »kvazialegorična«. »Če so se ptice (v mestih – op. B. B.) lahko naučile živeti na nov način, mar ne bi zmogli tega tudi mi?« (*prav tam*: 164) Ptice nam torej pripovedujejo o nas samih.

Težko bi torej trdili, da večvrstna etnografija izključuje domače živali in preferira divje, saj smo videli, da se rada ukvarja z živalmi, ki so vmes, ki so v procesih prehajanja, postajanja nekaj drugega, celo iznajdevanja novih življenjskih oblik. Tudi domačih živali se ne otepa, še posebej ne tovariških živali. Tu je pes seveda neizogiben. Donna Haraway (2003) je razvila koncept tovariške vrste (ang. *companion species*) s posebno referenco na človeško-pasjo soodvisnost.

Trdnejšo osnovo pa imamo za trditev, da večvrstna etnografija pozablja na kmetijske živali. Ali pa se jih morda izogiba? Kadar v etnografski literaturi, ki se označuje za večvrstno, tu in tam, zelo redko sicer, le naletimo na govedo, ovce, koze, konje (kot delovne živali), severne jelene, so to praviloma konteksti pastoralizma, najrajši nomadskega (na primer Fijn 2011; Galaty 2014). V zahodnih poznoindustrijskih družbah kmetijske živali niso več delovne živali; ali natančneje, ne opravljajo več težkih fizičnih del. Postale so predvsem živali, »dobre za jesti«, in v manjši meri še ekološki akterji, dobri za vzdrževanje kulturne krajine in za turistično trženje. Kolikor so osvobojene težkega dela, jih lahko ustrezneje označimo za postkmetijske ali postproduktivne živali. Njihova reja, katere končni namen je njihovo použitje in prilastitev njihovih telesnih proizvodov, kot so mleko, jajca, volna, koža, se je večinoma preselila na intenzivne industrijske farme. Realnost teh farm, da ne govorimo o industrijskih obratih njihovega nadaljnega procesiranja (transport, klavnice ...), je nekaj, o čemer si večina ljudi v teh družbah ne želi prav veliko vedeti. Sporadična medijska senzacionalna poročanja in alarmantna denunciacija animalistov, ki poskušajo problem reševati s splošno kulturno izobrazbo, nič ne prispevata k poznavanju realnosti teh obratov in sodobnih industrijskih rejskih praks. Etnografija bi tu bila zelo dobrodošla, vendar ni videti etnografov, ki bi jo opravljali. Zagotovo bi pokazala, da industrijske farme za rejo živali niso kar »Treblinke«. Izogibanje taki etnografiji je sicer značilno za celotno antropologijo. V primeru večvrstne etnografije je to izogibanje popolno in to je njena pomembna šibkost, ki jo naredi tudi neodporna na radikalne animalistične kritike (gl. na primer Kopnina 2017). Van Doorenovo tolažilno sporočilo, ki s sklicevanjem na urbane vranje imigrantke namiguje, da apokalipse ne bo, sicer ni značilnost celotne večvrstne etnografije, vendar ta etnografija gotovo kaže poteze apolitičnosti. Kolikor se lahko strinjamo, da je apolitičnost tudi sama politična, lahko rečemo, da je izogibanje večvrstne etnografije delovnim živalim politična izbira.

To lahko ponazorimo z večvrstno etnografijo slonov, ki jo njen avtor Piers Locke nekoliko pretenciozno imenuje etnoelefantologija (Locke 2013). Glede na to, da sloni v Jugovzhodni Aziji še vedno služijo kot delovne živali, ki ne prenašajo le turistov, temveč opravljajo tudi težka fizična dela, bi bila etnografija delovnih slonov nadvse dobrodošla. Toda Locke si je rajši izbral raziskavo »upravljanja z ujetniškimi sloni« v nekem nepalskem rezervatu. Izbira predmeta raziskave in govorica, ki jo uporablja (sloni kot ujetniška populacija), kažeta, da antropologija tu po tihem odpira vrata kritični animalistiki, se podreja njenim agendam in se morda poskuša vnaprej zavarovati pred njenimi očitki.

Sodobna etnologija-antropologija se z živalmi precej ukvarja. V naši analizi nekaterih modalitet tega ukvarjanja smo želeli tudi pokazati, da ne pomeni vsako »ukvarjanje z živalmi« tudi že zanimanja za živali kot take. Naša veda je svoj pristop k živalim dolgo mislila v obzorju znamenite opozicije »dobre za uživati (jesti, kaditi itn.)« in »dobre za misliti«, pri čemer je drugemu polu, torej živalim kot simbolnemu resursu, večinoma posvečala večjo pozornost kot prvemu (koristne živali v najširšem pomenu besede). Danes veliko antropologov meni, da je žival v obeh primerih dobra za nekaj, kar pomeni, da je instrumentalizirana. V obeh primerih je žival človekov instrument. Človek jo rabi bodisi kot simbolni bodisi kot materialni resurs. In veliko antropologov meni, da je to nesprejemljivo, zato iščejo rešitev, tretjo pot, ki bi prebila instrumentalno razmerje in vzpostavila žival kot subjekt. Ena od bolj priljubljenih zamisli je tista, ki jo je predlagala Donna Haraway: živali so dobre za to, da živimo skupaj z njimi; so dobre »*to live with*«. Kakšno vsebino naj bi dali temu nekoliko heideggerjansko zvencečemu konceptu, ni jasno. Živali so tovariška vrsta. Impresivno! In tudi ni čisto jasno, ali to razmerje zares ni instrumentalno ...

Antropologi naj bi, tako uči naša veda, poslušali in znali poslušati domačinske sogovornike. Na podeželnih revnih družbah, kjer kmetijske živali še zmeraj delajo, in naših družbah, kjer so delovne živali vpisane v socialnem spominu in tudi še v individualnih spominih starih ljudi, bi antropologi, če bi poslušali, lahko hitro ugotovili, da so domačinom (in najverjetneje tudi njihovim živalim) te umetelne distinkcije, s katerimi teoretsko ambiciozni antropologi želijo pomagati živalim, popolnoma irelevantne.

Na srečo obstaja tudi razvojna antropologija, ki privlači antropologe z bolj prizemljenimi zamislimi o tem, kako pomagati. Na primer, kako pomagati ljudem in njihovim živalim na revnih podeželnih. Ta antropologija ima boljše izgleda, da ne diskriminira delovnih živali in se jim ne izogiblje. Ko razmišlja o dobrobiti živali, ne pozabi na dobrobit delovnih živali. O njej največkrat vemo manj ali sploh zelo malo, ker je ne spremlja toliko pompa, kolikor so ga deležne teoretsko hiperambiciozne (in največkrat lastni akademski reprodukciji posvečene) antropološke smeri.

Pred kratkim je naša revija *Etnolog* objavila poročilo z mednarodne konference o vlečnih živalih, ki ga je prispevala Barbara Sosič (Sosič 2021). Kot je mogoče razbrati iz poročila, so strokovnjaki, zbrani v vseh koncev sveta, v svojih prispevkih konstruktivno razmišljali o najrazličnejših vidikih problematike delovnih živali in predlagali ter opisovali obilico praktičnih rešitev in razvojnih projektov. Ti strokovnjaki niso nastopali kot advokati živali, ki bi branili njihove pravice (pravico, da ne delajo?), temveč so v svojih razmišljanjih, kako živalim izboljšati kvaliteto življenja, izkazovali obilico empatije. V antropoloških pristopih, kot je večvrstna etnografija, bomo težko našli empatijo do delovnih živali.

Glede na to, da je poročilo bilo objavljeno v etnološki reviji, bi seveda samoumevno pomislili, da je na konferenci mrgolelo antropologov, če že niso najverjetneje bili prisotni tudi med organizatorji. Vendar nič od tega. Dobesedno nič. Ali smo prišli že tako daleč, da ljudje z empatijo do revnih kmetov in njihovih delovnih živali na antropologe sploh ne računajo več?

CITIRANE REFERENCE

- ABC News 2019 'Maurice the Rooster Can Keep Crowing After Winning Lengthy French Court Battle.' Spletni vir: <https://www.abc.net.au/news/2019-09-06/maurice-the-rooster-court-battle-oleron-france/11484230?utm_campaign=abc_news_web&utm_content=link&utm_medium=content_shared&utm_source=abc_news_web>, 22. 6. 2023.
- Baskar, Bojan 2020 'Burke med hibridi. Spremna študija.' V: Peter Burke, *Kulturna hibridnost*. Ljubljana: Studia Humanitatis. Str. 111–150.
- Broglio, Ron 2008 *Technologies of the Picturesque*. Cranbury, NJ: Bucknell University Press.
- Descola, Philippe 2005 *Par-delà nature et culture*. Pariz: Galilimard. 2018 *Onstran narave in kulture*. Ljubljana: Studia Humanitatis.
- Despret, Vinciane 2019 *Habiter en oiseau*. Marseilles: Actes sud.
- Elledge, John 2018 'Urban Walking Isn't Just Good For Soul. It Could Save Humanity.' Spletni vir: <<https://www.theguardian.com/commentisfree/2018/aug/21/urban-walking-save-humanity-understand-cities>>, 22. 6. 2023.
- Ferber, Michael 2006 'The Eagles of Romanticism.' *Literature Compass* 3/4: 846–866.
- Fijn, Natasha 2011 *Living With Herds: Human-Animal Co-Existence in Mongolia*. Cambridge: University Press.
- Galaty, John G. 2014 'Animal Spirits and Mimetic Affinities: The Semiotics of Intimacy in African Human/Animal Identities.' *Critique of Anthropology* 34(1): 30–47.
- Haraway, Donna 2003 *The Companion Species Manifesto: Dogs, People, and Significant Otherness*. Chicago: Prickly Paradigm Press.
- Helmreich, Stefan 2009 *Alien Ocean: Anthropological Voyages in Microbial Seas*. Berkeley: University of California Press.
- Hoon, Song 2010 *Pigeon trouble: Bestiary Biopolitics in a Deindustrialized America*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Karremann, Isabel 2015 'Human/Animal Relations in Romantic Poetry: The Creaturely Poetics of Christopher Smart and John Clare.' *European Journal of English Studies* 19(1): 94–110.
- Kirksey, S. Eben in Stefan Helmreich 2010 'The Emergence of Multispecies Ethnography.' *Cultural Anthropology* 25(4): 545–576.
- Klein, Kacey Lee in Lisa R. Pruitt 2023 'Rural Bashing.' *University of Richmond Law Review* 57(3): 966–1029.
- Knežević Hočevar, Duška 2018 '»We Are Sustainable – They Are Not!« Farmers' Understandings of Sustainable Agriculture in Slovenia.' *Anthropological Notebooks* 24(2): 25–46.
- Kopnina, Helen 2017 'Beyond Multispecies Ethnography: Engaging with Violence and Animal Rights in Anthropology.' *Critique of Anthropology* 37(3): 333–357.
- Locke, Piers 2013 'Explorations in Ethnoelephantology: Social, Historical, and Ecological Intersections Between Asian Elephants and Humans.' *Environment and Society* 4(1): 79–97.
- Margulis, Lynn in Michael E. Chapman 2009 'Introduction.' V: *Kingdoms and Domains: A Guide to the Phyla of Life on Earth*. Lynn Margulis in Michael E. Chapman, ur. New York: W. H. Freeman and Company. Str. 7–31.
- Mayr, Ernst 1963 *Animal Species and Evolution*. Cambridge, Mass.: Belknap Press.
- Mortensen, Peter 2000 'Taking Animals seriously: William Wordsworth and the Claims of Ecological Romanticism.' *Orbis Litterarum* 55: 296–311.
- Oerlemans, Onno 2018 'Sing and Be Heard: Birdsong and the Romantic Lyric.' *Mosaic. An Interdisciplinary Critical Journal* 51(2): 1–16.
- Perkins, David 2003 *Romanticism and Animal Rights*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ritvo, Harriet 1992 'Race, Breed, and Myths of Origin: Chillingham Cattle as Ancient Britons.' *Representations* 39: 1–22.
- 2017 'The Domestic Stain, or Maintaining Standards.' *RCC Perspectives* 1: 19–24.
- Schama, Simon 1995 *Landscape and Memory*. New York: Vintage Books.
- Schroer, Sara Asu 2021 'Courtship Rituals: Imprinting and Interspecies Sociality in the Domestic Breeding of Birds of Prey.' *Society and Animals* 29: 482–499.

- Sosič, Barbara 2021 'Vlečne živali v preteklosti, sedanjosti in prihodnosti. Virtualna konferenca 8. in 9. maja 2021.' *Etnolog* 31: 257–270.
- Thiesse, Anne-Marie 2001 *La création des identités nationales. Europe XVIII–XXe siècle*. Pariz: Seuil.
- Thomas, Keith 1983 *Man and the Natural World: Changing Attitudes in England, 1500–1800*. London: Allen Lane.
- Tsing, Anna 2012 'Unruly Edges: Mushrooms as Companion Species.' *Environmental Humanities* 1: 141–154.
- 2015 *The Mushroom at the End of the World: On the Possibility of Life in Capitalist Ruins*. Princeton in Oxford: Princeton University Press.
- van Dooren, Thom 2016 'Authentic Crows: Identity, Captivity, and Emergent Forms of Life.' *Theory, Culture, and Society* 33(2): 29–52.
- 2019 *The Wake of Crows: Living and Dying in Shared Worlds*. New York: Columbia University Press.
- Watson, Matthew C. 2016 'On Multispecies Mythology: A Critique of Animal Anthropology.' *Theory, Culture and Society* 33(5): 159–172.
- Watt, Yvette 2017 'Down on the Farm: Why do Artists Avoid 'Farm' Animals as Subject Matter?' V: *Meat Culture*. Annie Potts, ur. Leiden: Brill. Str. 163–183.
- Wordsworth, William 1991 'Lines Composed a Few Miles above Tintern Abbey, on Revisiting the Banks of the Wye during a Tour. July 13, 1798.' V: William Wordsworth in Samuel Taylor Coleridge, *Lyrical Ballads*. R. L. Brett in A. R. Jones ur. London in New York: Routledge.

SUMMARY

This article analyses the processes of social and cultural change that have led to a profound transformation of people's relationship to nature and their environment in Western societies over the last two centuries. This transformation has also affected human-animal relations and, more specifically, people's attitudes towards farm (or „useful“) animals, which have evolved towards a decreasing interest in them or the progressive oblivion of them.

The importance and function of farm animals declined significantly with the industrialisation of agriculture and other productive sectors, which no longer had a need for hard-working animals. Instead, the function of farm animals as food („good to eat“) and the function of animals as providers of physical products (milk, will, eggs, hides, etc.) have come to the fore; more recently, the farm animal has also become a 'custodian' of the agrarian landscape, an ecologically beneficial animal, a tourist attraction, etc. However, the transformed function of farm animals in changed production relations cannot fully explain the transformed cultural reticence towards them.

The new attitude towards farm animals that has developed over the last two centuries is a particular aspect of the changed attitude towards nature in general brought about by Romanticism. The article follows an approach that links the new sentiment and the new aesthetics of nature, the new appreciation of *wild* nature, with a sense of over-saturation with the cultivated agrarian landscape (Thomas 1983; Schama 1995; Descola 2005). The progressive oblivion of farm animals, which has its origins in Romanticism and its preference for wild, untamed, free animals, is observed from the perspective of two decisive steps that have led to the present situation: 1) the exclusion of domestic (as opposed to wild) animals; 2) the increasing oblivion of farm animals (as opposed to increased interest in companion animals).

The central part of the article discusses the process of excluding farm animals in ethnology-anthropology, with a special focus with a special focus on multispecies ethnog-

raphy. Multispecies ethnography opens the door wide to anthropology for all living species, not just animal species. This is a commendable step that can help social anthropology cure its biophobias. However, in self-declared multispecies ethnography, it is very difficult to encounter farm animals, with which anthropology has traditionally had a great deal to do. Farm animals, working animals that continue to work in the poor countries of the Global South (and are still present in social memory in the rich West, as well as in the individual memories of old people), receive virtually no interest and zero empathy among multispecies ethnographers. (The same holds true for a good deal of contemporary anthropology.)

Zgodovinska etnozoologija

Gabriela Majcna

Historical Ethnozoology of Gabriel Majcen

Peter Simonič

1.01. Izvirni znanstveni članek
DOI 10.4312/svetovi.1.2.33-47

IZVLEČEK

Članek poskuša razumeti referenčno polje poljudno pisane knjige Gabriela Majcna *Zgodovina domačih živali in pitomih rastlin* (1927), ki je prvo tovrstno delo na področju slovenskega zgodovinopisja in etnologije. Najprej predstavi raziskovalne in družbene aktivnosti avtorja, potem naniza in ovrednoti vsebinske sklope njegove knjige, nato pa s primerjavo pomembnejših naravoslovnih oz. zooloških del iz 19. stoletja razkriva avtorske in teoretske vplive na Majcnovo pisanje.

KLJUČNE BESEDE: udomačitev, zoologija, etnologija, zgodovina znanosti, Slovenija

ABSTRACT

The article attempts to understand the referential background of Gabriel Majcen's popularly written book *Zgodovina domačih živali in pitomih rastlin* (A History of Domestic Animals and Domesticated Plants, 1927), the first work of its kind in the field of Slovenian historiography and ethnology. First, the research and social activity of the author are presented, then the contents of his book are listed and evaluated. Finally, the theoretical and literary influences on Majcen's work are discussed through a comparison with more significant natural science or zoological works of the 19th century.

KEYWORDS: domestication, zoology, ethnology, history of science, Slovenia

Gabriela Majcna (1858–1940) lahko z gotovostjo prištevamo med najpomembnejše slovenske intelektualce na prehodu iz 19. v 20. stoletje. Majcnovo ustvarjanje je dobro evidentirano in deloma preučeno. Sploh nerefektirana je ostala njegova knjiga *Zgodovina domačih živali in pitomih rastlin*, ki je izšla leta 1927 pri Književni zadrugi »Goriška matica«. Z njo je presegel svoje etnološke sodobnike, ki so živali in rastline obravnavali mimogrede, kot del kmečkega inventarja ali ljudskega slovstva.

Z vprašanji sobivanja ljudi in živali, z udomačitvijo in sorodnimi temami, so se slovenski etnologi začeli resneje ukvarjati šele v devetdesetih letih 20. stoletja, ko se je spet javno zaostriala okoljska kriza in je »narava« znova postala predmet čudenja in vrednotenja (biocentrizem, ekocentrizem, simbiocene ipd.). Pravzaprav je preučevanje razmerij med ljudmi in živalmi postalo aktualno v zadnjih letih, prostorskemu, ontološkemu in še kakemu obratu pa se je pridružil še t. i. živalski obrat (Segata in Lewgoy 2016). Ko poskušamo v slovenski antropologiji slediti trendom, je pomembno, da se ne opiramo le na tuje avtorje, ampak da kritično premislimo, kaj in kako je že bilo pred tem narejeno doma.

MAJCNOVE ETNOLOŠKE INOVACIJE

Gabriel Majcen je večji del svojega raziskovanja posvetil Štajerski in Mariboru. Rodil se je pri Mariji Snežni (Zgornja Velka) v Slovenskih goricah. Po poklicu in poslanstvu je bil učitelj, to se je kazalo na vseh področjih njegovega dela. Pisanje je namenjal širokemu in laičnemu bralstvu, tako s temami, ki jih je izbiral za opisovanje, kakor tudi z načinom podajanja zbranega gradiva in jezikom. Napisal je več zvezkov *Šolskih pesmi* (1888–1901, notirano), predlagal metodo za pouk nemščine v slovenskih ljudskih šolah (1895), napisal *Metodiko zemljepisnega pouka v ljudski šoli* (1905) in izdal *Prvo čitanko za slovenske osnovne šole* (1928).

Od leta 1897 do 1901 je za časopise pisal članke s političnimi in narodnovzgojnimi temami. Kot član slovenskega odbora za publikacijo *Das Volkslied in Österreich (Ljudska pesem v Avstriji)* je od leta 1906 do 1913 zbiral po Štajerskem slovenske narodne pesmi in jih z napevi vred nabral nekaj nad tisoč (Muršič 2005). Poleg dr. Frana Kovačiča je bil glavni ustanovitelj narodopisnega oddelka v muzeju Zgodovinskega društva v Mariboru, ki je danes integriran v Pokrajinski muzej Maribor.¹ V *Gospodarskih novicah*, mariborskem katoliško in konzervativno usmerjenem tedniku za štajersko podeželje (Europeana 2023), je objavil več kmetijskih člankov, letnike 1910–1914 pa je v celoti spisal sam, tudi naravopisno rubriko *Iz knjige prirode*.

Nekaj njegovih poljudnih predavanj pod okriljem mariborskega Zgodovinskega društva je bilo pozneje natisnjenih: *Črtice iz slovenske zgodovine* (1901), *Prihod Slovencev v sedanje dežele* (1904), *Škoke pri Mariboru* (1904), *Donesek k uskoškim naselbinam v Skokah*

1

Le bežno je zapisan podatek, da si je Gabriel Majcen edini prizadeval, da bi muzej mariborskega Zgodovinskega društva imel tudi prirodopisni oddelek (Šlebinger 2013). Naravoslovni oddelki ali muzeji sicer v takratnih evropskih znanstvenih središčih niso bili nič novega, toda Maribor ga še danes nima.

na Dravskem polju (1905), *Kamenita izbokla podoba zmaja v zidu cmureškega gradu* (1905), *K petdesetletnici Slovenske slovnice Antona Janežiča* (1905), *Zgodovina Jarenine v Slovenskih goricah* (1908), *Kratka zgodovina Maribora* (1926) in *Zgodovina domačih živali in pitomih rastlin* (1927). Imel je pomembno vlogo pri nastajanju Države Slovencev, Hrvatov in Srbov, saj se je z dr. Franom Kovačičem leta 1919 udeležil pariške mirovne konference (Šlebinger 2013). Med zanimivostmi naj omenim še Majcnovo dolgoletno vodenje pevskega zbora Slovanske čitalnice v Mariboru in pripravo pevske proslave ob obletnici kosovske bitke (1889), kot beremo v Majcnovem nekrologu (Baš 1940).

Matija Murko je ustanoviteljem mariborskega muzeja predlagal, naj poleg opisov narodnega verovanja, šeg in navad vključijo še opise narodnega življenja, misli in čutenja, njegovih bivališč, vseh družbenih slojev, vizualno in tekstovno gradivo ipd. Leta 1906 je Majcen sestavil več kot sto strani obsegajoče vprašalnice za preučevanje (štajerskega) življenja – *Navod o narodopisni zbirki*. Z devetsto vprašanji je zajel najrazličnejša področja: Prirodnoznanstveni ali biološki opis kraja, Opis prebivalstva, Človek v raznih dobah, Obitelj in žlahta, Nekrvna žlahta, Družina in življenje v njej, Sosedstvo, prijateljstvo in občevanje sploh, Posameznik kot ud občine, župnije, pokrajine itd., Pravo, Stanovanje, Hrana, Obleka in nakit, Ogenj in svečava, Red in snaga, Skrb za lepoto telesa, Izobrazba, Počitek, Zabava, Poezija, Modrovanje ipd.

Majcen, posredno tudi Murko, je bil deležen kritike dr. Karla Štreklja. Jezikoslovec in zbiratelj slovenskih ljudskih pesmi je Majcnu očital, da je v vprašalnicah preveč materialen, pojava, premalo pa ga zanima duhovni svet naroda, ki se razkriva s predmeti in artefakti (Slavec Gradišnik 2000: 58; Hudales 2008: 164–174).

Različne avtorice in avtorji priznavajo Majcnov zgodovinarski prispevek za slovensko Štajersko in njene naselbine ter njegov pomen za zbirateljstvo ljudskih pesmi, njegov prispevek k preučevanju domačih živali pa še ni bil ocenjen. Ob bližajoči se stoti obletnici izida knjige je prav, da to znanstveno škrbino zapolnimo.

ZGODOVINA DOMAČIH ŽIVALI

Majcen je bil od Maistrovega prevrata leta 1918/1919 načelnik Kmetijskega področja Maribor in okolica (Šlebinger 2013), s čimer bi lahko razložili njegovo poglobljeno zanimanje za kmetijstvo, živali in rastline. Knjiga *Zgodovina domačih živali in pitomih rastlin* je danes prava redkost, le nekaj knjižnic dovoljuje njeno izposoj, sam pa sem jo našel pri zasebnem antikvarju iz Šentjurja.

V uvodu knjige izvemo, da je namenjena (tedaj večinskemu) kmečkemu prebivalstvu Slovenije, da bi se poučilo o izvoru domačih živali in rastlin. Z delom je želel nadgraditi svoje pisanje v rubriki *Iz knjige prirode* (1910–1914), ki jo je objavljal v *Gospodarskih novicah*. Za podlistek v tem tedniku, v katerem je, kot pravi, opisoval »izvor in razvojno zgodovino« rastlin in živali, je uvodoma ugotavljal, da je vključeval premalo »znanstvenih pripomočkov«. Slovenskim imenom živali in rastlin je zato v knjigi dodal še znanstvena imena, da bi s tem bralcem omogočil nadaljnje samostojno raziskovanje. Vendar je knjiga še vedno pisana zelo poljudno in brez resnega znanstvenega aparata, če jo presojamo z današnjimi kriteriji.

Poimensko v besedilu navajajo le tri avtorje, Charlesa Lyella, Carla von Linnéja in Frana Erjavca, vendar ne tudi njihovih del. Po drugi strani pa je knjiga za tiste čase podatkovno izjemno bogata in v skladu z znanstvenimi spoznanji tedanje ter mnogokje še današnje arheologije, antropologije, zgodovine, zoologije in botanike. Kot sam naslov pove, se v knjigi ukvarja tako z rastlinami kot živalmi, vendar sem za tukajšnji namen analiziral le sklop o živalih.

Stran	Stran	Stran	Stran
divja konoplja 42	grivata ovca 20	kotuh 27	Mačka 71
divja oljka 64	Hišajint 89	korcunje 58	magnolia Lennana 91
divja raca 54	hmelj 58	korjander 87	magnolija 91
divja salata 67	hordeum ischnantemum 21	kozica 81	ma joran 75
divja svinja 19	hordeum spontaneum 21	kosmulja 75	niak 27, 60
divji hmelj 59	hren 67	kostanj 83	naklen 85
divji jasmin 97	hrt 17, 33	kostanjevec 63	maia angleška svinja 97
divji kapus 66	hruska 61	kostanjevica 8	maia trobelika 75
divji konj 38	Indijska kresnica 91	kovacnik 87	malinjak 75
divji kostanj 88	indijski volk 33	koza 19, 35	mati zimzelen 77
divji kunec 57	inkarnatka 99	koza bezoarka 19	nalošta lipa 85
divji mak 27, 77	izpremembe na domačih 110	kozia pogočica 86	marelica 63
divji mleec 103	živalih 110	kozi parkeljet 87	marjetica 86
divji oreh 62	izpremembe na pitomih 113	kratkorepa ovca 35	masčič 55
divji oves 40	rastlinah 113	krehuljica 75	medenka 77
divji trs 64, 93	Jablan 28	kresno grozdjčje 75	medicago arborea 107
doga 35	jaened 85	krmska pesa 100	melisa 75
dolgoroga goved 33	janodje 75	krompir 82, 99	merinovka 35, 97
dolgoznata pšenica 22	janeez 75	kulan 53	mearski pes 55
domača pšenica 22	japonska kutina 91	kumara 43	meteljka 98
domača srebrastolista lipa 85	jazbečar 17, 33	kumič 74	močvirna lakota 107
dromavka 77	ječmen 20	kumin 74	modra perunika 77
drevo življenja 93	ježič 77	kunec 57	moloski pes 55
drobnjak 74	jesenka 41	kura 38	mops 55
dvozniak 22	jetnik 77	kutina 25	morus alba multicaulis 73
Endivija 74	Kadulja 75	kan 63	motovilec 74
erozruca 21	kakt 94	lanovce 51	mrkva 27, 66
esparzetka 99	karfijol 84	laška 25	muflon 35
evropska divja svinja 19	kitajska glicina 91	laška detelja 99	muškata 94
evropski divji konj 38	kitajska svinja 97	laška repa 103	Navadna potonika 77
Fagopyrum tataricum 72	kitajski klinček 92	laški topol 82	navadna pšenica 22
fajgelj 77	kitajski ključek 92	lavor 75	navadna špinača 74
fižol 83	ključek 87	leča 26	navadno proso 23
forzija 90	knjižek 77	lepi ječki 86	negroj 86
francoski javor 85	knjetjstvo Starih Slovanov 69	lepotna kalina 86	nevoj 92
fuksija 102	koder 33	lepotne rastline 75, 84, 101	nešplja 63
Georgina 102	kokorik 86	lepotni glog 86	newfoundlandski pes 55
gladki bor 92	kolcraba 73	lihja zlatopaska 91	newzealandska spinača 101
golica 22	komorač 75	linum austriacum 25	nilska gos 49
golob 32	konj 36	linum usitatissimum 25	nilska plamenica 94
gorska rz 41	konoplja 42	lipovka 25	noj 5
gorski javor 48	koper 75	lovski pes 17, 33	Odpornost domačih živa
gos 17, 33	kopinjak 101	lubecnja 43	li zoper bolezi 113
grah 26		lucerna 96	otročica 73
		luk 67	ohrovit 73
			oktobra 91

Slika 1: Kopija dela Abecednega seznama v Majcnovi knjigi.

Osrednja pozornost je posvečena gospodarski rabi živali in njihovi a) udomačitvi («krotitvi») v neolitiku ter b) prehodu od rejenja do selektivne reprodukcije («goje»). Kulturne interpretacije in konotacije ter vsakdanja razmerja med človekom in živaljo v tedanji kmečki družbi ga niso zanimali. Poudarek je izključno na gospodarskih živalih (in rastlinah). Avtorja niso zanimali recimo hišni ljubljenci v (mestnih) domovih, pravni vidiki zaščite ipd. Ko posamezna vrsta vstopi v človeško družbo, ga pravzaprav neha zanimati, v sodobni antropologiji, etnologiji in folkloristiki pa je prav to v središču zanimanja (prim. Feinberg, Nason in Sridharan 2013; Golež Kaučič 2020; Kirksey in Helmreich 2010; Kirksey 2014; Latour 2004; Mullin 2002; Ogden, Hall in Tanita 2013; Sax 2009; Smerdel 2007, 2009, 2011; Štrubelj 1996). Pri izboru obravnavanih rastlin in živali je upošteval le

tiste, ki jih je zaznal v tedanjih ali preteklih slovenskih kmečkih gospodarstvih, zato lahko knjiga danes služi kot register v slovensko (kmečko) družbo vključenih nečloveških vrst. Število evidentiranih kulturnih rastlin je v seštevku večje od števila domačih delovnih in drugače koristnih živali, kar je ekosistemsko logično.

Metoda Majcnovega raziskovanja in pisanja je zgodovinsko-difuzijska. Geografsko-zgodovinske enote njegovega razmišljanja so predvsem neolitska mostišča, spremembe v Evraziji (*Arijeevropci*), Srednja Evropa, Slovani in Slovenci od naselitve. Zgodovino udomačevanja živali in rastlin je razvrstil v sedem zgodovinskih obdobij: a) do 10.000 pred Kristusom; b) od 10.000 pr. Kr. do 1500 pr. Kr.; c) od 1500 pr. Kr. do 500 po Kr.; č) 500–1500; d) 1500–1750; in e) od 1750 do danes. Nekateri živali so bile deležne večje človeške pozornosti, zato se v knjigi pojavijo v različnih poglavjih oz. obdobjih. Največkrat nastopi pes.

Majcen šteje čas s Kristusom. Opozarja, da *Sveto pismo* poroča o pastirjih in poljedelcih (Abel in Kajn), v znanosti, ki sega bolj v davnino, pa ni tako točnega odgovora (1927: 5). Pri oblikovanju razmer za udomačitev Majcen najprej sledi velikim geološkim dobam, ne pa bibličnemu času. V prvem obdobju in začetku drugega, ugotavlja, še ni bilo udomačenih živali (in rastlin). Na kratko opiše predzgodovino in geološke spremembe (»ledne dobe« in »medledja«). V tem delu je viden vpliv Charlesa Lyella (*Principles of Geology*, 1830), vendar dodaja tudi nekaj antropoloških elementov neznanega izvora: po zadnji ledeni dobi je mrz popustil, Evropo so prekrile rastline, velike živali pa so zaradi človeka izginile. Ljudje so bivali pod skalami, brez kovin in niso imeli udomačenih živali (Majcen 1927: 9–12).

Na začetku drugega obdobja (od 10.000 pr. Kr. do 1500 pr. Kr.) omenja ostanke gomil na Danskem, Irskem, Francoskem, Portugalskem in na Sardiniji, ko prav tako še ni sledu o udomačenih živalih. Do naglih sprememb pride po 8000 pr. Kr., piše, kar je potrdilo tudi poznejše antropološko preučevanje (prim. Dyson 1953). Takrat je Evropa doživela »nagel razvoj prosvete« pod vplivom Indoevropejcev (»Arijeevropcev«) z območja Prednje oz. Zahodne Azije: kamnito orodje, dobro žgana glina, ribiške mreže, trnki, mostišča in pokop. Ta del Majcnovega pisanja je prav tako še veljaven in ga potrjuje t. i. kurganska teorija, ki je nastala na temelju arheoloških in lingvističnih raziskav. Obdobje širjenja jezikovnega in kulturnega vpliva iz prednjeazijskih step danes postavljajo kakih tri do štiri tisoč let pozneje (prim. Gimbutas 1956). Takrat se je pojavila vrsta domačih živali in kulturnih rastlin, ki so omogočile vzpon Mezopotamije in Egipta (4000 pr. Kr.), dva tisoč let pozneje pa še bakreno orodje in kakih tisoč let pozneje uporabo bron.

Prvo in posebno mesto med udomačenimi živalmi podeljuje psu, tako kot Carl von Linné, švedski botanik in zoolog iz 18. stoletja, na katerega se sklicuje. Do 8000 pr. Kr. pes še ni bil udomačen, ampak se je rad držal človeških bivališč. Majcen je udomačenega psa najprej povezal z azijskim šakalom. Sledovi psa so vidni v tleh starih evropskih mokrišč, zato ga (še vedno ustrezno) imenuje mali *šotni pes*. Pozneje pridejo udomačeni potomci vzhodno-perzijskega volka, ki so se kot pastirji razširili skupaj z ovčerejo. Sledijo pasme iz Afrike, potem doge, potomke tibetanskega volka, ki so bile med Rimljani priljubljene za varovanje doma in za lov.

Večina vseh drugih živali (govedo, svinje, koze, ovce) in rastlin (ječmen, pšenica, proso, lan, leča, grah, bob, mak, korenje, jabolka) je bila udomačena v času od 8000 do 3000 pr. Kr. v naše kraje pa so prihajale z zamikom, z migracijami blaga in ljudi iz Azije in z

Bližnjega vzhoda. Udomačitev goveda locira v Južno Azijo v čas okr. 7000 pr. Kr. iz goveda bateng, ki je bila »divjača« (izvorna divja vrsta) pozneje udomačene vrste zebu.² Od tu naj bi izviralo tudi *šotno govedo*, iz katerega se je pozneje razvila današnja kratkorožna in manjša žival (značilna za alpski prostor). V času od 1500 do 500 pr. Kr. se je s težavno ukrotitvijo tura (znanstveno ime *Bos primigenius*) pojavilo dolgorogo udomačeno govedo na Ogrskem, v južni Rusiji in Sibiriji, iz njega pa naj bi sčasoma nastala lisasta žival zahodne Švice in vzhodnih Alp: bernsko, simentalško, pincgavsko, koroško, muropoljsko, marije-dvorsko govedo. Tur naj bi sicer izumrl v obdobju od leta 1000 do 1600.

Izvor udomačene svinje (znanstveno ime *Sus vittatus*) umešča v Jugovzhodno Azijo, na kitajski in malajski polotok, od koder se je prek srednje Azije in Mezopotamije razširila v Evropo. Tudi v Evropi naj bi udomačili svojo divjo svinjo (znanstveno ime *Sus scrofa ferus*) in so jo ponekod križali s staroazijsko. Križanec je večji, ima ukrivljen hrbet in podolgovato glavo.

Kozo naj bi udomačili sočasno s svinjo, okrog 6000 pr. Kr. v Zahodni Aziji in Mezopotamiji. Tudi tukaj išče arheološke dokaze v zemeljskih odtisih v okolici evropskih mostišč (»šotna koza«). V Evropo so se ovce razširile pozneje kot koze, okrog 2000 pr. Kr. V času od 1500 do 500 pr. n. št. se je koza umikala ovci in niso nastajale nove pasme. »Ker je domačih ovac mnogo pasem, je njihov izvor dolgo trapil učenjake,« piše Majcen (1927: 20). V naslednjem obdobju (1500–500 pr. Kr.) nastaneta dve novi pasmi: brezroga ovca neznanega izvora in težkoroga ovca, ki je bila podobna današnji merinovki, njena »divjača« pa naj bi bila stepna ovca (znanstveno ime *Ovis arkal*).³ Udomačitev je bila pomembna predvsem zaradi njihove masti in volne, ker pa so v Evropi mast pridobivali od svinj, so bile bolj zaželeno volnate.

Pradomovina konja je po Majcnovem pisanju Severna Amerika (2000 pr. Kr.), vendar so tam pozneje izumrli in se šele po »odkritju Amerike« znova vrnili na to celino. Azijskega konja so udomačili v stepah, v Prednjo Azijo pa naj bi ga pripeljali Mongoli. Evropski konj je težji, udomačili pa naj bi ga okrog 1000 pr. Kr.

V knjigi sledijo fazani (ni povsem udomačen, ime pa govori, da so ga Slovani prevzeli od Skitov), gosi (od Grkov ok. 1000. pr. Kr., Slovani pa so jih za domačo rabo lovili v močvirnatih območjih), čebele (Slovanom najbolj pri srcu, indoevropskega izvora, pomembne za vosek), golobi (od nekdaj naši ljubljenci, danes po svetu okrog sto pasem, značilni za Markov trg v Benetkah in »mohamedanske molilnice«, v Evropo pridejo po Kristusu), osli afriškega in zahodnoazijskega izvora, ki so prišli k nam v času po Kristusu, čeprav jim je tukaj premrzlo in premokro, bolje pa jim je v Dalmaciji in drugod ob Sredozemskem morju. Potem pa še race, pavi, kunci, sviloprejke (velika kitajska antična skrivnost; 6. st. po Kr.), mačke, pegati in purani.

Po letu 650 po Kr. se je ritem »krotitve« rastlin in živali ustavil, namesto *reje* pa vse bolj prevladuje *goja* (»poseganje v zarod«, »vedenje o dedovanju lastnosti«, torej križanje in ohranjanje pasem). Z odkritjem Amerike so prišli v Evropo udomačeni potomci divjega purana, od rastlin pa paradižnik in koruza.

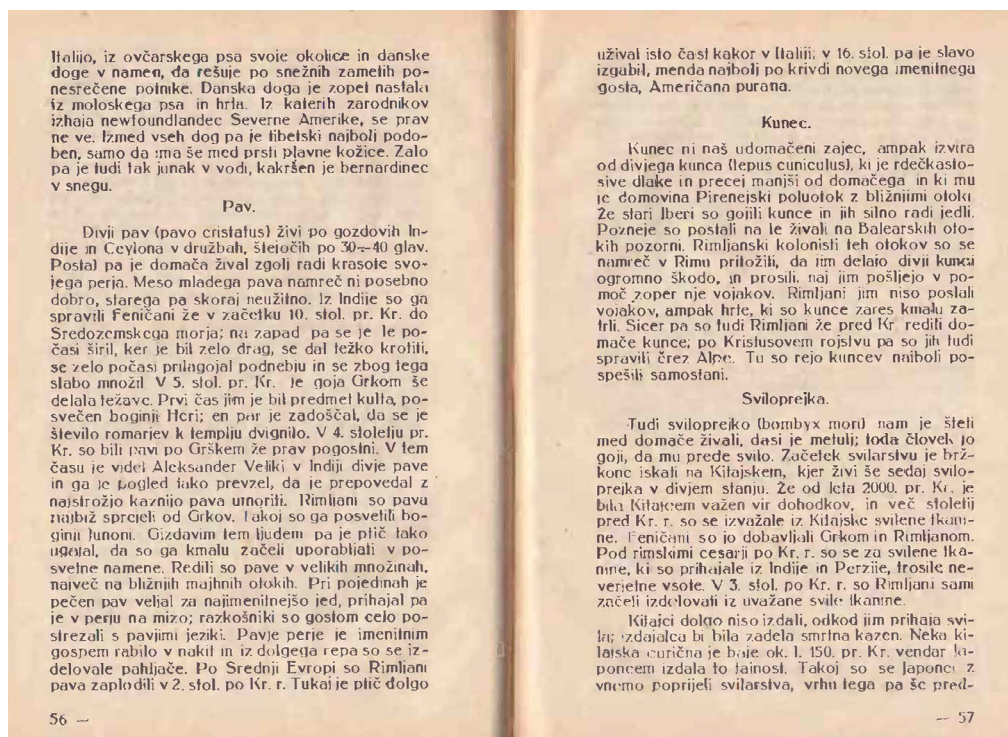
2

Domovina udomačenega goveda je vzhodno Sredozemlje oz. Severna Afrika (Crabtree 1993: 226).

3

Ovis vignei arkal oz. *Arkal urial*.

Po letu 1750 je bilo Majcnu najpomembnejše uvajanje in pospeševanje krmilnih rastlin (detelja). Angleži so imeli v tem času velike uspehe s križanjem svojih svinj s kitajskimi (*jorkširska* in *berkširska* pasma). Ob tem je avtor pripomnil, da je slovenska svinjereja njegovega časa prav tako »na visoki stopnji« (1927: 97–98). Ugotavlja, da je tradicionalna ovčereja Srednje Evrope in Sredozemlja stavila na pasme, ki so dajale veliko mesa, medtem ko sodobne, z volno bogate *merinovke* omogočajo Avstraliji prevlado na svetovnem trgu. »Vse pitome ovčje vrste imajo mnogo daljšo volno dlako nego njihove divjače,« piše Majcen (1927: 112). Za obdobje 18. stoletja že prej v razdelku o čebelah omenja, da je Slovenec Anton Janša »na Dunaju, pozvan od cesarice Marije Terezije, s tolmačem učil Nemce čebelarstva« (1927: 52). Majcnova knjiga *Zgodovina domačih živali in pitomih rastlin* ponuja obilico podatkov in opisov, ki jih na tem mestu ne morem povzeti in vseh ovrednotiti v luči poznejših raziskav.

Slika 2: Kopija odlomka Majcnove knjige.

Bolj kot se Majcen v opisih približuje sodobnosti, bolj etnopolitičen postaja: Nemce omenja v zvezi s prihodom pod njihov »jarem« (745–1918), ko smo »dobivali le drobtine«. Potem so Turki zasedli Carigrad in »niso razvijali kulture, ampak so ropali pri sosedih«,

»turški vlastelini« pa niso cenili koristnih, ampak so čislali *lepotne* rastline (okrasne rastline). Evropa je v tem času odkrila Ameriko, zato so od tam v naslednjem obdobju v prišlo »mnoge koristne in lepotne rastline« (Majcen 1927: 70).

Raziskovanje v sodobni arheologiji in antropologiji umešča udomačitve posameznih vrst nekaj tisočletij prej: psa v čas okrog 14.000 let pr. n. št. (Zeder 2012), ovco in kozo v čas okrog 8000 let pr. n. št., prašiča okrog 6000 let pr. n. št., govedo pa v čas okrog 7000 let pr. n. št. Ne glede na morebitne časovne ali prostorske premestitve izvora posamezne vrste v sodobnejših raziskavah je Majcen pravilno po kulturnem pomenu najprej nanizal štiri do pet živali, ki so najbolj vplivale na spremembe v sredozemsko-evropskem prostoru: pes, govedo, svinja, koza in ovca (Dyson 1953; Crabtree 1993).

V sestavinah in besedišču Majcnove knjige lahko prepoznamo teme in besedišče evropske družbe 19. stoletja. Predvsem zanimanje za biološko in kulturno evolucijo oz. prenašanje konceptov iz prve v drugo.

Najsodobnejši, antropološko vizionarski in hkrati referenčno skrivnosten se zdi Majcen v sklepnem poglavju, saj močno preseže etnonacionalne, gospodarske in folkloristične načine umeščanja domačih živali. Ugotavlja, da je bil človek pred udomačitvijo svoboden in mu ni bilo treba veliko delati, zdaj pa je priklenjen na eno mesto (stalno naseljen); znova alternativna Majcnova misel za starojugoslovansko kmetijsko državo in celo za (ekološko) antropologijo, ki je tako kritično stališče do zgodovine kot civilizacijskega napredka sprejela v drugi polovici 20. stoletja (Lee in DeVore 2009 [1968]; Sahlins 1972). V duhu svojega časa je izpeljal primerjalni sklep, da se »sodobni Črnci zelo težko privadijo na delo« in da »uživajo v svobodi, četudi so lačni« (Majcen 1927: 120). Skratka,

udomačitev je povezana z ogromno duševnega in telesnega napora in samozatajevanja. A bistrila mu je um. Koliko človeške inteligence biva samo v živalski pasmi, v rastlinski vrsti. Jačila mu je tudi voljo, varovala in utrjevala naravnost ter poplemnitila čustvovanje ... Zares velikanski je vpliv kulture živali in rastlin na duševni razvoj človekov ... Le na tej osnovi se je mogla začeti vsa druga prosveta graditi. Kako slaboten je bil prvi človek v Evropi, kako mogočen je pač v primeri z njim sedanji. (Majcen 1927: 108–109)

Povzema, da smo največ sort in pasem dobili iz Azije, veliko iz Amerike, malo iz Afrike in nič iz Avstralije. V tem smislu je bila »za vsako evropsko pokrajino ... tujina pomembnejša od domačije«, »narodi so bili med seboj učenci in dediči« (Majcen 1927: 104). Število do zdaj udomačenih in uporabljenih živali (»jedva dvajset«) in rastlin (»niti sto«) je za pokrajino, kot je Slovenija, zelo majhno, ugotavlja (Majcen 1927: 107). Tok kulture živali in rastlin ni bil enakomeren, ampak zdaj močnejši, zdaj slabejši (Majcen 1927: 108).

Z udomačitvijo se je spreminjalo tudi razmerje med človekom in naravo. »V naravi se predruženje živali dogaja veliko bolj počasi, medtem ko se goje izpreminjajo naglo« (Majcen 1927: 110; prim. Darwin 2010 [1868]: 2–3). »Čim dlje je žival udomačena, bolj je oddaljena od svoje zarodnice.« »Nekatere vrste se zunanjim vplivom upirajo bolje kot druge.« »Mnoge domače živali so večje kot njihovi zarodniki ali divjače« (konj, kunec,

gos), na drugi strani pa so »pasje vrste, govedo in puran izgubili na velikosti«. ⁴ Z udomačevanjem so se spremenile lobanje živali, zaradi križanje pa se je spremenila tudi barva in dolžina dlak. S križanjem se je povečala mlečnost krav. Zaradi udomačitve je »oslabljena zdravstvena odpornost živali in skrajšana življenjska doba« (Majcen 1927: 109). Udomačitev je spremenila tudi umske sposobnosti živali: pes je povzdignjen in je zato napredoval, svinje, osli, kure in ovce pa so nazadovali. »Opuščene domače živali se rade vrnejo v divje stanje, razen ovce in kure,« je pisal Majcen (1927: 114).

Globalni in evlucijski pogled na udomačene rastline in živali je Majcna pripeljal do vprašanj, ki jim danes v antropologiji rečemo ekosistemska, prostorska ali kulturnokrajinska:

Uvedba domačih živali pa je preobrazila tudi površino zemlje. Ko je prvi človek stopil v Evropo, so zemljino prekrivali gozdovi, ki so se menjavali s travišči, stepimi in močvirji. To divjino so oživljale raznovrstne zveri ... Kmetijstvo pa je enolični divji svet spremenilo v prijazne pokrajine različnega značaja, nekatere zveri skrčilo, druge iztrebilo in podnebje ublažilo. (Majcen 1927: 109)

Glede na geografske lege področij s primarno udomačitvijo posameznih vrst (avtor navede geografske širine in dolžine) »vidimo, da so se morale rastline in živali našemu podnebjju prilagoditi« (Majcen 1927: 109–110).

ZNANSTVENE ŽIVALI V ČASU GABRIELA MAJCNIA

Kot rečeno, zelo malo izvemo o referenčnem polju Gabriela Majcna pri nastajanju obravnavanega kmečkega učbenika. Knjiga nima seznama literature, operira pa s koncepti, ki jih v slovenski etnologiji in kulturni antropologiji ne najdemo še skoraj celo stoletje. Zato je bil poseben izziv – in osrednji znanstveni prispevek tega besedila – razumeti, od koga in kaj bi bil lahko črpal Majcnov genij. Povsem mogoče je, da je podatke povzemal iz drugih, tujih knjig. Izvirnikov mogoče niti ni videl ali študiral. Ne vemo, katere jezike je Majcen sploh razumel, poleg slovenščine in nemščine. Gotovo pa je z naravoslovjem v življenje tedanjega katoliškega kmetstva skušal vnesti evlucijski in taksonomski pogled na pasme in sorte. Žal tudi nimamo podatkov o branosti njegove knjige med obema svetovnjima vojnoma.

Vpliv geologa Charlesa Lyella je najbolj očiten in jasen, saj uvodoma govori o paleolitiku in starejših geoloških dobah, ki so ustvarile razmere za neolitsko revolucijo. Švedskega botanika in humanista (potopisca) Carla von Linnéja je Majcen omenil le ob udomačitvi psa, čeprav je Linnéjev vpliv nedvomen vsaj v tem, da je vsem obravnavanim živalim (in rastlinam) pripisal še znanstveno ime. Z daljšim časovnim zamikom Majcna z Linnéjem povezuje tudi močnejše prekrivanje naravoslovja in teologije, kot smo tega po stotjih znanstvene sekularizacije vajeni danes. Linné je bil vrhunski naravoslovec in taksonom 18. stoletja, vendar o vlogi boga ni dvomil. Podobno kot Newton je bil kreacionist. Naravni zakoni so v svojem bistvu skrivnostni, lahko jih preučujemo, lahko jih razkrijemo, ne moremo pa

4

Crabtree (1993: 207) piše, da je za vse zgodaj udomačene sesalce značilno, da so manjši od svojih divjih prednikov (redukcija).

jih nikoli povsem dojeti (Frängsmyr 1994). Majcen, evolucionist, o teh vidikih sicer ne piše, le čas še šteje po Kristusu.

Pri opisu nekaterih vrst nekajkrat omenja »našega« prirodopisca – sicer strastnega preučevalca polžev, potopisca in pripovednika Frana Erjavca (1834–1887), pomembnega za uvajanje slovenske naravoslovne terminologije v 19. stoletju. Erjavec se je na Dunaju izobrazil za učitelja prirodopisja na realkah. Leta 1875 je umaknil kandidaturo za že odobreno redno profesuro za zoologijo na zagrebški univerzi. Pri Mohorjevi družbi je izdal več poljudnih knjig: *Domače in tuje živali v podobah* (več zvezkov; 1868–1873) ter *Naše škodljive živali v podobi in besedi* (več zvezkov; 1880–1883).⁵ Poslovenil in priredil je prve slovenske šolske knjige iz prirodoslovja: *Prirodopis živalstva* (po Pokornem, 1864), *Živalstvo – Zoologija* (poslovenjeno delo F. Schödlerja, 1875; glej Schödler 1860 [1848]), *Rudninoslovje ali mineralogija* (po Fellöckerju, 1867), *Prirodopis rudninstva ali mineralogija* (1883), *Kemija* (po Schödlerju, 1870), *Somatologija* (po Woldřichu, 1881) (Jevnikar 2013).⁶ Erjavčeva besedila so imela »značaj znanstvene razprave v prijetni, resni ali šaljivi obliki, če pisatelj govori izobraznemu občinstvu v Zvonu ..., da pa prevladuje bolj lahki pripovedni ton, ko se obrača na preprostega bravca Mohorjeve družbe« (Jevnikar 2013).

Slednje je v svoji knjigi o domačih živalih in rastlinah praktical tudi Majcen. Vendar, če je bil Erjavec prirodopisec in šele nato tudi narodopisec in pripovednik, je pri Majcnu nasprotno: z današnjega gledišča lahko ugotovimo, da je v slovensko narodopisje in zgodovinopisje pripeljal zanimanje za kulturno zoologijo in botaniko. Če je prvi naravoslovno znanost mehčal z literarnimi in narodopisnimi dodelavami, je drugi naravoslovje vpeljal v znanost o narodu in njegovi zgodovini.

Erjavec je gotovo pomembno vplival na Majcna s prevodom zoološkega dela Friedricha Schödlerja. V *Schödlerjevi knjigi prirode* (Tušek in Erjavec 1875) spoznamo enostavno rastlinsko in zoološko klasifikacijo. Tušek je poslovenil poglavje o botaniki, Erjavec pa o zoologiji. V zoološkem delu knjige se sicer pojavljajo besede, kot so *krotiti*, *ukrotiti* ter *domače* (živali, kukavice, ljudstvo, koze, kure, mačke), vendar glavni namen knjige ni v postavitvi razlike med divjim in udomačenim. Udomačitev je bila relevantna, ne pa nosilna tema Schödlerjevega originala. Podružbljenje živali pa je v Majcnovi knjigi najpomembnejše in prelomno za spremembe v evropski družbi. Kulturni vpliv na življenje ter razvejenost pasem in sort je bil pri Majcnu mnogo večji kot v nemškem učbeniku in njegovem prevodu.

Zoološko zanimanje za sesalce v delu Dunajčana Friedricha Schödlerja nas na primer pripelje do večje zavitosti človeških možganov v primerjavi s četverorokimi opicami. Schödler piše o različnih lobanjskih oblikah ljudi: *dolihocfalnih* (v Erjavčevem prevodu dolgoglavci: črnici [zamorci], hotentoti, kafri, avstralski zamurci, eskimojci in hinduji) in *brahicefalnih* (v prevodu kratkoglavci: laponci, mongolski narodi); drugod *mešano*. Iz

5

V njej so sklopi: 1. Živali opasne (nevarne) človeku in njega zdravju; 2. Živali škodljive našim domačim živalim; 3. Živali škodljive po hišah in shrabah; 4. Živali škodljive sadnemu (ovočnemu) drevju; 5. Živali škodljive zelenjadi; 6. Živali škodljive poljščini in senočetim; 7. Živali škodljive vinogradom; in 8. Živali škodljive gozdom.

6

Delitev naravoslovne materije na minerale, rastline in živali sledi Linnéjevi klasifikaciji treh kraljestev narave (1766 [1758]).

prevoda Schödlerjeve knjižne klasike izvemo, da »velja za znak majhne in slabe razumnosti (inteligence), ako se na glavi, gledajoč od strani (v profilu), opaža, da čeljust strče naprej« (Tušek in Erjavec 1875: 110). V istem poglavju o edinem dvorokem (*bimana*) rodu in razredu beremo, da se človeške pasme ali plemena delijo na Kavkaško, Mongolsko, Etijopsko, Amerikansko in Malajsko pleme, ki pa med seboj niso strogo ločena (prim. Majcen 1927: 111). Na drugem mestu v knjigi Schödler nadaljuje: »Narodi kavkaškega plemena odlikujejo se pred vsemi družinami po duševnem izobraženju in delavnosti, zato so se razširili po vsej zemlji in v mnogih krajih zmerom bolj in bolj izpodrivajo ondotne prastanovnike. Posebno očitno je to v Ameriki.« (Tušek in Erjavec 1875: 232–234) Majcen, ki je zelo cenil Erjavca, priznava in omenja obstoj človeških ras (*pasem*), toda o njih ni razpravljal, temveč je raje preučeval razvejanje Indoevropcev v narode v povezavi z razširjanjem kulturnih živalskih (in rastlinskih) vrst. V zaključku zato relativizira tedanjo nemško (arijsko) teorijo o prenosu azijskih kulturnih vrednot v Srednjo Evropo, ker da poenostavlja razpoložljive podatke o pestrosti in prepletanju migracij in sploh zanemarja pomen Slovanov (Majcen 1927: 106).

Močnejši in bolj neposreden vpliv na zasnovu knjige Gabriela Majcna je po mojem mnenju imelo avtorsko delo Frana Erjavca *Domače in tuje živali v podobah; Slovenski mladinci v poduk in kratek čas*, ki je izšlo v petih zvezkih (1868–1873).⁷ Avtor najprej razlikuje med *slovenskimi* (domačimi) in *tujezemnimi* živalmi, pri obojih pa ločuje še *udomačene* (domače) in *divje* živali. Za primerjavo z Majcnom si torej pogledajmo, katere *domače domače* živali je obravnaval Erjavec šestdeset let pred njim. To so na prvem mestu pes in njegova različna »plemena« (hrt, mesarski pes, doga, bernardinski, jazbečar, ptičar, novofundlandec, koder, pinč, ovčarski itd.), maček, konj, osel, ovca, koza, govedo, bivolo, svinja, zajec, kura, golob, raca, gos, puran, pegat, pav, fazan in labod. Med tujimi udomačenimi živalmi navaja severnega jelena, velbloda ali kamelo in lamo. Za razliko od Majcna se je Erjavec bolj ukvarjal z različnimi motivi ter ureditvami sobivanja ljudi in živalskih vrst po svetu, tudi s psihologijo odnosa, fiziologijo, prehrano in reprodukcijo živali, njihovim zdravjem in gospodarsko rabo. Erjavčev pristop je bil v tej knjigi torej bolj etnografski. Toda za današnjega bralca so nenavadni avtorjevi literarni pridevniki in dramatizirani opisi iz življenja živali, celo dialogi med njimi ipd. (npr. *Puran je neumen babač, godrnjav in jeznarit trapec*; Erjavec 1868: 50). Zgodovina udomačitve posamezne vrste zanj sploh ni tako pomembna in jo včasih le bežno omeni. Njegova klasifikacija je bila zoološka, popestril pa jo je s kulturno raznovrstnostjo sobivanja ljudi in živali. Tudi v potopisih ga je zanimalo v prvi vrsti ljudstvo s svojimi šegami in navadami, narodnopolitičnimi in socialnimi razmerami (Jevnikar 2013).

V Majcnovi knjigi se mi zdi najzanimivejša popolna odsotnost omembe Darwinovega prispevka k pojasnjevanju udomačevanja živali (*The Variation of Animals and Plants under Domestication*, 2010 [1868]). Izbor udomačenih živali se namreč pri Darwinu in Majcnu precej sklada (pes, mačka, konj, osel, svinja, govedo, ovca, koza, zajec, golob, raca, gos, pav, puran, sviloprejkica, čebele; pri Darwinu še zlata ribica in sova), čeprav v drugačnem

7

Erjavec v delu ne citira nobenega vira in avtorja, tako da je njegovo avtorstvo vprašljivo. Zadnje slovensko izdajo je leta 2020 pripravil Zavod Murmur iz Ljubljane.

zaporedju, drugačnem časovnem in prostorskem razvrščanju udomačitev posameznih vrst ter drugačnem paberkovanju zgodovinskih podatkov.

Njuna sklepna interpretacija je podobno evlucijsko velikopotezna. Sklop o morfoloških in vedenjskih posledicah udomačevanja na živalih pri Majcnu (1927: 110–115) spominja na Darwina (2010 [1868]: 445–473), pri katerem pa je bila udomačitev zgolj spremenjen kontekst za študij živalskih (in rastlinskih) variacij ter nasledstva. Temeljno izhodišče in cilj Darwinove analize sta zoologija in botanika, ne etnologija. Majcen se je v svoji knjigi enakovredno posvetil vplivu udomačevanja živali na družbo in kulturo, kar je značilen antropološki poseg. Podrobnejšo primerjalno analizo puščam za drugo priložnost.⁸

Kljub dokaj podrobnemu iskanju med potencialnimi referencami nisem mogel najti tiste, ki bi lahko povsem pojasnila strukturo in vsebino Majcnove knjige. Arheološki in antropološki vplivi na avtorja so sploh neznani. Zaenkrat je gotovo le to, da so nanj vplivali različni avtorji iz druge polovice 19. stoletja, v slovenskem prostoru pa je nastala takrat enkratna kulturnozgodovinsko-zoološka študija.

ZNANSTVENO UDOMAČEVANJE RAZISKOVALNE TEME

Majcnova knjiga je nastala na presečišču evlucijske biologije in zgodovine na eni strani ter narodopisja in prosvetiteljstva na drugi. Zanimanje za domače živali kmečkega gospodarstva je bilo logična posledica Majcnovega raziskovalnega in poklicnega dela ter potreb njegovih potencialnih bralcev.

Živali predstavlja skozi prostore in čase njihove udomačitve oz. »krotitve« in »goje«, kot pravi sam. Zanimal ga je predvsem vstop različnih vrst gospodarsko koristnih živali v človeško družbo, še posebej evroazijsko in slovensko. Majcnov največji prispevek je register prevladujočih udomačenih živali na slovenskem podeželju. Da je bil velik sistematik, je dokazal s svojim delom pri nastajanju narodopisne zbirke v Mariboru, z obsežnimi vprašalnici, zgodovinskimi pregledi krajev, z metodikami šolskega poučevanja – ter s študijem udomačenih živali in rastlin.

V slovensko etnologijo (in zgodovinopisje) je Majcen pripeljal kulturno-zoološke vsebine, ki šele danes dobivajo veljavo. Ni pa nam predstavil domačega ali tujega znanja o živalih, sobivanja z njimi in različnih kulturnih pomenov, kar zanima sicer pogosto ahistorično sodobno etnozoologijo in antrozoologijo.⁹

Kakorkoli danes ocenjujemo Majcnov evlucijski in zgodovinski prispevek, je bil s svojim zanimanjem za živali vsekakor poseben v svojem času in tedanji etnologiji, ki je kmečko oz. ljudsko življenje videla predvsem skozi folkloristična očala in t. i. duhovno

8

Tudi slovenska humanistika 20. stoletja tega dela Darwinovega ustvarjanja ni preučevala. Veliko so pisali in objavljali o naravni selekciji in vplivu evolucionizma na humanistiko, toda na Cobissu nisem našel nobene enote, ki bi reflektirala njegovo razlago raznovrstnosti živali in rastlin pod vplivom udomačevanja. Tudi prevoda njegovega dela iz leta 1868 nimamo.

9

V slovenski etnologiji je sicer veliko močnejša etnobotanična tradicija, o čemer priča število gesel v Slovenskem etnološkem leksikonu (Baš 2004).

kulturo (Muršič 2005; Muršič in Ramšak 1995; Slavec Gradišnik 2000: 57–58), navsezadnje tudi skozi evangelij in njegovo ljudstvo (Jezernik 2013). Biološki materializem, ki ga je v obravnavani knjigi vpeljal Gabriel Majcen, ni spadal v ta okvir.

Prek biologije – evolucijske teorije in zoološke taksonomije – je v njegovo razmišljanje o ljudeh in živalih vstopila tudi rasistična (pasemska) teorija. Analitsko razvrščanje med vrstami in pasmami se je logično nadaljevalo z razvrščanjem pasem človeške vrste. Vseeno je v Majcnovem delu glede na čas njegovega nastanka presenetljivo malo rasističnih točk, ki bi postavljale moralna in hierarhična razmerja med njimi, ampak je do njih znanstveno in moralno kritičen. Z besediščem pa se seveda ni mogel popolnoma izogniti tedanji znanstveni in politični terminologiji (prim. Baskar 2022; Muršič 2022).

Najbolj revolucionaren za svoj čas se zdi Majcen, kot rečeno, v sklepnih interpretaciji, ko predstavi prilagoditveno (adaptacijsko) razmišljanje o ljudeh, živalih in rastlinah v neolitiku. Tu je še najmanj političen, saj naniza celo vrsto posledic, ki bi jih težko uvrstili v teleološki kulturno-evolucijski niz, ampak predstavljajo težave in tudi napačne ali slabe prilagoditve (zavezanost zemlji, bolezni in odvisnost živali ipd.). Zadnje poglavje je pravzaprav najbolj kulturnoantropološko v smislu mehčanja biološkega determinizma, ki je prihajal iz zoologije.

Takšnih zgodovinskih pregledov udomačevanja in sobivanja rastlin in živali danes v znanstveni ter poljubni literaturi ne manjka. Vsekakor pa je bil Gabriel Majcen prvi, ki se je tega lotil v (poljudni) slovenščini, in to skoraj stoletje pred drugimi. Odpira nam pot v bolj sistematično preučevanje zgodnejših kulturno-ekoloških poskusov v slovenski etnologiji in zgodovinopisju.

CITIRANE REFERENCE

- Baskar, Bojan 2022 'Rasizem danes.' *Glasnik Slovenskega etnološkega društva* 62(2): 19–33.
- Baš, Angelos, ur. 2004 *Slovenski etnološki leksikon*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Baš, Franjo 1940 'Nekrologi – prof. Gabriel Majcen.' *Časopis za zgodovino in narodopisje* 35(1-2): 79.
- Crabtree, Pam. J. 1993 'Early Animal Domestication in the Middle East and Europe.' *Archeological Method and Theory* 5: 201–245.
- Darwin, Charles 2010 [1868]: *The Variation of Animals and Plants under Domestication*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Dyson, Robert H. 1953 'Archology and the Domestication of Animals in the Old World.' *American Anthropologist* 55(5): 661–673.
- Erjavec, Fran 1868–1873 *Domače in tuje živali v podobah. Slovenski mladini v poduk in kratek čas*. Celovec: Družba sv. Mohorja.
- Europeana 2023 Gospodarske novice. Spletni vir: <https://www.europeana.eu/sl/item/223/URN_NBN_SI_doc_2S8A3EAV?utm_source=api&utm_medium=api&utm_campaign=YLDAUWWZ>, 5. 1. 2023.
- Feinberg, Rebecca, Patrick Nason in Homsini Sridharan 2013 'Introduction: Human-Animal Relations.' *Environment and Society* 4:1–4.
- Frängsmyr, Tore, ur. 1994 *Linneaus. The Man and His Work*. Canton: Watson Publishing International.
- Gimbutas, Marija 1956 *The Prehistory of Eastern Europe. Part I: Mesolithic, Neolithic and Copper Age Cultures in Russia and the Baltic Area*. American School of Prehistoric Research, Harvard University Bulletin No. 20. Cambridge, MA: Peabody Museum.
- Golež Kaučič, Marjetka. 2020 'Lastninske in nelastninske živali v urbanem okolju: aspekti dominacije, odtujenosti in specieszizma.' *Glasnik Slovenskega etnološkega društva* 60(2): 42–57.
- Hudales, Jože 2008 *Slovenski muzeji in etnologija. Od kabine-tov čudes do muzejev 21. stoletja*. Ljubljana in Velenje: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta.

- Jevnikar, Martin 2013 'Erjavec, Fran (1834–1887).' V: *Slovenska biografija*. Petra Vide Ogrin, ur. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU. Spletni vir: <<https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi183104/>>, 18. 11. 2022.
- Jezernik, Božidar 2013 *Nacionalizacija kulture*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.
- Kirksey, Eben, ur. 2014 *Multispecies Salon*. Durham: Duke University Press.
- Kirksey, Eben in Stefan Helmreich 2010 'The Emergence of Multispecies Ethnography.' *Cultural Anthropology* 25(4) (Multispecies Ethnography): 545–576.
- Latour, Bruno 2004 *Politics of Nature*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Lee, Richard Borshay in Irven DeVore, ur. 2009 *Man the Hunter*. Chicago: Aldine.
- Linné, Caroli 1766 [1758] *Systema Naturae per Regna Tria Naturae (Regnum Animale I.)*. Holmiae/Stockholm.
- Lyell, Charles 1830 *Principles of Geology*. London: John Murray.
- Majcen, Gabriel 1927 *Zgodovina domačih živali in pitomih rastlin*. Gorica: Književna zadruga »Goriška matica«.
- Muršič, Rajko 2005 'Zapuščina zapisovalca ljudskih pesmi Gabriela Majcna.' *Traditiones* 34(1): 49–60.
- 2022 'Naravna in družbena večnost ras in rasizma? Sodobnost rasističnih predstav in odgovornost znanosti.' *Glasnik Slovenskega etnološkega društva* 62(2): 7–18.
- Mullin, Molly 2002 'Animals and Anthropology.' *Society & Animals* 10(4): 387–393.
- Muršič, Rajko in Ramšak Mojca, ur. 1995 *Razvoj slovenske etnologije od Štreklja in Murka do sodobnih etnoloških prizadevanj*. Ljubljana: Slovensko etnološko društvo, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.
- Ogden, Laura A., Billy Hall in Kimiko Tanita 2013 'Animals, Plants, People, Things: A Review of Multispecies Ethnography.' *Environment and Society* 4: 5–24.
- Sahlins, Marshal 1972 *Stone Age Economics*. New York: Aldine de Gruyter.
- Sax, Boria 2009 'Who Patrols the Human-Animal Divide?' *The Minnesota Review* 73-74: 165–169.
- Segata, Jean in Bernard Lewgoy 2016 'Animals in Anthropology.' *Vibrant Virtual Brazilian Anthropology* 13(2): 27–37.
- Schödler, Friedrich 1860 *Das Buch der Natur. Die Lehren der Physik, Astronomie, Chemie, Mineralogie, Geologie, Botanik, Physiologie und Zoologie*. Braunschweig: Vieweg.
- Slavec Gradišnik, Ingrid 2000 *Etnologija na Slovenskem: med čermi narodopisja in antropologije*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- Smerdel, Inja 2007 'O skrbi za zdravje delovnih volov na Slovenskem od 18. do konca 20. stoletja.' *Etnolog* 17: 193–207.
- 2009 'Zvok besed, glas zvokov: o kulturi sporazumevanja z delovnimi voli na Slovenskem.' *Etnolog* 19: 37–77.
- 2011 'Kaj nam lahko povedo voli na likovnih upodobitvah: o metaforičnih pomenih in vsakdanjih delovnih praksah.' *Etnolog* 21: 103–138.
- Šlebinger, Janko 2013 'Majcen, Gabriel (1858–1940).' V: *Slovenska biografija*. Petra Vide Ogrin, ur. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU. Spletni vir: <<https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi341910/>>, 20. 12. 2022.
- Štrubelj, Albina 1996 'Ljudska vednost o domačih živalih in tuja učenost na naši zemlji.' *Traditiones* 25: 453–460.
- Tušek, Ivan in Fran Erjavec 1875 *Schödlerjeva knjiga prirode*. Ljubljana: Matica Slovenska. Spletni vir: <https://books.google.si/books?id=OA1hLeamftgC&printsec=frontcover&hl=sl&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false>, 18. 11. 2022.
- Zeder, Melinda A. 2012 'The Domestication of Animals.' *Journal of Anthropological Research* 68(2): 161–190.

SUMMARY

Gabriel Majcen (1858–1940) was one of the most important Slovenian intellectuals of his time. Many areas of his work have already been evaluated, but his book *Zgodovina domačih živali in pitomih rastlin* (A History of Domestic Animals and Domesticated Plants, 1927) has been overlooked. In this work, he surpassed his ethnological contemporaries who described animals and plants as part of the peasant inventory or folklore. Using the historical-diffusionist method, he described the origin of breeds of animals (and plant varieties) that he saw on Slovenian farms so that today the book can serve as a register of the farm animals (and plants). He described the origin of dogs, cattle, pigs, goats, sheep, horses, chickens, pheasants, geese, bees, pigeons, donkeys, ducks, peacocks, rabbits, silkworms, cats, guinea fowls and turkeys. Majcen divided domestication into several periods: to 10,000 BC; from 10,000 BC to 1500 BC; 1500 BC – 500 AD; 500 – 1500; 1500 – 1750; and after 1750.

The book is extremely rich in data and is consistently knowledgeable about archaeology, anthropology, history, zoology, and botany. He mentions only three authors: Charles Lyell, Carl Linné, and Fran Erjavec, but not their works. The main goal of the article is to determine where Majcen might have found inspiration for his book.

For earlier geological periods (before Neolithic domestication) he certainly used Charles Lyell's book *Principles of Geology* (1830), and the influence of Carl Linné (*Systema Naturae per Regna Tria Naturae - Regnum Animale I.*, 1758) is visible in the added scientific nomenclature of animals (and plants). Majcen mentions primarily the Slovenian naturalist Fran Erjavec, who was important for the introduction of Slovenian scientific terminology in the 19th century, although the structure of their writings is quite different. Most important was Erjavec's book *Živalstvo-Zoologija* (Animal Life-Zoology, 1875), a translation of part of a textbook by the Viennese naturalist Friedrich Schödler, *Das Buch der Natur. Die Lehren der Physik, Astronomie, Chemie, Mineralogie, Geologie, Botanik, Physiologie und Zoologie* (1848), which introduced the terminology of evolutionary zoology and, in part, racial theory into Majcen's work. The article shows that Majcen was strongly inspired by Charles Darwin's book *The Variation of Animals and Plants Under Domestication* (1868), although he does not mention it explicitly. Darwin's influence is evident in both the selection of animals and the final interpretation of the effects of domestication on animal morphology and behaviour, although Majcen places emphasis on the influences of animal domestication on human (Eurasian) societies.

Kako narediti dobrega konja?

Analiza odnosov in konceptov skozi rejsko prakso

How to Make a Good Horse: An Analysis of Relations and Concepts in Breeding Practice

Lea Podgoršek

1.01. Izvirni znanstveni članek
DOI 10.4312/svetovi.1.2.48-59

IZVLEČEK

Reja domačih živali je ljudi od nekdaj fascinirala, z njo pa so se ukvarjali različni strokovnjaki in znanosti. V pričujočem članku skušam rezultate s terenskega dela na specifičnem primeru reje slovenskega toplokrvnega konja umestiti v širši kontekst reje domačih živali in rejstva nasploh. Z dodatno pomočjo teoretskih spoznanj osvetlim nekatere koncepte, kot so pasma, čistokrvnost, hibridnost in prilagoditev. Ti so vzporedno z velikim navdušenjem nad preučevanjem odnosov med ljudmi in živalmi še velikokrat nezadostno pojasnjeni.

KLJUČNE BESEDE: konjereja, pasma, čistokrvna pasma, rejstvo, hibridizacija, prilagoditev

ABSTRACT

The breeding of domestic animals has always fascinated people and has been the object of study of various experts as well as sciences. This article presents the results of my fieldwork on a specific case, the breeding of the Slovenian Warmblood Horse, which I then try to place within the broader context of domestic animal breeding and breeding in general. Utilising the findings of different scientific fields and my own fieldwork, the article illuminates such key concepts as breed, purebred, hybridization, and adaptation. These are often insufficiently or incorrectly explained today despite the increasing enthusiasm for animal studies.

KEYWORDS: horse breeding, breed, purebred, breeding, hybridization, adaptation

Tematika članka je danes še posebej aktualna, saj prav v zadnjih mesecih na protestih v prestolnici Slovenije poslušamo resne pritožbe, da so rejci domačih živali (in živali z njimi) podvrženi hitrim spremembam, ki jih narekuje evropska kmetijska politika.¹ Če sledimo Digardovi definiciji (2009), gre pri domačih živalih za prakse prehranjevanja, reprodukcije in zaščite. Ob spremembah, ki jih človek uvaja, tako sproži dinamičen proces prilagajanja lastnosti živali. Pri tem je ključno razumevanje koncepta prilagoditve.² Raziskave vsakdanjih praks v tem procesu so pri uvajanju sprememb večkrat preprosto prezrte, pa vendar se zdijo za uspešen dialog ključnega pomena. Predvsem bi bilo treba bolj razumeti kulturne, družbene, politične in ekonomske dimenzije, ki vplivajo na dejanja in znanje rejcev. V tem članku se sicer ne bom neposredno posvetila politični problematiki v slovenskem kmetijstvu, ki se večinoma dotika okoljskih vprašanj, ampak se bom posvetila procesu prakse reje domačih živali, podrobneje reji slovenskega toplokrvnega konja. Navezujoč se na problematiko, lahko izpostavim edinole metodologijo, ki bi jo lahko uporabili za reševanje problemov v zvezi z rejo domačih živali. To je etnoekološki pristop, ki ga je podrobneje opisal Guille-Escuret (1998) v knjigi *Družbe in njihove narave*. Ta pristop je ključen, saj avtor pri njem ne izvzema bioloških, kemičnih in drugih relacij, temveč upošteva široko področje komunikacije v odnosu človek–žival. Gre za analizo družbeno-ekoloških relacij, ki sem jih opazovala neposredno pri rejcih na terenu. Učenje iz praktične izkušnje je bilo ključna metoda za prepoznavanje motivov, aspiracij in strahov rejcev pri njihovem delu, hkrati pa je bilo mogoče opazovati različne načine *sobivanja* konjev in rejcev z drugimi živimi bitji in lokalno skupnostjo ter jih vključiti za podkrepitev rezultatov. Terensko delo je bilo opravljeno med 15. 5. in 3. 9. 2021 pri rejcih doma ter na pašnikih in v hlevih njihovih konj. Najpomembneje so k rezultatom prispevali rejci Slavko Mrkun, predsednik Združenja rejcev slovenskih toplokrvnih konj, Anton Pečovnik, upokojeni veterinar kobilarne Lipica, Darko Šuster, agronom, dolgoletni rejec mladih konj in nekdanji aktivni član Združenja rejcev slovenskih toplokrvnih konj, ter Milan Kotnik, zdravnik, rejec in lastnik vrhunskih tekmovalnih konj, ki pri svojem delu uporablja tudi novejša metode. Izsledke iz terenske raziskave v prispevku umeščam v širši kontekst in s pomočjo različnih strokovnih in znanstvenih dognanj osvetlim ključne koncepte na področju rejstva. V prvem poglavju predstavljam rejo domačih živali kot staro človeško prakso ter iščem njene univerzalnosti v dinamičnem procesu mešanja in ustvarjanja pasem. V drugem poglavju predstavim

1

Dva večja shoda kmetovalcev sta bila organizirana v marcu in aprilu 2023 zaradi neusklajenosti okoljskih zahtev Nature 2000 in spremembe nadzora nad rejnimi živalmi z realnimi zmožnostmi kmetovanja (Al. Ma. 2023).

2

Prilagoditev tukaj razumemo v širšem kontekstu (Podgoršek 2021: 46–47), na primer za uspešno prilagoditev z vidika zootehnikarje velja, da živa bitja, pri katerih so bile uvedene spremembe, ustrezajo pričakovanim lastnostim. Za uspešno prilagoditev z vidika genetike velja, da so potomci živali, pri katerih so bile uvedene genotipske spremembe, še naprej zdravi in plodni (Dobzhansky 1937). Za uspešno prilagoditev z etnozoološkega vidika pa velja, da živali po spremembi uspešno sobivajo s človekom in zadovoljujejo njegove potrebe. Zanimiva so predvidevanja Jeana-Denisa Vigna (Descola 2018: 91), da neolitska ljudstva načrtno niso želela udomačiti divjadi, temveč so jo raje lovili, zaradi zadržkov, da se bodo živali ob takšnem poseganju preveč spremenile.

rejo slovenskega toplokrvnega konja, katerega pasmo so začeli *delati* v devetdesetih letih prejšnjega stoletja. V naslednjih dveh poglavjih se lotim osvetlitve konceptov hibridizacija, prilagoditev, čistokrvnost in plemenskost ter pasma ali rasa.³ V sklepu vključim in pojasnim še družbeno-kulturno in tehnično dimenzijo reje.

REJA DOMAČIH ŽIVALI – PRASTARA ČLOVEŠKA PRAKSA

Reja domačih živali je poleg pašništva (pastoralizma), lova in nabiralništva ena od človeških praks, ki ustvarjajo razmerja med živimi bitji. Človek je več tisočletij pred t. i. gradnjo narave v 17. stoletju (Descola 2018: 106) obvladoval nekatere univerzalne zakonitosti reje. Že Aristotel je pisal o tem, da novo vrsto z zelenimi značilnostmi dobimo s križanjem dveh različnih vrst. Hipokrat je pozneje dodal, da kar ni po zakonih narave, sproži *deviantna* stanja, ki so šibka in zato nezaželena (Müller-Wille 2007: 178). Iz etnografij Roya Rappaporta *Pigs for the Ancestors* (2000) in Waldemarja Bogorasa o Čukčih (1901: 87) izvemo, da prakse *osveževanja* zunaj vrste pravzaprav niso produkt moderne zahodne znanosti. Rappaport na primer piše, da rejci domačih svinj na območju Nove Gvineje svinje redijo tako, da jih preprosto spustijo na prosto in počakajo, da jih oplodijo divje svinje. Na ta način, pravijo, ohranijo njihovo *robustnost*, ki je zanje zaželena značilnost (2000: 17).

V 16. stoletju so v kolonialističnem duhu produkcije narave znanstveniki pisali o izboljševanju pokrajine (ang. *improvement of landscape*) in vzporedno tudi o izboljševanju živih bitij (Hoyle 2011). Eksperimente križanja živalskih in rastlinskih vrst so kolonialisti, navdušeni nad bitji iz drugih dežel, *delali* v mestnih zasebnih živalskih in rastlinskih vrtovih ali *menažerijah* (Osborne 2000). Oblikoval se je nov odnos do sveta, ki je pripomogel k objektivizaciji narave v 17. stoletju. Nečloveška bitja so skupaj s preostalim nečloveškim svetom postala predmeti laboratorijev, ki so jih znanstveniki razstavljali in na novo sestavljali. Descola piše o *gradnji narave* (2018: 106), ki je pospešila produkcijo živih bitij z dominantnega položaja človeka znanstvenika. Reja ter križanje eksotičnih in domačih vrst je v Franciji in zlasti v Angliji postala prava ekonomska panoga 19. stoletja (Baskar 2020: 120).

V zootehniki avtorji navajajo paritvene sisteme, ki temeljijo na prastarem rejskem znanju. Campbell, Kenealy in Campbell navajajo »*inbreeding*« ali *parjenje bližje sorodstvu*, »*linebreeding*« ali *parjenje s prednikom*, »*line crossing*« ali *parjenje med različnimi rodovi* in »*crossbreeding*« ali *parjenje med različnimi pasmami* (2009: 173). Genetiki pri razlagi obnašanja genov uporabljajo koncepta *homozigotnost* in *heterozigotnost* (Lawrence 2005: 294). Parjenje bližje sorodstvu ali parjenje s prednikom omogoča večji približek k homozigotnosti, saj so si geni bolj podobni. Večja podobnost genov vpliva na podobnost potomcev, zato je to način, kako ohranimo zelene značilnosti. Zaradi vse večje podobnosti genov lahko pride do degeneracije vrste, zato rejci vsake toliko časa uporabijo vnos od zunaj, tudi zunaj pasme. Takšen primer so že zgoraj omenjene domače svinje pri rejcih Nove Gvineje, pri

3

Pasma in rasa sta sopomenki. V francoskem jeziku obstaja celo enaka beseda *rasse* (Smith 2015). V slovenščini in angleščini konceptualno ni razlik, gre le za različno poimenovanje klasifikacije za ljudi in za živali.

slovenskem toplokrvnem konju pa na primer pariyo z angleškim ali arabskim toplokrvnim konjem (Mrkun, intervju 2021).

REJA DOMAČIH ŽIVALI – SODOBNE TEHNIKE

Danes reja konja obsega široko področje tehnik, s katerimi rejci gospodujejo z naravnimi dejavniki.⁴ Eno najpomembnejših znanj v konjereji je pravilna izbira žrebca za svojo kobilo, ki jo imajo že doma. Gre za znanje pravilnega parjenja genov, da bo potomec imel zelene lastnosti. Pri tem uporabljajo rejsko znanje, upoštevajo smernice rejskih organizacij in sledijo lastnim idealom. Vodita jih radovednost in pričakovanje. Kotnik se pri izbiri žrebca zanaša na svoje znanje medicine in izračune, ki so njegova skrivnost. Zaupal nam je:

Jaz si neke podatke dol pobere iz interneta, to pr meni traja kakšen mesec, da to vsako leto naredim. [...] Ene indekse si izračunam. Ne me zdaj vprašat, kako, ker se boste smejali, pa tega nisem še nobenemu povedal. In jaz na podlagi teh indeksov potem parim. [...] To je pač del mojega čudaštva. [...] Ampak jaz zdaj, kako sem si jaz to formulo, kako jaz to izračunam, to je moja stvar, ki je ne povem nobenemu. (Kotnik, intervju 2021)

Pomembna je tudi izbira prave metode, da je oploditev kobile uspešna. Pred razvojem in popularizacijo metode prenosa jajčnih celic in zarodkov, pri kateri jajčece iz biološke matere z veterinarskim posegom prenesejo v nadomestno mater (Rus 2010), so se morali rejci odločiti, ali bodo šle njihove vzrejene kobile za šport ali za rejo. Nekateri rejci, ki se novih metod danes (še) ne poslužujejo, izbirajo. Šuster, ki ne zaupa uspešnosti slovenskih veterinarjev pri uporabi metode prenosa zarodkov, pravi: »Če je kobile dobra, gre v šport, če pa ni tako dobra, pa ima dober rodovnik, ali pa je poškodovana, pa je mama« (Šuster, intervju 2021). K temu potem doda, da morata biti oba starša čim boljša športnika, če želimo imeti dobrega potomca. Ti izjavi sta si navzkrižni, in tukaj pridemo do splošne rejske problematike. Večina rejcev to reši tako, da poišče kobilo, ki ima v rodovniku vrhunske športnike preskakovalce, ali takšno, ki je imela dobro kariero, pa se je poškodovala. Drugi problem rejcev izpostavlja Kotnik, ki ima rejsko kobilo vrhunske športnice, izbral pa je žrebca, ki ima pri spermiju encimski defekt. To pomeni, da pri poskusu oploditve spermij ne more sam od sebe predreti ovojnice kobilinega jajčeca. Verjetnost uspešne oploditve je tako manjša. Kotnik zato uporablja metodo zunajtelesne oploditve, in sicer metodo, imenovano *intracitoplazmatsko injektiranje spermatozoida*, pri kateri gre za neposredno vstavitve spermija v jajčno celico kobile zunaj njenega telesa v laboratoriju (metoda Ovum Pick Up-ICSI 2022). To metodo v medicini uporabljajo tudi pri ljudeh, ki imajo težave z zanositvijo (Univerzitetni klinični center Ljubljana 2021). Zanimivo je, da Kotnik, ki je tudi zdravnik, rejske prakse nenehno primerja z ljudmi in primeri iz medicine. Ko v laboratoriju jajčece uspešno

4

Guille-Escuret (1998: 30) pri preučevanju razmerij izpostavlja za nas ključno vprašanje, ki si ga moramo zastaviti, ko raziskujemo podobna vprašanja: česa rejci ne morejo zares nadzorovati, medtem ko gospodujejo nad naravnimi dejavniki. V njegovem pristopu vidimo, da gre za gospodovanje, in ne za popoln nadzor.

oplodijo, ga zamrznejo in potem naknadno vstavijo v nadomestno kobilo. Biološka mati kobila tako želene lastnosti v genskem zapisu poda naprej na potomca in med tem lahko neprekinjeno nadaljuje s treningi in tekmovanji. Kotnik dodaja, da so primeri, ko se enako odločijo tudi ljudje (intervju 2021).

Glede dimenzij, ki vplivajo na izbiro metod pri rejcih, naj omenim, da opazamo generacijski razkorak. Poleg tega nanjo vpliva tudi ekonomska dostopnost in iznajdljivost rejcev na trgu z genskim materialom. V devetdesetih letih 20. stoletja je bila najbolj priljubljena metoda naravni pripust, danes pa večina rejcev izbere umetno osemenitev rejske kobile. Spogledujejo se tudi s prej omenjenim prenosom zarodkov jajčnih celic v nadomestno mater, vendar ta še ni toliko priljubljen. Pečovnik in Šuster pravita, da je v Sloveniji zelo malo verjetno, da bo takšna oploditev uspela, če jo opravijo slovenski veterinarji (Pečovnik, Šuster, intervju 2021). Kotnik k temu dodaja, da je treba poiskati preverjene strokovnjake, ki lahko zagotovijo uspešnost. Sam najbolj zaupa laboratoriju Avantea v Cremoni v Italiji, vendar njihove storitve niso tako cenovno dostopne kot pri slovenskih veterinarjih (Kotnik, intervju 2021).

SLOVENSKI TOPLOKRVNI KONJ

Pasma je nastajala sočasno z razvojem konjeniškega športa preskakovanje ovir v devetdesetih letih prejšnjega stoletja. Kot preostale zahodne dobrine je tudi reja nacionalne športne pasme takrat izkazovala modernost. V *Rejskem programu za pasmo slovenski toplokrvni konj* so zapisali: »Po osamosvojitvi Slovenije se je večje število rejcev usmerilo v rejo modernih športnih toplokrvnih konj« (Rus 2010: 4). Sočasno z utrjevanjem narodnih simbolov Slovenije je tako nastajala tudi ta slovenska pasma. Kot posledica evforije za preskakovanje ovir je sledilo odprtje dveh večjih centrov za rejo in trening, to sta Srednja kmetijska šola Grm v Novem mestu in Konjeniški center Grad Prestranek pri Postojni (Gorišek 2014; Rus 2010). Domače kobile so začeli pripuščati z nizozemskimi in nemškimi žrebci ter oblikovali skupino živali z zelenimi lastnostmi. Pri tem so sledili idealom in smernicam nemških organizacij, ki so poudarjale jahljivost, učljivost in tudi videz konj, je povedal Mrkun (intervju 2021). Niso bili toliko pomembni rezultati, temveč to, da rejec lahko konja pri treh letih, ko je ta zrel, čim bolje proda.

Iz terenskih izsledkov lahko ugotovimo, da Mrkun, Šuster in Pečovnik, ki so bili vpeti v rejske dogodke, sledijo cilju, da konja pri treh letih, ko pokaže svoje potenciale bodisi za šport bodisi za rejo, čim bolje prodajo. Za večino slovenskih rejcev je pomembno, da ima konj pri treh letih zdrave sklepe, je socializiran, vaje jahača, ljudi, otrok, drugih živali, avtomobilov, vaje odzivati se itd. Poudarka na določenem videzu ni toliko, kolikor je na konjevem znanju in vodljivosti, je povedal Mrkun (intervju 2021). Omenjeni rejci so bili močno vpeti tudi v razstavne dogodke, ki jih je občasno organiziralo Združenje rejcev slovenskih toplokrvnih konj. Tam so se manifestirali ideali, kot so skladnost telesa, višina, primerno gibanje in eleganten skok v loku. Mrkun, Šuster in Pečovnik so me peljali vsak v svojo čredo in ponosno govorili o višini, skladnosti, gibanju in socializiranosti konj s človekom. Pečovnik je celo naštel vse višine konj v svoji čredi (Pečovnik, intervju 2021). Mrkun se je postavil

ob svojega konja, pokazal razliko med višinami vihra, hrbtenice in križa na njegovem telesu ter povedal, da je dobro, da je razlika malo manjša, da lahko jahač na njem počne več »kozlarij«. Povedal mi je, da s takšno obliko telesa konj pridobi višjo oceno za jahljivost za povprečnega jahača, kar sovpada z ideali slovenske toplokrvne pasme (Mrkun, intervju 2021).

Pri Kotniku sem poslušala predvsem o dosežkih prednikov ali drugih sorodnikov njegovih konj. Vseskozi je poudarjal zdrave konj, in sicer da je izredno pomembno prepoznati primerne noge, zdrave noge in sklepe. Kot mi je povedal, je zdravstveno ozadje konj navadno zaupna informacija, zato je pomembno rejsko znanje tudi vzdrževanje stikov, ki rejca pripeljejo do informacij. Iz njegovih odgovorov sem razbrala, da se je vse od otroštva takšnih idealov učil s spremljanjem mednarodnih tekmovanj v preskakovanju ovir. Želel si je narediti dobrega konja. Povedal mi je: »Jaz si takšnega konja, ki bi ga rad imel, ne morem kupiti (ker so cenovno nedostopni), lahko pa si ga naredim« (Kotnik, intervju 2021). Povedal je, da Belgijsko rejsko društvo Zangersheide, po katerem se zgleduje, ni tako naklonjeno idealu lepote, skladnosti telesa ali jahljivosti. Kar pomeni največ, je višina skoka. Izpostavil je svoje mnenje, da so razstave konj, če stremiš k vrhunskemu športu, tako ali tako brezpredmetne, saj lepota konja nima nič opraviti z dosežki v vrhunskem športu. Kotnik je edini od mojih sogovornikov, ki je dlje časa ostal lastnik tekmovalnih konj. »Jaz nisem nobenega konja še nikoli zares prodal,« je povedal (intervju 2021). Njegov cilj je, po belgijskem zgledu, da konj čim višje skoči, da dosega čim boljše rezultate na mednarodnih tekmovanjih in da ga proda malo pred vrhuncem kariere. Da bo konj čim višje skakal in imel čim daljšo in uspešno kariero, pa mora imeti predvsem zdrave sklepe. To doseže tako, da za parjenje izbere žrebca, ki je zdrav in ima zdrave potomce. Vrednost konja pri Kotniku je torej merjena v doseganju rezultatov na tekmovanjih, pri drugih pa po nemškem sistemu v potencialih jahljivosti, skladnosti in lepem gibanju. Te zadnje pa konj pokaže v prvih letih treninga, ko ocenjujejo njegovo perspektivnost.

Vsi rejci navsezadnje danes stremijo k parjenju svojih rejskih kobil z žrebci, ki dosega čim boljše rezultate v skoku v višino v evropskem ali celo svetovnem merilu. Na to vplivajo tudi zmožnost ekonomskega vložka in dobre mednarodne povezave, znanje jezikov, možnost udeležbe na mednarodnih tekmovanjih ipd. Takšna pragmatičnost reje vpliva na genetsko pestrost in različen videz konj. Parjenje med ravno prav oddaljenimi sorodniki vpliva tudi na splošno zdrave konj. Mrkun mi je povedal (intervju 2021), da je v Sloveniji zakonsko določeno, da je mogoče pariti v sorodu pet generacij narazen. Za kontrast je omenil rejo arabskega toplokrvnega konja, kjer je izpostavil, da imajo težavo zaradi pomanjkanja žrebcev in parjenja preblizu v sorodu, kar povzroča bolezni.

Etnografska študija Cristine Grasseni o govedorejcih (2007) nam lahko pomaga razložiti naučenost o tem, katere so zelene značilnosti pri živalih. Skozi načrtno posnemanje in ob vsakodnevnem druženju z živalmi se govedorejci že od malega učijo presojati, kaj je lepo in kaj ne. Avtorica opisuje primer očeta, ki svojemu sinu ponosno kaže figurice goveda in ga s tem uči o idealnih telesih živali. Prav tako poteka »kazanje figur« na rejskih razstavah, na prodajnih oglasih konj in na tekmovanjih, kjer se ideali manifestirajo. Rejci se trudijo pri svojem *delanju* konja tem idealom čim bolj približati. Zavedajo se, da rezultata ne

morejo popolnoma nadzorovati. Vsi sogovorniki potrjujejo, da sta prav ta radovednost in pričakovanje glede rezultata njihova ključna motivacija pri njegovem delu. Kot pravi Šuster: »Nikoli zares ne veš, kaj bo prišlo ven. In to je tisto.« (intervju 2021) Tukaj vidimo, da gre za upoštevanje dvosmerne relacije. Čeprav se na prvi pogled zdi, da je odnos rejca in domače živali popolnoma hierarhičen ter v njem vlada popoln nadzor, ne smemo predpostaviti, da so domače živali v tem odnosu pasivni objekti oziroma materializirani akterji. Iz pogovorov je jasno, da so rejci fascinirani prav nad to aktivno dvosmernostjo v razmerju ljudi in živali. Tudi takrat, ko razmišljajo in kalkulirajo o tem, *kako narediti dobrega konja*.

PASMA

Iz praktične rejske izkušnje *delati dobrega konja*, za katerim stoji tehnični okvir pasemske klasifikacije, se lahko veliko naučimo o konceptih pasma, prilagoditev in hibridnost.⁵ V različnih virih se pojavlja problem »paradoks pasme«, in sicer ker naj bi šlo za statično in obenem zaradi nenehnih sprememb tudi za dinamično kategorijo (Guest in Mattfeld 2019). Statičnost z vodenjem rodovne knjige, nadzorom, omejitvami in manifestacijami skupnih idealov zagotavljajo rejske organizacije, rejska skupnost. Pri tem je pomembno delati na skupni ideologiji, saj so ideali, h katerim stremijo rejci, ključen motiv. Ko *delajo* konja, hkrati udeležujejo svoje ideale v živem bitju. Rejske organizacije uporabljajo koncept *plemenskosti*, torej »plemenjak« ali »plemenska žival« (Rus 2010). *Plemenska žival* po Uradnem listu Republike Slovenije označuje »vsako domačo žival, ki je ocenjena in odbrana na posameznih stopnjah selekcije v skladu z rejskim programom, v katerega je vključena« (Ministrstvo za kmetijstvo, gozdarstvo in prehrano 2006: 1). Če se navežemo na rejski program slovenskega toplokrvnega konja: status plemenskosti lahko dobi konj, ki ima vse zahtevane značilnosti, potrebne za registracijo pod posamezno pasmo. Šuster pravi, da so še pred nekaj leti konje, ki so jih prepoznali za slovensko toplokrvno pasmo, žigosali z žigom v podobi Triglava in črke S. Ta praksa še posebej veliko pove o povezanosti nacionalne ideologije z nastajajočo pasmo. Rejci so mi ponosno pokazali rodovniške liste in družinska drevesa svojih konj.

Koncept pasme razumemo še bolje, če uspemo doumeti, da med pasmo in raso ni pomenske razlike. Georges-Louis Leclerc, Comte de Buffon, je namreč predstavil tri polja védenja, ki naj bi bila pomembna pri oblikovanju modernega razumevanja koncepta rase. Eno izmed polj obsega védenje, da so določene značilnosti plemstva povezane s sorodstvenimi vezmi. Družbeni status, ki se je oblikoval iz značilnosti plemstva, je tako odvisen od sorodstvenih povezav. To védenje je bilo še posebej popularno v francoski aristokratski družbi. Tu pridemo do analogije delitve na pasme z družbenim statusom plemenskosti, ki ga določa sorodstvo. Buffon navaja, da so takšno dojemanje rejci pozneje prenesli v klasi-

5

Ker sta pasma in rasa sopomenki, se lahko veliko naučimo tudi o rasah in rasni klasifikaciji, torej o delitvi človeštva na rase ter dojemanju kulturne in biološke hibridnosti. O *kulturni hibridnosti* je pisal antropolog Peter Burke (2020), več o sopomenskosti in dojemanju koncepta rasa oziroma pasma pa je najti v knjigi *Human Nature and Human Difference: Race in Early Modern Philosophy* (Smith 2015). Z razumevanjem in povezovanjem teh konceptov lahko pridemo do pomembnih ugotovitev o kategorizaciji živih bitij in ideologijah, ki te kategorije usmerjajo.

fikacijske sisteme živali (Doron 2012: 75, po Buffon). To lahko iz rezultatov pogovorov s sogovorniki tudi potrdim.

PRILAGODITEV IN HIBRIDNOST

Toplokrvni konji, ki so okretni, športni in primerni za jahanje, so nastali z mešanjem različnih delovnih in hitrih afriških ter arabskih konj. Okretnejše in hitrejše konje za jahalne dirke na olimpijskih igrah so v antično Grčijo morda pripeljali iz Afrike že v 7. stoletju (Markman 1969: 8). Avtor ugotavlja, da je prav takrat, ko so bile jahalne dirke prvič predstavljene na Olimpu, Grčija vzpostavila pomembno trgovsko pot s Severno Afriko (prav tam).

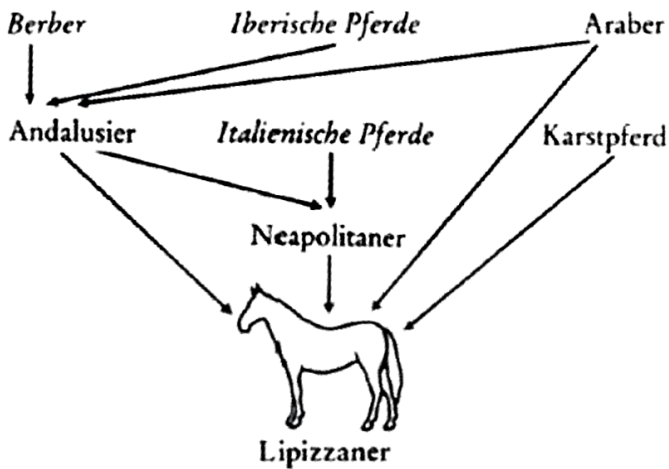

Slika 1: Olimpijska disciplina hitrostnega jahanja konj brez stremen, poslikava panatenajske amfore (Remijsen in Clarysse 2021)

Na Zahodu spet odmevneje slišijo za načrtno rejo toplokrvnih konj ob spremembi kmetijskih praks in sočasnem pojavu jahalnih šol. V Angliji so bili navdušeni nad hitrimi arabskimi konji, ki so jih želeli uvesti v angleške šole, vendar so imeli zaradi nervoznega temperamenta z njimi kar nekaj težav (Russell 2007: 60). Zahteve plemstva v Angliji po okretnejših konjih so med 16. in 18. stoletjem spodbudile križanje različnih konj, ki so jih pripeljali kolonialisti. Tako so z mešanjem oziroma *hibridizacijo* dobili ustreznega konja, ki ga danes poznamo kot *angleškega polnokrvnjaka*. Pasma je idealizirana že v svojem imenu z asociacijo na *polno* oziroma čisto kri.

Podobno zgodbo ima pasma lipicanec. Njegove prednike različnih pasem lahko vidimo na spodnji fotografiji. Vidimo, da je lipicanec navsezadnje hibrid med pasmami kraškega, arabskega, andaluzijskega in neapolitanskega konja. Pojem čistokrvnosti, čistosti in

polnokrvnosti pasme je ideološko poimenovanje pasme, ki služi ohranjanju njenih izbranih lastnosti, nadzoru nad rejo ter v nekaterih primerih tudi utrjevanju nekaterih simbolov in idej, ki jih rejci poustvarijo v živali.

Slika 2: Pasma prednikov lipicanca (Šalehar, Lotrič in Potočnik 2013: 111)

Da bi bolje razumeli proces hibridizacije, moramo pojasniti še koncept prilagoditve, seveda v širšem pomenu, ne zgolj kot aklimatizacijo. Guille-Escuret (1998: 106, po Robson 1978: 280) navaja dve razlagi. Prva je prilagoditev s spremembo v genomu, torej genotipska prilagoditev, druga pa vedenjska prilagoditev, ki se zgodi kot odziv na pritiske okolja. Ti dve vrsti prilagoditve se lahko odvijata tudi sočasno, kot odgovor na okolje, klimo, družbene in/ali politične spremembe.⁶ S postavitvijo prilagoditve v zgodovinski kontekst hitro ugotovimo, da sta se človek in konj tisočletja prilagajala na pritiske in zahteve okolja.⁷ Kot je povedal Digard v referatu *Les animaux domestiques, une passion française* (2022), prevod *Domače živali, francoska strast*, si človek ob prvi udomačitvi konja ni mogel niti približno predstavljati, kakšne vse koristi mu bo ta žival prinesla. Prav tako kot si takrat ni mogel predstavljati, da bo potoval s kočijo ali na hrbtu konja preskakoval ovire in ob tem zabaval množice ljudi. To je odnos človeka in konja postavilo pred dejstvo, da se bosta morala prilagoditi, spremeniti odnos in s tem drug drugega, sočasno. Predniki današnjega slovenskega toplokrvnega konja so večinoma domače delovne kobile, pripeljane iz Češke in držav nekdanje Jugoslavije, ter nemški in nizozemski žrebci, ki so potomci angleških konj, ti pa arabskih. Navsezadnje smo

6

Glej na primer *Beauty or Statistics: Practice and Science in Dutch Livestock Breeding 1900–2000* nizozemskega zgodovinarja Berta Theunissen (2020).

7

Zelo zgovorna je etnografija *Mastodonte et fil d'acier: L'épopée du cheval breton* avtorice Bernadette Lizet (2003), ki opisuje preobrate v reji bretonskega konja in družbeni odziv nanje.

vsi hibridi. Tako piše Peter Burke v knjigi *Kulturna hibridnost* (2020). Velika pestrost konj, ki jih imamo danes, je predvsem rezultat izredno širokega nabora značilnosti domačih kobil in njihovega preprodajanja. To z zasledovanjem genomov s pomočjo analiz DNK dokazujejo tudi genetske študije (Vilà idr. 2001).

SKLEP

Etnoekološki pristop, ki sem ga uporabila pri terenskem preučevanju konjerejskih praks, ne zanemara bioloških in tehničnih razmerij: raziskovalec je izzvan, da se poglobi tudi v zootehniško in genetsko razlago ključnih konceptov.

Pasma je lahko statična kategorija, prav tako pa je zaradi nenehnega spreminjanja idej o tem, *kaj pomeni dober konj*, izredno dinamična. Na ta odgovor pri rejcih vplivajo različne dimenzije. Raznolikost vidimo v okoljih, iz katerih rejci črpajo znanje in kjer se manifestirajo ideali dobrega konja. Ob upoštevanju zgodovinskega konteksta konjereje moramo pasmo razumeti izredno dinamično, saj se ob spremembah potreb ljudi in tudi lepotnih idealov nenehno ustvarja oziroma poustvarja. Lahko trdimo, da je pasma produkt hibridizacije in mešanja, tako v biološkem kot tudi v družbenem smislu. Živim bitjem je namreč univerzalno prav to, da se nenehno prilagajamo drugo na drugega, na živo in neživo okolje. Aklimatizacija, mešanje, hibridnost je univerzalnost živega. Med nami vsemi obstajajo nenehne medvrstne in znotrajvrstne relacije, ki so odvisne od spreminjajočega se večvrstnega okolja in družbenih sprememb. Z razumevanjem pasme kot tehnične in dinamične kategorije se lahko otresemo rasnega kategoriziranja, ki ga je za seboj pustila zgodovina znanosti. Navsezadnje smo vsa živa bitja spreminjajoča, tudi ljudje uporabljamo tehnike umetnega osemenjevanja, ko pride do strahu pred neplodnostjo, tudi vrhunski športniki poiščejo nadomestne starše za svoje otroke. Razlika med ljudmi in živalmi je sicer v tem, da smo v preživetvenih sistemih osvojili potrebno tehnično znanje, s katerim znamo z živalmi gospodovati. Pa vendar, kot ugotovimo iz percepcij naših sogovornikov, je pri reji najbolj zanimivo ravno tisto, kar je neobvladljivo, česar nikoli ne moremo zares nadzorovati.

V sklepnem delu pomislimo še na posledice uvajanja novih načinov sobivanja. Kaj bi se zgodilo, če bi kmetijske politike nenadoma uvedle drastične spremembe na področju reje? S prehitrim poseganjem na način »od zgoraj navzdol« lahko povzročimo veliko škode. Takšen žalosten primer poznamo iz Rusije (Vladimirova 2020). Evenkom, rejcem severnih jelenov v Sibiriji, je bila vsiljena kontrolirana reja brez izpuščanja v divjino zaradi težnje po ohranjanju nadzora. Na to se niso uspeli prilagoditi v tolikšni meri, da bi lahko ohranili ustrezno sobivanje, zato so rejci postali prehrabno šibkejši, jeleni pa so zaradi vseživljenjskega ujetništva izgubili določene lastnosti. Ob spremembi odnosa so se spremenili vsi, tako rejci kot jeleni, da so se lahko *prilagodili*. Takšen način vdora v prehrabni režim ni osamljen primer, kadar gre za prevzemanje političnega nadzora, saj je strateško zelo učinkovit in posreden. Verjamem, da imamo etnozoologi tukaj pomembno nalogo, da v vse večjem zanimanju za spremembe na področju kmetovanja in reje živali ob sprejemanju ukrepov opozorimo tudi na nekatere ključne relacije in prakse, ki jih preprosto ni mogoče spremeniti čez noč.

CITIRANE REFERENCE

- Al. Ma. 2023 'Pogajanj med vlado in predstavnikov kmetov še ni na vidiku.' Spletni vir: <<https://www.rtvsl.si/okolje/kmetijstvo/pogajanj-med-vlado-in-predstavnik-kmetov-se-ni-na-vidiku/666888>>, 5. 5. 2023.
- Avantea.it 2021 'Ovum Pick Up-ICSI: Cutting-Edge Technology for Elite Horse.' Spletni vir: <<https://www.avantea.it/en/equine-art/ovum-pick-up-icsi/>>, 30. 10. 2022.
- Baskar, Bojan 2020 'Peter Burke med hibridi.' Spremnja študija. V: *Kulturna Hibridnost*. Ljubljana: Studia Humanitatis. Str. 111–150.
- Bogoras, Waldemar 1901 'The Chukchi of Northeastern Asia.' *American Anthropologist* 3(1): 80–180.
- Burke, Peter 2020 *Kulturna hibridnost*. Ljubljana: Studia Humanitatis.
- Campbell, John, Douglas Kenealy in Karen Campbell 2009 'Principles of Selecting and Mating Farm Animals.' V: *Animal Sciences: The Biology, Care, and Production of Domestic Animals*. John Campbell, Douglas Kenealy in Karen Campbell, ur. Long Grove: Waveland Press. Str. 162–178.
- Descola, Philippe 2018 *Onstran narave in kulture*. Ljubljana: Studia Humanitatis.
- Digard, Jean-Pierre 2009 *L'Homme et les animaux domestiques: Anthropologie d'une passion-Nouvelle édition augmentée*. Paris: Fayard.
- 2022 'Les animaux domestiques, une passion française.' Spletni vir: <<https://www.youtube.com/watch?v=4ctMsXgr2BI>>, 26. 10. 2022.
- Dobzhansky, Theodosius Grigorievich 1937 'Genetic Nature of Species Differences.' *The American Naturalist* 71(735): 404–420.
- Doron, Claude-Oliver 2012 'Race and Genealogy. Buffon and the Formation of the Concept of »Race«.' *Humana. Mente Journal of Philosophical Studies* 5(22): 75–109.
- Gorišek, Nataša 2014 'Reja toplokrvnih konj v Sloveniji.' Referat, predstavljen na posvetu Centra biotehnike in turizma Grm Novo mesto, Konjeniškega kluba Krka Novo mesto in Konjeniške zveze Slovenije z naslovom *Reja konj*. Novo mesto, 17. 1. 2014.
- Grasseni, Cristina 2007 'Good Looking: Learning to be a Cattle Breeder.' V: *Skilled Visions: Between Apprenticeship and Standards*. Cristina Grasseni, ur. New York: Berghahn Books. Str. 47–66.
- Guest, Kristen in Monica Mattfeld 2019 *Horse Breeds and Human Society: Purity, Identity and the Making of the Modern Horse*. Oxford: Routledge.
- Guille-Escuret, Georges 1998 *Družbe in njihove narave*. Ljubljana: Studia Humanitatis.
- Hoyle, Richard 2011 *Custom, Improvement and the Landscape in Early Modern Britain*. Farnham: Ashgate.
- Lawrence, Eleanor, ur. 2005 *Henderson's Dictionary of Biology*. 13. izdaja. Harlow: Pearson Education Limited.
- Lizet, Bernadette 2003 'Mastodonte et fil d'acier: L'épopée du cheval breton.' *La Ricerca Folklorica* 48: 53–70.
- Markman, Sidney David 1969 *The Horse in Greek art*. New York: Biblio & Tannen Publishers.
- Ministrstvo za kmetijstvo, gozdarstvo in prehrano 2006 'Pravilnik o označevanju plemenskih živali in drugega plemenskega materiala.' V: *Uradni list Republike Slovenije: Zakon o živinoreji*. Spletni vir: <<https://www.uradni-list.si/glasilo-uradni-list-rs/vsebina/2006-01-4002? sop=2006-01-4002>>, 25. 10. 2022.
- Müller-Wille, Staffan in Hans-Jörg Rheinberger, ur. 2007 *Heredity Produced: At the Crossroads of Biology, Politics, and Culture, 1500–1870*. Cambridge: MIT Press.
- Osborne, A. Michael 2000 'Acclimatizing the World: A History of the Paradigmatic Colonial Science.' *Osiris* 15: 135–151.
- Podgoršek, Lea 2021 'Pasma v nastajanju: Reja slovenskega toplokrvnega konja.' Magistrsko delo. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo.
- Rappaport, Roy 2000 *Pigs for Ancestors: Ritual in the Ecology of a New Guinea People*. Long Grove: Waveland Press.
- Remijsen, Sofie in Willy Clarysse 2021 'Ancient Olympics.' Spletni vir: <<http://ancientolympics.arts.kuleuven.be/>>, 5. 5. 2023.
- Rus, Janez 2010 *Rejski program za konje pasme slovenski toplokrvni konj*. Ljubljana: Veterinarska fakulteta. Str. 44.
- Russell, Nicholas 2007 *Like Engend'ring Like: Heredity and Animal Breeding in Early Modern England*. London: Cambridge University Press.
- Smith, Justin 2015 *Nature, Human Nature and Human Difference*. Princeton: Princeton University Press.

Šalehar, Andrej, Metka Žan Lotrič in Klemen Potočnik 2013 'Prvotne, izgubljene, pretopljene pasme v Sloveniji.' *Acta Agriculturae Slovenica* 102(2): 107–117.

Theunissen, Bert 2020 *Beauty or Statistics: Practice and Science in Dutch Livestock Breeding 1900–2000*. Toronto: University of Toronto Press.

Univerzitetni klinični center Ljubljana 2021 'Zunajtesna oploditev.' Spletni vir: <https://www.kclj.si/index.php?dir=/pacienti_in_obiskovalci/klinike_in_oddelki/ginekoloska_klinika/ko_za_reprodukcijo/

zunajtesna_oploditev>, 10. 9. 2021.

Vilå, Charles, Jennifer A. Leonard, Anders Götherström, Stefan Marklund, Kaj Sandberg, Kerstin Lidén, Robert K. Wayne in Hans Ellegren 2001 'Widespread Origins of Domestic Horse Lineages.' *Science*, 291(5503): 474–477.

Vladimirova, Vladislava 2020 'Technologies of Modern Raindeer: Breeding as Technologies of Power in Circumpolar Russia: a Study of Selective Breeding of Evenki Raindeer.' *Norsk Atrpologisk Tidsskrift* 31(4): 249–267.

SUMMARY

In my research, the results of which I present in this article, I have been examining the main question of how to make a good horse. This question has continually guided my interactions and conversations with horse breeders. The focus was on recognising the knowledge and skills involved in the breeding practices of the Slovenian Warmblood Horse. The methodology used adopted an ethnoecological approach, presented by Guille-Escuret in 1998, which comprehensively encompasses biological, technical, and ethnographic dimensions in the human-animal relationship.

Historical context is integral to understanding the dynamic nature of breeding. The desirability of certain characteristics in a breed has always been a reflection of evolving human needs and changing ideals of what constitutes a perfect horse. I present a case study demonstrating how animal breeding through history and location mirrors social, political, and economic transitions, and how these transitions reciprocally influence breeding practices.

The relationship between humans and horses has undergone substantial shifts, resulting in an array of diverse interactions. This relationship provides an illuminating lens through which we can delve deeper into our understanding of the concept of adaptation. As living entities, humans included, we are incessantly adapting to our environment and forming varying relationships. In light of this, adaptation should be conceived broadly, encompassing genetic, social, economic, and ethnoecological perspectives.

Breeders' technical skills play a pivotal role in grasping the successful adaptation of the desired characteristics. This includes skills such as identifying potential mating pairs, recognising crucial signs during a mare's foaling, establishing beneficial relationships with veterinarians and reproduction centres, and so forth. This constellation of knowledge, gathered from diverse sources and experts, results in the production of a range of warmblood horses. Notably, the lack of total control over the breeding outcome engenders a sense of curiosity, serving as a constant motivator in their practice.

Na poti do udomačitve: o vzreji čebeljih matic kranjske sivke

On the Path to Domestication:
On the Breeding of Carniolan Queen Bees

Gašper Raušl

1.01. Izvirni znanstveni članek
DOI 10.4312/svetovi.1.2.60-74

IZVLEČEK

Čebelarji in vzrejevalci matic kranjske sivke čebele upravljajo, skrbijo zanje in jih v nekaterih vidikih tudi izkoriščajo. Z določenimi tehnološkimi procesi so kranjsko čebelo v človeški oskrbi naredili odvisno od svoje pomoči, če želijo, da čebele izpolnijo njihove želje in pričakovanja. Ker so čebele pod vplivom tako naravne selekcije, ki je čebelarji ne morejo preprečiti, kot načrtne selekcije čebelarjev, so matice kranjske sivke postale neke vrste hibrid med človeškim in naravnim svetom. Z uporabo večvrstne etnografije, ki je temeljila na podlagi človeških odnosov s čebelami v človeški oskrbi, razpravljam o tem, ali lahko kranjsko sivko štejemo za udomačeno podvrsto čebel.

KLJUČNE BESEDE: čebelarstvo, kranjska sivka, vzreja čebeljih matic, udomačitev, narava

ABSTRACT

Beekeepers and bee breeders of Carniolan queen bees manage bees, provide for them, and in some aspects also exploit them. With some technological processes, they have made the Carniolan bee in human care dependent on their management if they want to fulfil their aspirations and expectations. Because bees are under the influence of both natural selection, which beekeepers cannot prevent, as well as the intentional selection of beekeepers, Carniolan queen bees have become some kind of a hybrid between the human and the natural world. With the use of multispecies ethnography, which was based on human interaction with bees in human care, I discuss whether the Carniolan bee can be considered a domesticated subspecies of bees.

KEYWORDS: beekeeping, Carniolan bee, queen bee breeding, domestication, nature

Ko sem se, pred dobrimi štirimi leti, prvič posvetil raziskovanju čebel, je bilo moje mnenje o čebelah in čebelarstvu podobno tistemu, kakršnega ima večina Slovencev – imaš čebele, te ti prinašajo med, ti ga potočiš in potem veselo prodajaš. Če se mi je sprva ta praksa zdela sila preprosta, pa sem po srečanju z Ljubom Struno spoznal, da je tu potrebnega ogromno dela in znanja.¹ Vsak dan te čebele naučijo nekaj novega in nenehno se jim moraš prilagajati. Srečanje s tem gospodom in predvsem njegovo navdušenje nad čebelami je imelo name velik vpliv. Izkazalo se je za enega izmed tistih, ki bo zaznamovalo mojo celotno študijsko pot na Oddelku za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. Čebele so se mi sprva zdele nenavadne, »čudne«, v določenih trenutkih celo nagnusne. Do njih sem imel nekakšen strah in odpor, predvsem zaradi bolečine, ki so mi jo povzročile ob bosonogem poskakovanju po travniku v otroških letih. Kljub vsemu pa je drugačen pogled na njih zdaj v meni vzbudil zanimanje, ki je presegalo zgolj tisto strokovno in znanstveno. Vključenega je bilo ogromno navdušenja, strasti in predvsem očaranosti.

Krovno vprašanje, ki sem si ga zadal pred začetkom raziskave, je bilo, ali lahko čebelo kranjsko sivko razumemo kot udomačeno žival. Raziskovalno vprašanje je izviralo iz dejstva, da so matice kranjske sivke v človeški oskrbi v Sloveniji selektivno vzrejene, da so vedenjsko manj agresivne kot njihove divje »kolegice« (Raušl 2021a).² Raziskoval sem vzrejo matic kranjske sivke, s čimer se ukvarjajo slovenski čebelarji, ki naj bi skrbeli za genetsko čistost kranjske sivke. Opravi sem pogovor z ljubiteljskim čebelarjem in z rejcem čebeljih matic. Slednji mi je tudi pokazal celoten postopek vzreje čebelje matice kranjske sivke. Pred tem sem opravil številne pogovore s čebelarji iz Ljubljane za potrebe raziskovanja urbanega čebelarstva. Čeprav je urbano čebelarstvo na videz drugačna praksa od »tradicionalnega čebelarjenja«, pa sta praksi v resnici ves čas v dialogu in se neprestano dopolnjujeta. Tako je bilo znanje o vzreji matic kranjske sivke le dopolnitev mojega že prej obstoječega znanja o čebelah in čebelarstvu, ki se je nadgrajevalo od leta 2019. Za potrebe raziskave sem moral poseči tudi na področje biologije. Morda bodo zato nekateri koncepti in termini za etnološkega bralca tega prispevka novi in neznani, toda prepričan sem, da lahko z interdisciplinarnimi raziskavami dosežemo veliko boljše in zanimivejše rezultate.

V članku najprej na kratko predstavim zanimanje antropologov in javnosti za čebele in žuželke, čemur sledi bolj podroben pregled udomačitve čebele, ohranjanja čistokrvnosti in s tem povezane selektivne vzreje matic kranjske sivke. V sklepnem delu pozornost usmerim še na odnos med čebelo in človekom, ki je vse prej kot enosmeren.

Na članek gledam kot na nekakšno poklonilo čebeli, ki je postala del človeškega življenja. Na planetu je bila pred ljudmi, ni se drastično spreminjala, torej je bila in ostala popolna in od nje se lahko samo učimo.

1

Skupaj z Anejo Kralj sem posnel film *Urbano čebelarstvo* (Raušl in Kralj: 2019).

2

Raziskava je bila izvedena za potrebe diplomske naloge z naslovom *Čebela med naravo in kulturo* (Raušl 2021a).

Zanimanje antropologov za človeško-živalska razmerja ni nekaj novega. To zanimanje izhaja predvsem iz tega, da so bile skozi vso zgodovino človeške vrste živali v naši neposredni bližini, v nekaterih primerih pa tudi v simbiotičnem razmerju z nami. Slednje velja tudi za žuželke, ki pa niso bile deležne tolikšne pozornosti kot nekatere druge vrste živali (glej npr. Raffles 2010). Kot je zapisal geograf in antropolog Jake Kosek: »Če so živali človeški Drugi, so žuželke živalski Drugi, ki so tesno vpletene v naše življenje, a so zelo očrnjene. Žuželke so močna mesta in vir za proizvodnjo človeške narave« (2010: 633). Tako kot so nekatere živali bolj primerne in dobrodošle v življenju človeka kot druge, je tudi z žuželkami. Čebela, zlasti medonosna čebela (znanstveno ime *Apis mellifera*), je zagotovo »dobra« žuželka. Kljub temu, da se čebele lahko uporabljajo tudi za odkrivanje radioaktivnih snovi, strupenih onesnaženj ter celo kot orožje in mučilna naprava, na primer v času vojne v Vietnamu (Kosek 2010), pa so veliko bolj znane in cenjene kot proizvajalci hrane za ljudi ter kot ključni opraševalci rastlin in poljščin. Moore in Kosut sta jih imenovali kar »vzorčna žuželka« (2013: 16), od katere se človek uči. Zato ni presenetljivo, da so bile že v srednjem veku čebele uporabljene kot model za izvajanje človeških oblik politične organizacije. Matica je bila videna kot miroljuben in miren kralj, ki skrbi za svoje ljudstvo (Woolfson 2009).

Slovenski etnologi so se čebelam posvetili z različnih vidikov. V preteklosti so prevladoval predvsem raziskave, ki so se, poleg snovnega vidika, posvečale čebelarstvu z zornega kota nesnovne kulturne dediščine. Tako so obravnavali različne šege in navade, povezane s čebelarstvom, ljudska verovanja in ljudsko umetnost (Bajuk Senčar in Poljak Istenič 2022: 48–49). Predvsem ljudska umetnost in z njo povezane panjske končnice so bile zanimive za etnološke, saj so posebnost slovenskega ljudskega slikarstva (Kuret 1955; Makarovič 1962; Makarovič idr. 1989; Vurnik 1929). Poleg tega so raziskovali tudi vlogo čebel v slovenskem slovstvu, folklori in kulturni zgodovini (npr. Kropelj Telban 2019; Stanonik 1995, 2018). Čeprav je v slovenski etnologiji prispevkov o čebelarstvu mnogo, pa je udomačevanje čebel manj obravnavana tematika.

Čebelarstvo, odnos med čebelo in človekom, je praksa, ki temelji na razumevanju ekologije čebel in njihovega vedenja ter prežema celoten način življenja posameznega čebelarja. Čebelarji so v pogovorih poudarili, da ko odpreš panj, moraš v roku desetih minut vedeti, kaj storiti, ker te čebele vsak dan naučijo nekaj novega. Ne glede na to, kako si pripravljen in koliko izkušenj imaš, je čebelarstvo, kot so povedali, vseeno v veliki meri loterija. Nepredvidljivost še vedno igra pomembno vlogo. Tako čebelarji kot čebele se ves čas prilagajajo, izzivajo in spreminjajo drug drugega. Po drugi strani pa opažam, da čebelarji sebe dojemajo kot nekoga, ki predvsem pri zatiranju bolezni in z dodatnim hranjenjem v času pomanjkanja pomaga čebelam. Čebelarji z različnimi taktikami in modifikacijami čebelnjakov ter vzrejo in izbiro čebeljih matic z najboljšimi lastnostmi spodbujajo rast čebeljih družin brez prevelikega človeškega posredovanja, motenj čebeljega dela in njihovega naravnega vedenja. Rečem lahko, da je čebelarstvo praksa, ki se hkrati prilagaja čebelam in spreminja oziroma izrablja naravno vedenje čebel. Moore in Kosut sta tovrstne odnose poimenovali »oskrbnitvo« (2013: 109):

Čeprav čebele pravzaprav ne pripadajo ljudem, smo prisiljeni, da jim pomagamo in jih upravljamo, ko se z njimi seznanimo in postane naš odnos z njimi bolj intimen – zaradi samih čebel, in verjetno tudi zaradi moralnega ekološkega imperativa. Ko raste naša odgovornost, raste tudi naša čustvenost, ne glede na to, ali smo samooklicani skrbniki rastlin, živali ali žuželk. (Moore in Kosut 2013: 110)

V zadnjem času je svet v skrbeh zaradi čebel, ker naj bi izumirale, zaradi neopraševanja pa je ogrožen tudi obstoj človeka. To se nanaša na motnjo propadanja čebeljih družin (ang. *Colony Collapse Disorder*),³ ki se je začela v ZDA in nekaterih evropskih državah leta 2006. CCD je pojav, ko večina čebel delavk nenadoma izgine iz čebelnjaka ter za sabo pusti matico, med in cvetni prah. V Sloveniji je bilo izumiranje čebel povezano predvsem z uporabo fitofarmaceutskih sredstev v intenzivnem kmetijstvu, s katerimi se čebele zastrupijo na cvetovih rastlin. Novice in časopisi, tako domači kot tuji, so bili zapolnjeni z zgodbami o skrivnostnem izumiranju čebel. Javnost je bila zaradi skrbi za čebele ter s tem povezanega propada celotnega ekosistema in svetovne oskrbe s hrano zelo vznemirjena. Vsi žarometi so se obrnili na čebele. »CCD je pomagal spremeniti čebele v zelo trendovska in ikonična bitja, ki so živahna v smislu, da so postala modna, *a cause célèbre*. Čebele so zdaj postavljene na področje živalske politike in na križišče okoljskih vprašanj ter politike pridelave hrane.« (Moore in Kosut 2013: 48)

Slovenija je uveljavljena v svetu čebelarstva, morda bi lahko rekli celo, da je marsikje percipirana kot čebelarska velesila. Leta 2018 je podala pobudo za praznovanje svetovnega dneva čebel (20. maj), saj se je na ta dan rodil znameniti slovenski čebelar Anton Janša, ki ga je v drugi polovici 18. stoletja cesarica Marija Terezija na Dunaju imenovala za prvega učitelja čebelarstva na svetu. Združeni narodi so pobudo sprejeli in Evropska unija je izdala kovanec za dva evra, zasnovan z motivom čebeljega satovja. Slovenija je bila prepoznana kot zgledna čebelarska država po številu čebelarjev, čebelarskih krožkih, izobraževanju otrok v inovativnem pedagoškem programu API vrtec, različnih pobudah, vzreji in selekciji kranjske čebele ter identitetnem pomenu, ki ga ima čebelarstvo v Sloveniji. Navsezadnje je v Sloveniji čebelarstvo kot način življenja vpisano tudi na Unescov Reprezentativni seznam nesnovne kulturne dediščine človeštva (glej Bajuk Senčar in Poljak Istenič 2022). Prav tako pa čebelarstvo v Sloveniji sovpada s politično strategijo promocije države kot vodilne sile zelenega in trajnostnega naroda, v okviru katere lahko destinacije, ponudniki storitev ali pa parki dobijo oznako *Slovenia Green*. Prepletенost ljudi in čebel se tako nenehno razvija in pogaja s spremembami na področju čebelarskega znanja, tehnik, znanja o čebelah, kot tudi družbenih, kulturnih in političnih razmer.

NADZOR NAD ČEBELO

Zgodovina interakcije med čebelo in človekom je dolga (Dunne idr. 2021). Proces spremembe medonosne čebele se je začel v tistem trenutku, ko so lovci in nabiralci medu spoznali, da bi bilo bolj praktično, če bi čebelarili blizu svojega doma. V ta namen so votlo deblo, v katerem so bile čebele, odžagali skupaj s čebeljim gnezdom, ga primerno zaprli in preselili v bližino doma

3

V nadaljevanju CCD.

(Bajd 2018: 18). Tako so iz narave pridobili več, kot so dejansko potrebovali (Woodburn 1982). Ta protoposkus udomačitve čebele je sprožil človek, predvsem z željo po nadzoru nad čebelo.

Sama udomačitev je razmerje s populacijo živali, ki pogosto vodi do morfoloških in vedenjskih sprememb v naslednji generaciji živali (Russell 2002: 286). Zaradi stika s človekom so se določene spremembe pojavile tudi pri kranjski čebeli, ki je edina podvrsta medonosne čebele na območju Slovenije, skatero je dovoljeno čebelariti. Je edina zaščitena čebelja podvrsta v Evropski uniji. *Apis mellifera carnica* je razširjena tudi na območjih Hrvaške, Bosne in Hercegovine, Črne gore, Srbije ter v delu Severne Makedonije, Romunije, Bolgarije, Madžarske in Avstrije. Razvila se je na Balkanskem polotoku, znanstveno pa jo je leta 1879 poimenoval entomolog in čebelar August Pollman. Ker ji je dodal ime *carnica*, jo je na ta način zaznamoval kot avtohtono slovensko čebelo. Avtohtonost vrste na nekem ozemlju pomeni, da je ta vrsta tam že od nekdaj, in ni priseljenka novejšega obdobja, vendar se vse pogosteje zgodi, da postane avtohtonost povezana tudi s trudom prednikov in s podobo, ki je ohranjena v spominu (Meloni 2018: 18).

Gledano na udomačitev čebele v tehničnem smislu, čebelarji in rejci medonosnih čebel do določene mere nadzirajo vzrejo, vendar ta nadzor ni popoln. Matica se namreč pari zunaj človeškega nadzora. Prav tako je čebelja matica za rejce lastnina, od katere imajo ekonomsko korist. Vir zaslužka čebelarjem in rejcem matic kranjskih sivk predstavljajo še med, matični mleček in cvetni prah. Izbrane čebelje družine z želenimi vedenjskimi lastnostmi (mirnost, rojivost, donos medu, čistost) rejci čebeljih matic vzdržujejo v nadzorovanih razmerah, kar jim prinaša korist.

Prav tako je pomembno dejstvo, da je večina trotov, ki osemenijo eno matico, iz različnih družin.⁴ Le v posebnih razmerah, kot so plemenilne postaje, se matice oplemenijo z več troti, ki prihajajo iz ene čebelje družine (Božič 2005: 94). Takšen način čebelarjenja je bolj priljubljen predvsem zaradi načina dedovanja spola pri čebelah in genskega materiala (Božič 2005: 94). Kot je pojasnil čebelar iz Trbovelj:

Tebi nič ne nuca, če boš ti imel na enem prostoru odlično gensko robo, če ti gre potem matica nekam, da ti jo en blentavi troti oplodijo. Kakor da bi en ščene skočil gor na rodovniško psico, spet nisi nič naredil. (R. Z., intervju, 2021)

Če sledimo simbiozi, ima tudi čebela v določenih trenutkih korist od človeka. Večina definicij udomačitve poudarja, da udomačitev živalske vrste na genetski ravni običajno ustvari odvisnost živali od človeka, zato težko preživi sama v naravi. Razlog se skriva v tem, da ko rejci izberejo lastnosti, ki jih sami želijo, s tem izgubijo nekatere druge. To, kar rejci čebel in čebeljih matic kranjske sivke pridobijo za visok donos medu (čistost, mirnost, barva), zmanjša sposobnost preživetja v naravi. Podobno ljudje že tisočletja gojijo sviloprejko in so jo pri tem tako »izboljšali«, da se je proizvodnja svile od leta 1800 do danes potrojila. Toda takšno izboljšanje je prineslo veliko posledic. Sviloprejka danes ne obstaja več divja v naravi in ne preživi brez človeške oskrbe (Oliver 2014: 9). Čeprav del populacije kranjske čebele živi prosto v naravi (Bevk 2013: 26), se je njena samostojnost in samooskrba znatno zmanjšala pred tridesetimi leti, ko so se odločili križati azijsko z evropsko čebelo, da bi povečali

4

Čebeljo družino sestavlja ena matica, okoli 10.000 čebel delavk in okrog 100 trotov (Kozmus idr. 2015).

donos medu kranjske čebele. Na ta način pa so kranjsko sivko izpostavili zajedavcu *Varroa destructor*. Kot mi je pojasnil sogovornik, ta kranjsko sivko uniči v njenem razvojnem ciklu.

Ti to vidiš varoo, je takšna pikica. Ni pa še enega pametnega zdravila po 30 letih, da bi se to čisto odpravilo. Potem se pa prenaša. [...] Imamo še nekaj takih čebelarjev, ki ima čebele, pa jih ne rihajo. Čebele so skupaj na paši, to skačejo ena na drugo. Je pa finta v tem razvojnem ciklu varoe. Varoa gre najraje noter na ličinko preden se pokrov zapre, ker to je ena celica. Noter je ličinka in varoe točno vedo, da se bo drug dan celica zaprla, in skoči ena noter na čebelo. (R. Z., intervju, 2021)

Čeprav se izrazite vedenjske in telesne spremembe, ki bi otežile njeno preživetje, pri čebeli niso pojavile (Oliver 2014), imajo čebele vendarle v nekaterih ozirih od človeka korist. Vseeno pa rejec matic in čebelar iz okolice Domžal sebe ne dojema kot nekoga, ki ima nadvlado nad čebelami.

Enkrat je bil en otrok pri meni, in je rekel: »Ti si pa grd stric. Ti pa čebelam med kradeš!« Pa je tako luštno rekel, se mi je fino zdelo, ne bom nikoli pozabil. To je na nek način res. Po drugi strani pa jih potem krmimo, recimo ko je neko slabo vreme. Čebele tako zelo velikokrat na zelo mučen način propadejo. Problem je, ko se neka družina dobro, optimalno razvije, potem je pa neko deževje, in tukaj v tem obdobju, ima čebelja družina ogromno čebel, ogromno zalege in veliko porabo hrane. Medu je pa malo. In tukaj bo tri tedne ali pa 14 dni obilnega dežja in te družine hitro to hrano pojedjo in so lačne. Tukaj pa potem čebelar pomaga. Ne samo zaradi tega, da bom jaz štirideset dni imel nek ekonomski učinek od njih, ampak da bodo sploh preživele. To sem pa že sam videl, da bi čebele v maju odmrle od lakote. To se pa zgodi. Zato se jaz ne smatram, da so oni moji sužnji ali pa kakorkoli, ker jim dam popolno svobodo. (M. N., intervju, 2021)

Udomačitev je proces, sprožen s strani človeka, ki si od tega obeta koristi. V najširšem smislu je udomačitev postopek človeške selekcije in vzreje divjih živali, ki skozi generacije proizvedejo zelene potomce. Ti so rojeni v ujetništvu in so potomci divjih vrst. Postopoma so vključeni v človeške družbe, kjer izgubijo stik s svojimi divjimi predniki (Swart 2007: 283). Čebele tega stika niso nikoli izgubile, vendar vseeno uspevajo v človeško ustvarjenem okolju in človeku koristijo.

Medonosne čebele ne moremo opredeliti kot udomačene, ker selekcijo določa narava brez človekove pomoči. Narava izbira genetske in epigenetske kombinacije, ki so v določenem okolju bolj uspešne od drugih. Randy Oliver temu pravi sposobnost (angl. *fitness*) (2014: 5). Genetika medonosnih čebel je tako veliko bolj oblikovana z naravno selekcijo kot z umetno selekcijo izbranih lastnosti, ki bi lahko čebelarjem povečala dobiček. Pri tem imajo velik vpliv troti, ki niso izbrani načrtno. Populacija kranjske sivke v človeški oskrbi v Sloveniji po številu prevladuje nad divjo populacijo in ju ni mogoče načrtno ločiti. Matice se zato pariyo tudi z divjimi troti, prehajanje genov je med njima prosto (Bevk 2013: 26).

Ampak to pa ne pomeni, da je tisti trot najbolj miren. Lahko je ravno obratno, najbolj agresiven, najboljši. To je pa tisto, naravna selekcija, tistega najboljšega, ki je v zraku, ne glede na to, ali je on miren ali je družina mirna, medonosna. (R. Z., intervju, 2021)

Čebele so bile po mnenju Seeleyja (2019) skupaj z ovcami in kozami med prvimi živalmi, ki so se začele pomikati po poti do udomačitve (Dunne idr. 2021). Kljub vsemu pa

udomačitev čebele spada v posebno kategorijo (Crane 1999), ker čebele, kot mi je povedal sogovornik, v veliki meri človeka sploh ne potrebujejo.

Čebela ima svoje obnašanje, neodvisno od človeka. Človeka ne prepozna. V bistvu se mora človek obnašati pravilno. Ti ko misliš, da so se čebele navadile na tebe že, si se v bistvu ti navadil na njih. [...] Razpoloženje se menja, ti moraš zaznat razpoloženje. Tako kot v psa ne boš rinil, če se zaganja vate, saj vidiš pri živali. Ugotoviš potem, kako je. Odvisno je tudi od družine, ene so bolj agresivne, ene so manj agresivne, imajo pa tudi svoje dneve, ko se ne da. Konec koncev so ženske, saj veš, kako je. (R. Z., intervju, 2021)

Z določenimi tehnološkimi ukrepi in manipulacijo njenega bivalnega okolja so čebelarji zgolj podaljšali življenjsko dobo čebele in povečali njeno produktivnost. Nenehno stremljenje k izboljšanju kranjske čebele in izvajanju kontrole nad njo je prišlo tudi na državno raven. Določene spremembe pri čebelah nastanejo kot posledica prilagoditve podnebnim in ekološkim omejitvam (Franck idr. 1998), obstajajo pa tudi spremembe, ki so nastale kot posledica mešanja različnih podvrst čebel. Če čebelarji in rejci opazijo preveliko odstopanje pri fenotipskih znakih kranjske sivke, morajo celotno družino odstraniti iz reje.

Problem pri čistosti podvrste kranjske sivke predstavlja vnos tujerodnih podvrst. V Slovenijo prihajajo z zahoda italijanske čebele in se križajo s kranjskimi. Določeno križanje se sicer dogaja po naravni poti, lahko pa tudi zaradi vpliva čebelarjev. Morfološke značilnosti čebel kažejo na določeno stopnjo mešanja podvrst. Ker se čebele parijo zunaj panja, čebelarji, kot rečeno, ne morejo do popolnosti izločiti in preprečiti parjenja in mešanja. Od vzrejalcev je pričakovano, da če na čebelah opazijo kakšne nepravilnosti in odstopanja, matico iz te družine izločijo tako, da jo ubijejo. Pri tem slovenskim čebelarjem pomaga Čebelarska zveza Slovenije, ki jim pošilja »čistokrvne« matice kranjske sivke. Za potrebe osnovne izbire je pri kranjski sivki treba biti pozoren na obarvanost obročkov zadka, mirnost, rojivost, živalnost, to pomeni prilagajanje naravnim razmeram, in donos medu.

Pri nas je samo kranjska (čebela), v Italiji je laška. Tam imajo potem že probleme, ker se križajo naše pa njihove. In to sem pride, če imaš ti križane že z laškimi, to se vidi po tem repu. Ko so črtice, naše imajo takšne sivkasto-rjave. Italijanske pa imajo že bolj rumene. In če ti najdeš rumene repke, to že ni dobro. Dobiš potem lahko tudi od Čebelarske zveze Slovenije, ti oni dajo nekaj matic, da ti manjša potem matice. S križanjem se potem tudi genetska čistost kranjske čebele uničuje. Zato pa imajo te ukrepe, da pomagajo tudi čebelarjem s pravim genetskim materialom, da dobiš ti prave matice. (M. N., intervju, 2021)

Varovalni režim lahko določimo na osnovi bioloških zakonitosti dedovanja čebel in parjenja matic s troti, ki določajo dogajanje v genskem skladu čebelje populacije. Vseeno pa lahko masovna linijska vzreja matic ogrozi raznolikost avtohtone populacije, če se vzrejene matice iz iste reje uporabijo pri obnovi družin ter v nadaljevanju za vzrejo čebeljih matic (Božič 2005: 94). Rejci tako za komercialno rabo vzrejajo le najboljše matice.⁵ Čebele same zgradijo matičnike okoli človeško odbrane ličinke, iz katere bo nastala matica (Gregorc 2002: 31).

5

Za prikaz glej film *Vzreja čebeljih matic kranjske sivke* (Raušl 2021b).

Sogovornik mi je povedal, da je v osnovi vse odvisno od prehrane. Matica se razvije le, če jo čebele krmijo samo z matičnim mlečkom.

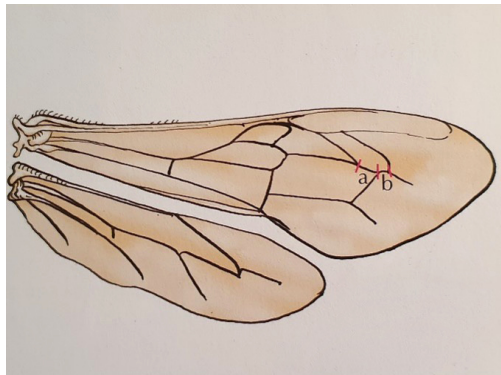
Če bi te ličinke ostale tukaj noter, pa bi čebele krmile na začetku malo z mlečkom, potem pa z medom, cvetnim prahom, bi nastale čebele. Te ko pa midva prestaviva sem, jih pa čebele krmijo samo z matičnim mlečkom, nič medu pa nič cvetnega prahu, samo mleček in so toliko večje in iz tega se potem razvijejo matice. (M. N., intervju, 2021)

Čebeljo družino, iz katere jemljemo ličinke, imenujemo matična družina ali matičar. Odbira matičarjev v vzrejalšču matic je zelo pomembno opravilo. V Sloveniji vzrejevalci matic opravijo odbiro matičarjev s pomočjo strokovne službe Kmetijskega inštituta Slovenije, in sicer na osnovi večletnega spremljanja njenih morfoloških in gospodarskih lastnosti (Gregorc 2002: 31).

Ampak pred vzrejo, predno mi tega pa tega, ki ima v redu indeks pa tole 0 potrdimo, pa pride k meni še komisija iz inštituta. Tudi jaz sem včasih hodil, sem bil v tej komisiji, in pogledamo to družino, če ima v redu indeks pa tole 0. Predvsem pa pogledamo s komisijo barvnost. Naša kranjska čebela more biti taka lepa, siva, mislim lepa, pač siva. Potem, ko jaz sat ven potegnem, da so čebele lepo na satju, da ne zbežijo. (M. N., intervju, 2021)

V izvorno rodovniško knjigo za plemenske kranjske sivke so lahko vpisane le čebele na osnovi ugotovljenih navedenih značilnosti in lastnosti.

Ja, te pač žrtvujem za določene meritve. Cca. dvesto čebel po panju in jih pošljem na inštitut, oni pa potem naredijo dve stvari. Izmerijo kubitalni indeks, to je osnovni selekcijski pojem za kranjsko čebelo. Krilo vzamejo, cca. petdeset kril iz ene družine, in jih bodo poslikali in izmerili tale indeks. Kubitalni indeks predstavlja razmerje odsekov na spodnjem delu tretje kubitalne celice. Kubitalni indeks je a/b . In za kranjsko čebelo more biti ta indeks 2,4 do 3. Samo ta je potem prava kranjska sivka. (M. N., intervju, 2021)

Slika 1: Kubitalne celice na čebeljem krilu. (Foto: Gašper Raušl, 13. 3. 2021. Vir: Gregorc 2002: 3)

Ljudje povečujejo produktivnost svojih udomačenih živali na dva načina: s spreminjanjem njihovih genov in z manipulacijo njihovega bivalnega okolja (Seeley 2019: 85). Čeprav smo ljudje uspešno manipulirali z geni koruze, psov in goveda, čebeljih genov nismo bistveno spremenili, zato je čebela ostala prilagojena za samostojno življenje v naravi (Seeley 2019: 80). Način, ki so ga čebelarji uspešno uporabili za povečanje dobička, je manipulacija čebeljega okolja (Seeley 2019: 93). Najosnovnejša manipulacija okolja se zgodi tako, da čebelarji čebele preselijo v čebeljak in jih načrtno postavijo na tisto mesto, kjer naj čebele nabirajo med. Sogovornik mi je povedal, da je to pogosta praksa pri čebelarjih.

Tudi iz ekonomsko-gospodarskega stališča je zelo pomembno pa zanimivo. V Sloveniji je pač neka paša, ali je to lipa ali je kostanj, in traja štirinajst dni. Kostanj cveti štirinajst dni, saj ne več. In potem veliko vozijo čebele na drugo stran Kamnika in obiskujejo točno določene gozdne paše. In njegove čebele lahko hodijo v ta gozd in nabirajo tale med. (M. N., intervju, 2021)

Čebelarji močno nadzorujejo okolja, v katerih živijo čebelje družine, s tem, da jih prevažajo na točno določene paše in da jih imajo pod nadzorom v čebeljaku. Toda ker čebelarji nimajo nadzora nad »druženjem« čebel, se na ta način prenaša tudi zajedavec *Varroa destructor* med »domaćimi« in »divjimi« čebelami kranjske sivke. Ker se čebele težko same očistijo tega zajedavca, v veliki večini primerov to vodi v postopen propad čebelje družine.

Kljub vsemu pa te čebele ne potrebujejo človeške prisotnosti in pomoči v tolikšni meri, kot jo potrebujejo nekatere druge udomačene živali. K temu so pripomogli tudi ljudje, saj kranjski čebeli niso načrtno povzročili takšnih telesnih sprememb. Čebele, za razliko od psa, ne prepoznajo človeka in potrebujejo svobodo.

Saj pes je bil tudi divja stvar. Pes se je spremenil genetsko, čebele so pa še vedno takšne, kakršne so bile pred 20 milijoni let. One ne priznavajo neke avtoritete, da si ti zdaj njihov. Se ne bo polulala od veselja kakor pes. Čebele so samostojna bitja. Bitja svetlobe. (R. Z., intervju, 2021)

Z negativno selekcijo matic se ljudje ukvarjajo že dolgo. Najmočnejše čebelje družine so uničevali z vročim dimom ali vodo, da so jim lahko pobrali med, puščali pa so slabice (Kantar 2008: 16). Sredi 19. stoletja je iznajdba panja *Langstroth* pripomogla k temu, da so lahko čebelarji začeli načrtno izvajati selekcijo. Prednost *Langstroth-Rootovega* (LR) panja je, da čebele gradijo satje v okvirje, ki jih je možno premikati, kar omogoča neprestano kontrolo nad kolonijo čebel. Danes je to najbolj pogost način čebelarjenja po svetu. LR je navpičen sistem, ki je sestavljen iz treh delov ter omogoča dodajanje in odstranjevanje škatel, vse glede na potrebe. V primerjavi s panjem AŽ,⁶ ki potrebuje hišno konstrukcijo, ta panj zaseda veliko manj prostora. V osnovi ga sestavljajo spodnji del, na katerega so postavljene škatle in kjer se nahaja majhna odprtina, da gredo lahko čebele ven, srednji del, sestavljen iz škatel, kjer živijo čebele in proizvajajo med, ter zgornji del, kjer je po navadi pokrov, ki zapre celotno strukturo.

6

Poimenovan po izumiteljih O. Albertiju in Antonu Žnideršiču.

Slika 2: Panj LR (Foto: Gašper Raušl, 15. 3. 2021)

Slika 3: Čebelnjak AŽ (Foto: Gašper Raušl, 15. 3. 2021)

Kljub vsemu pa je v Sloveniji najbolj popularen panj AŽ. To leseno strukturo je ob koncu 19. stoletja skupaj z italijanskim čebelarjem Albertijem zasnoval čebelar Anton Žnideršič. Sestavljen je iz čebelje hiše in čebelnjakov, ki so postavljeni v leseno strukturo. Čebelarji vstopijo v čebelnjak s strani. V notranjosti čebelnjaka je ozek hodnik, kjer imajo čebelarji spravljeno opremo in kjer lahko pregledujejo čebele. Sprednja stran čebelnjaka je pogosto obarvana z različnimi barvami ali okrašena s panjskimi končnicami.

Mi čebelarimo v AŽ-panjih, v glavnem, Slovenci. Imaš dva nadstropja, tukaj si prostorsko omejen, tukaj ne moreš veliko delati. Ali narediš druge družine, saj jih potrebuješ potem, več. Imaš za rezervo ali pa prodaš kakšno spomladi. Če delaš samo z naravnimi zdravili tako kot jaz, imaš tako veliko izgub. In ti to potem prav pride spomladi, ko se začne, da poflikaš. V glavnem se pa po svetu čebelarji z nakladnimi panji. Tam imaš pa kar vsako nadstropje posebej. In ti lahko kar nadstropja dodajaš. V glavnem imaš potem eno družino, magari imaš potem štiri nadstropja. Ali jih pa zapreš potem med seboj, potem se ti pa začne nova družina razvijati gor. (R. Z., intervju, 2021)

Pri vzreji čebel je vsaka kolonija unikum, ki se razlikuje in odraža po specifičnem genetskem zapisu matice (Seeley 2019). Genetski zapis matice pride do izraza pri pridelavi medu, nabiranju cvetnega prahu, nežnosti, agresiji, nagnjenosti k rojenju, nabiranju propolisa, zmožnosti prezimovanja in odpornosti na bolezni. Pridobi se z reprodukcijo oziroma parjenjem čebel. Čebelarji so imeli v preteklosti zelo malo nadzora nad reprodukcijo, danes pa posegajo tudi na

to področje. To storijo tako, da z določenimi tehnološkimi ukrepi omogočijo parjenje le tistim maticam, ki imajo zaželene lastnosti in katerih genetski zapis lahko oblikuje generacije njihovih potomcev (Seeley 2019: 86). Proces selektivne vzreje povzroča namerne zastoje genov, pri katerih se izgubi raznolikost nekaterih *alelov* in poveča pogostost nekaterih drugih.⁷ Toda po večini, pravi Randy Oliver (2014), vsaka udomačena pasma ohrani polno število genov divjega tipa, ki so potrebni za osnovne telesne funkcije in vedenje. Razlika je v tem, da je pri vzrejenih živalih izražanje točno določenih genov različno regulirano (Oliver 2014: 4). Vseeno pa glede na obstoječo čebelarstvo prakso genskega pretoka ne moremo popolnoma kontrolirati.

Vedenje je pa odvisno od odnosa pa mogoče nekega selekcijskega dela v ozadju. To pa je. So družine, ki so bolj agresivne, in pa družine, ki so manj agresivne. Obstaja tudi nek selekcijski napredek, ki ga tudi računamo. To pomeni, da mi z neko selekcijo stremimo k nekemu napredku. Da so čebele iz leta v leto bolj mirne. Ali pa da iz leta v leto več medu prinesejo. Smiselno pa je, da krivulja raste, da ne pada. (M. N., intervju, 2021)

Ne glede na čebelarjev trud je vzreja v veliki meri eksperimentalen proces, kjer ni nobenega reda in vzorca ter kjer sta prisotna strah in upanje. Je proces brez zagotovila o uspehu, kjer so potrebne nenehne izboljšave in neuspehi (Anderson 1997: 493). Razlog se skriva v tem, da čebelarji nimajo strogega nadzora nad razmnoževanjem čebeljih družin.

Jaz imam tukaj doma nekontrolirano parjenje s troti. Pri meni, ko se troti plemenijo, so to troti iz okolice čebeljih družin. Moral bi imeti izolirano plemenilno postajo. Jaz sem bil na hrvaškem otoku Unije in tam gor ni nobenih čebelarjev na tistem otoku. Recimo na otoku je lažje, ker je voda okrog. So pripeljali matice, da se bodo oprašile, pa pet družin, ki se jim reče trotarji. In tisti troti so poskrbeli, da so se tiste matice oplodile. Tukaj pri meni so pa random. Vsi ti okoliški. In od tistih petih trotarjev na tem otoku smo točno vedeli poreklo v ozadju. Ali so sestre, ali so polsestre, ali pa je vsaka posebej. In to majo še po teh otokih, gor višje. V Sloveniji pa imamo plemenilno postajo. (M. N., intervju, 2021)

Ker troti, ki oplajajo matice mojih sogovornikov, niso iz kontrolirane reje, to pomeni, da se sčasoma zabrišejo vse spremembe v genetiki čebel, ki so predhodno nastale z njihovim selekcijskim delom. Sogovornik mi je povedal, da se matica pari visoko v zraku, brez človeškega nadzora.

Potem gre pa mlada matica na oprašitev. To je lepo za videt. Čeprav to že težko ujameš, ravno tako gre s spremstvom. To je tam okoli treh popoldne, takrat je največ trotov v zraku. Troti gredo popoldne malo ven. Troti so bolj kot ne noter, ampak ob dveh, treh gredo pa ven. Trotova naloga je samo to, da oprašijo matico, nič drugega. In zdaj gre mlada matica ven, pa v zrak, in v glavnem dva km stran od svojega panja, zato da dobi tuje trote, ne domače, a veš. Da se kri zmeša. In matica leti zelo visoko zato, da v to višino pridejo samo najboljši troti. Da se z najboljšim oplodi potem, in se oplodi tudi s sedmimi, osmimi. Zdaj moraš pa vedeti tudi zgradbo matice. S sedmimi, osmimi se oprašijo, ta zadnji, ki jo oprašijo, mu ga odtrga, da je kot čepek v maternici, da ne steče ven. Potem gre pa nazaj v panj, v isti, ki je ven zletela. In ta sperma potem, ko jo dobi, to jo ima potem za celo življenje. Enkrat se samo matica pari. (R. Z., intervju, 2021)

7

Različico določenega gena imenujemo alel, in ta ustvari fenotipsko razliko (npr. barva) (Panawala 2017: 3).

Ugotavljam, da troti z oploditvijo matice ključno vplivajo na to, kakšne matice bodo rejci vzredili. Na posamezno zbirno mesto trotov priletijo troti tudi iz družin, oddaljenih deset kilometrov, matice pa tudi iz panjev, oddaljenih do osem kilometrov (Božič 2005). V Sloveniji določene omejitve čebelam predstavljajo naravne gorske pregrade in alpske doline. Ne glede na gorske grebene je priporočljivo, da v oddaljenosti petih kilometrov ni drugih čebel (Lodesani in Costa v Božič 2005: 94). Slednje v Sloveniji predstavlja problem. Čebele so namreč v Sloveniji že prenaseljene. V Sloveniji skoraj ne najdemo trikilometrskega pasu, kjer ni čebelnjaka. Število medonosnih čebel v človeški oskrbi po celotnem svetu strmo raste. Poleg medonosnih čebel so prav tako pomembne nemedonosne čebele, ki delujejo po načelu ključ-ključavnica. Vsaka rastlina je namreč povezana s svojim oprasovalcem. Na primer paradiznika ali jajčevca medonosna čebela (znanstveno ime *Apis mellifera*) ne more oprasiti, ker ima prekratek rilček. Za to poskrbi njen najbližji sorodnik, čmrlj. S tem ko se manjša raznolikost nemedonosnih čebel, se manjša tudi raznolikost vseh rastlin, ki jih medonosne čebele ne morejo oprasiti. Zagotovo ne pomaga, da postavimo panj medonosne čebele na domači vrt, ker s takimi dejanji rešujemo napačne čebele.

SKLEP: ODNOS MED ČLOVEKOM IN ČEBELO TER NJENA POLOVIČNA UDOMAČITEV

Čebelarstvo ima v Sloveniji dolgo tradicijo, katere del je tudi vzreja matic kranjske sivke. Čebelarji in rejci čebeljih matic z načrtno selekcijo pomembno prispevajo k ohranjanju zdravja in produktivnosti čebeljih družin. Čebelarjeva opravila do neke mere vplivajo tudi na čebelo, predvsem pri njeni zmožnosti odstranitve zajedavca *Varroa destructor*. Po drugi strani pa parjenje čebel poteka zunaj človeškega nadzora in z naravno selekcijo, saj troti, ki oplodijo matico, niso pod nadzorom procesa vzreje. Zaradi selektivne vzreje so čebele postale do neke mere odvisne od človeške pomoči, hkrati pa potrebujejo svobodo, da lahko uspevajo in se razmnožujejo brez vpliva človeka. Zapleteno sodelovanje kranjske sivke v človeški oskrbi tako z ljudmi kot tudi z okoljem jo dela edinstven primer v procesu udomačitve.

Kulturna geografinja Kay Anderson pravi, da »udomačiti divjino pomeni, da jo prestavimo v meje znanega in pritrđimo na določen prostor« (Anderson 1997: 497). Čebele človek ne more zadržati na enem mestu. Človek čebelo upravlja, jo oskrbuje in z njo tudi manipulira. Z njo manipulira tako, da spremeni njeno bivalno okolje in jo prestavi v »meje znanega«. Sklenem lahko, da je kranjska sivka (znanstveno ime *Apis mellifera carnica*) v človeški oskrbi poludomačena žival, ki jo je človek zelo malo spremenil. Določena genetska razlika je pri tem vseeno nastala, predvsem zaradi reguliranega pretoka genov, ki ga prakticirajo vzrejevalci matic (Harpur idr. 2012). Kranjska sivka je postala (do neke mere) genetsko drugačna, toda bistveno drugačna kot vsaj od konca zadnje ledene dobe ni (Gogala 2009). Človek je ustvarili odvisnost ekološke niše kranjske čebele v človeški oskrbi s povečanjem gnezditvene votline, prenosom panjev na boljše pašnike, z dodatnim hranjenjem v času pomanjkanja, zatiranjem

bolezni itd.⁸ Poludomačitev čebele kranjske sivke razumem sledeč Kay Anderson (1997), ki pravi, da je »udomačitev proces, ki potegne žival v človeško oskrbo, kjer se živali in ljudje prilagodijo na razmere, ki so jih postavili ljudje, in kjer se tisto, kar se kulturno opredeljuje kot 'divjina', vpelje in neguje pod eno pretvezo in izkorišča pod drugo« (Anderson 1997: 477). Menim, da ta definicija zelo lepo opiše, na kakšen način so čebelarji »udomačili« čebele.

Čebele od človeka niso nič odvisne. Mislim, zdaj so, ko smo jih zajebali, zdaj jih moramo tudi paziti. Drugače pa pravijo, star pregovor je, kakršnega te dobijo, takšnega te pustijo. Ti ne boš izboljšal čebeljega življenja pa njihovega sistema nikakor, nikakor. Ti se moraš prilagoditi njim. (R. Z., intervju, 2021)

Vzreja čebeljih matic kranjske sivke in s tem povezano tudi čebelarjenje na splošno poudarjata odnos med človekom in nečlovekom ter način, kako si medsebojno oblikujeta življenje. Čebele so »spremljevalna vrsta« (Haraway 2015), katere povezava pa je drugačna kot z udomačeno mačko ali psom. Čebele niso tako zelo odvisne od človeka, prav tako pa ima čebelar lahko od njih materialno in ekonomsko korist. Čebelarji razvijejo različne stopnje čustvenih vezi s čebelami. Čebelarji pravijo, da čebele »umrejo«, in ne da poginejo. Ponekod po Sloveniji pa, ko umre čebelar, o tem obvestijo tudi čebele (Bajuk Senčar in Poljak Istenič 2022: 49). Samo čebelarjenje je definitivno način, kako zadovoljiti potrebo po povezavi z naravo. Ob tem se poraja vprašanje, zakaj ljudje sploh povezujejo naravo s čebelami v nasprotju z nekaterimi drugimi živalmi, ki so prav tako zelo prisotne v življenju človeka. Čebele so v človeškem *imaginariju* neke vrste most med človekom in naravo. Narava predstavlja čistost in zdravje v nasprotju z onesnaževanjem in stresom v urbanem okolju. Tako samo vzdrževanje čebel ne povezuje čebelarjev z namišljeno in oddaljeno naravo, ampak z naravo, ki je vidna in dostopna. Čebele, ki so tako zelo cenjene v naši kulturi in povezane z naravo, pa delujejo kot posrednik med čebelarji in naravo. Čebelji proizvodi, kot so med, propolis, cvetni prah in matični mleček, naredijo povezavo med človekom in naravo oprijemljivo ter jo materializirajo. Čebelarstvo pa ni zgolj hobi. Je vloga, ki nosi moralno odgovornost. Dober čebelar je etičen pridelovalec kakovostnega medu in varuh čebel.

Čebelarji že sami, ne da bi vedeli, manjšajo razliko med čebelami in ljudmi s tem, ko jim pripisujejo človeške lastnosti z uporabo glagolov, ki kažejo na inteligenco in zmožnost mišljenja, na primer: »one (čebele) o nečem razmišljajo«, »delajo stvari po svoje«, »same izberejo, kaj bodo jedle« itd. Fraze »priden«, »marljiv«, »delaven kot čebela« ali pa »neumen kot trot« tudi nakazujejo, da odnos med človekom in čebelo ni zgolj enosmeren, in kot pravita socialni antropologinji Lisa Jean Moore in Mary Kosut, bi morali na odnos med čebelo in človekom gledati širše in bolj izvirno.

Čebele in ljudje smo prepleteni entiteti, ki tvorimo druga drugo. Kot sociologi moramo prekiniti našo težnjo, da o čebelah razmišljamo kot o predmetu preučevanja. Prav tako se moramo upreti razmišljanju o sebi ali o čebelarjih kot statičnih, omejenih in trajno določenih entitetah. Namesto tega moramo vse svoje akterje – sebe, čebele, čebelarje in druge predmete – videti kot telesa, ki so na tem svetu in katerih meje nastanejo z medvrstnimi odnosi, zapleti in konflikti. (Moore in Kosut 2013: 40)

8

Ekološka niša je izraz, ki se nanaša na vplive, ki jih ima okolje na določeno vrsto, kot tudi na vplive, ki jih ima določena vrsta na okolje (Polechova in Storch 2008: 1088–1097).

Kar se pa udomačitve tiče, dejstvo je, da se mora človek veliko bolj prilagajati čebelam kot čebele človeku. S tem, ko se človek prilagaja naravnim zakonitostim in čebelam, le potrjuje, da so čebele udomačile ljudi, in ne mi njih.

ZAHVALA: Zahvaljujem se vsem čebelarjem, ki so mi s svojo potrpežljivostjo omogočili vpogled v svet čebel in brez katerih ne bi bilo tega članka. Za koristne pripombe se zahvaljujem tudi recenzentoma in Sabini Cveček.

CITIRANE REFERENCE

- Anderson, Kay 1997 'A Walk on the Wild Side: A Critical Geography of Domestication.' *Progress in Human Geography* 21(5): 463–506.
- Bajd, Barbara 2018 *Kranjska sivka: čebelica, od kod in kam?* Ljubljana: Založba Hart.
- Bajuk Senčar, Tatiana in Saša Poljak Istenič 2022 '»Ni čebel – ni prihodnosti«: čebela kot simbol zelene Ljubljane.' *Traditiones* 51(3): 45–74.
- Bevk, Danilo 2013 'Čebele – včeraj, danes, jutri.' *GEA* 23(5): 20–33.
- Božič, Janko 2005 'Varovanje kranjske čebele – ohraniti pasmo ali raso medonosne čebele.' *Acta agriculturae Slovenica* 86(2): 93–97.
- Crane, Eva 1999 *The World History of Beekeeping and Honey Hunting*. New York: Routledge.
- Dunne, Julie, Alexa Höhn, Gabriele Franke, Katharina Neumann, Peter Breunig, Toby Gillard, Caitlin Walton-Doyle in Richard P. Evershed 2021 'Honey-Collecting in Prehistoric West Africa from 3500 Years Ago.' *Nature Communications* 12: 1–11.
- Franck, Pierre, Lionel Garnery, Michel Solignac in Jean-Marie Cornuet 1998 'The Origin of West European Subspecies of Honeybees (*Apis Melifera*): New Insights from Microsatellite and Mitochondrial Data.' *Evolution* 52(4): 1119–1134.
- Gogala, Andrej 2009 'Kranjska čebela in Hrvaška.' Spletni vir: <https://www.czs.si/objave_podrobno_czs/1995>, 28. 4. 2023.
- Gregorc, Aleš 2002 *Vzreja čebeljih matic*. Brdo pri Lukovici: Čebelarstva zveza Slovenije.
- Haraway, Donna Jeanne 2015 *The Companion Species Manifesto*. Chicago: Prickly Paradigm Press.
- Harpur, A. Brock, Sherminah Minaei, Clement F. Kent in Amro Zayed 2012 'Management Increases Genetic Diversity of Honey Bees via Admixture.' *Molecular Ecology* 10: 1–8.
- Kantar, N. Jovo 2008 *Matica je pojem*. Preddvor: Narava.
- Kosek, Jake 2010 'Ecologies of Empire: On the New Uses of the Honeybee.' *Cultural Anthropology* 25(4): 650–678.
- Kozmus, Peter, Maja Ivana Smodiš Škerl in Mitja Nakrst 2015 *Čebelarjenje za vsakogar*. Ljubljana: Kmečki glas.
- Krojež Telban, Monika 2019 'Bees and Beekeeping from the Perspective of the Ontological Turn.' *Studia Mythologica Slavica* 22: 177–203.
- Kuret, Niko 1955 'Babji mlin.' *Slovenski etnograf* 8: 171–206.
- Makarovič, Gorazd 1962 *Poslikane panjske končnice*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Makarovič, Gorazd, Ida Gnilšak, Janez Gregori, Vekoslav Kremenšek, Stane Mihelič in Janez Poklukar 1989 *Der Mensch und die Biene: Die Apikultur Sloweniens in der traditionellen Wirtschaft und Volkskunst*. Ljubljana in Dunaj: Slovenski etnografski muzej in Österreichisches Museum für Volkskunde.
- Meloni, Greca 2018 'Making Indigeneity: The Beekeeper's Perspective.' *On Culture: The Open Journal for the Study of Culture* 5: 1–22.
- Moore, Lisa in Kosut, Mary 2013 *Buzz: Urban Beekeeping and the Power of the Bee*. New York: University Press.
- Oliver, Randy 2014 'Is There a Difference Between Domesticated and Feral Bees? What's Happening to the Bees?' *American Bee Journal* 154(6): 1–21.
- Panawala, Lakna 2017 'Difference Between Gene and Allele.' *The Biology Blog*. Spletni vir: <<https://pediaa.com/difference-between-gene-and-allele/>>, 28. 4. 2023.
- Polechova, Jitka in David Storch 2008 'Ecological Niche.' V: *Encyclopedia of Ecology*. S. E. Jorgensen in Brian Fath, ur. Amsterdam: Elsevier Science. Str. 1088–1097.
- Raffles, Hugh 2010 *Insectopedia*. New York: Pantheon Books.
- Raušl, Gašper 2021a 'Čebela med naravo in kulturo.' Neobjavljeno diplomsko delo. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo.
- 2021b 'Vzreja čebeljih matic kranjske sivke.' Spletni vir: <<https://www.youtube.com/watch?v=p762FPiSByo>>, 28. 4. 2023.

- Raušl, Gašper in Aneja Kralj 2019 'Urbano čebelarstvo.' Spletni vir: <<https://www.youtube.com/watch?v=Xil9LgbwIQs>>, 28. 4. 2023.
- Russell, Nerissa 2002 'The Wild Side of Animal Domestication.' *Society and Animals* 10(3): 285–302.
- Seeley, D. Thomas 2019 *The Lives of Bees: The Untold Story of the Honey Bee in the Wild*. Princeton in Oxford: Princeton University Press.
- Stanonik, Marija 1995 *Čebela – žlahtna spremljevalka slovenske kulture: Čebela v slovenski kulturni zgodovini, literaturi in sloustveni folklori*. Žiri: Čebelarska družina.
- 2018 *Čebela na cvetu in v svetu: Čebela v naravi in gospodarstvu, slovenski kulturni zgodovini, sloustveni folklori in literaturi*. Ljubljana: Slovenska matica.
- Swart, Sandra 2007 '»But Where's the Bloody Horse?«: Textuality and Corporeality in the »Animal Turn«.' *Journal of Literary Studies* 23(3): 271–292.
- Vurnik, Stanko 1929 'Slovenske panjske končnice.' *Etnolog (Ljubljana)* 3: 157–178.
- Woodburn, James 1982 'Egalitarian Societies.' *Man* 17(3): 431–541.
- Woolfson, Jonathan 2009 'The Renaissance of bees.' *Renaissance Studies* 24(2): 281–300.

SUMMARY

Bees have played an important role in many cultures throughout history, symbolising a variety of concepts, from industry and diligence to community and cooperation. Bees are crucial for pollinating crops, which are essential for human food production, while humans in return provide bees with shelter, protection, and management. Beekeeping has a long tradition in Slovenia dating back to the Middle Ages. Slovenia is known for its unique beekeeping culture, which includes the breeding of Carniolan queen bees (*Apis mellifera carnica*). The breeding of queen bees is important for maintaining the health and productivity of bee colonies as queen bees are responsible for laying eggs and maintaining the social order of the colony. Beekeepers and breeders of Carniolan queen bees to some extent regulate the breeding of queen bees. Breeding is done with natural selection as the drones that inseminate the queen bee are not under the control of the breeding process. This means that the process of domestication which refers to the selective breeding and management of bees for human purposes does not apply completely to Carniolan queen bees in human care. That is why Carniolan bees are a unique case in terms of domestication. They have been selectively bred and managed by humans for thousands of years, which has made the bees dependent on human help in some aspects, while at the same time, they require the freedom to be able to thrive and reproduce without human intervention. Carniolan bees in human care thus interact with both humans and the environment in complex ways that make them a semi-domesticated species.

Mleko, stvar udomačitve

Milk, a Matter of Domestication

Dimitrij Mlekuž Vrhovnik

1.01. Izvirni znanstveni članek
DOI 10.4312/svetovi.1.2.75-88

IZVLEČEK

Mleko je izhodišče raziskovanja intenzivnih sonastajanj različnih teles, vrst in stvari; tega, kar običajno imenujejo udomačitev. Mleko je del skupka, ki povezuje živali, hormone, encime, bakterije, hrano, gene, tehnologije in materialno kulturo. Ta kompleksna sonastajanja producirajo nove, nepričakovane rezultate in učinke ter spreminjajo vse komponente v skupku udomačitve.

KLJUČNE BESEDE: mleko, udomačitev, živali, bakterije, družabniške vrste, hrana

ABSTRACT

Taking milk as a point of departure, we set out on a journey to explore the mutual emergence of different bodies, species, and things, an assemblage of domestication. Milk should be understood as a component in an assemblage that connects animals, humans, hormones, enzymes, bacteria, food, genes, technologies, and material culture. These complex entanglements produce new, unexpected results and effects, and profoundly change all the components involved in domestication.

KEYWORDS: milk, domestication, animals, bacteria, companion species, food

UVOD: UDOMAČITEV

Srečanja med vrstami so produktivna, spreminjajo vpletene, generirajo nove oblike bivanja in sobivanja, drugačna telesa, nove osebe, nove stvari. Biti človek ali biti žival vedno že pomeni biti skupaj z drugimi vrstami, vedno biti v odnosu, v razmerju do drugih. Ti vsakodnevni odnosi skrbi, nege, prehranjevanja pletejo dolgoročne vzorce, pletejo zgodovino. Prispevek raziskuje vlogo mleka, živalskega mleka, v dolgoročnem pletenju odnosov med ljudmi in živalmi, v procesu sonastajanja vrst, ki ga imenujemo udomačitev. Mleko, živalsko mleko, je

šele nedavno postalo hrana ljudi, vendar se pojavlja v samem jedru zapletenih odnosov med mnogimi vrstami, ne le med ljudmi in molznimi živalmi. Prispevek hkrati ponuja alternativo evlucijskim pojasnitvam, ki so v zadnjih letih postale dominantna razlaga, zakaj so ljudje udomačili živali in začeli piti živalsko mleko (Laland in O'Brien 2010; Zeder 2017). Teorija grajenja niše (ang. *niche construction theory*) (Laland in O'Brien 2010; Odling-Smee idr. 1996; Spengler 2021) je ideja, da organizmi aktivno posegajo v okolje, spreminjajo okolje (»gradijo niše«), kar jim omogoča, da vplivajo na selektivne pritiske okolja, povečuje možnost preživetja organizmov in tako aktivno posega v evolucijo. Udomačitev živali in pitje njihovega mleka sta tako razumljena kot evlucijska prilagoditev, kot 'kulturna niša', ki smo jo aktivno zgradili ljudje.

Če z evlucijske perspektive udomačitev živali in pitje njihovega mleka lahko razumemo kot človeško grajenje niše, to še ničesar ne pojasni (in ali ni, potemtako, vse, kar imenujemo 'kultura', zgolj niša, ki smo si jo zgradili ljudje?). Kot arheologe ali antropologe nas mora zanimati predvsem, kako je ta niša bila zgrajena; kdo jo je zgradil? S čigavo pomočjo? Kdo v njej živi? Kako jo vzdržujejo skozi vsakdanje prakse življenja v njej? Kako življenje v tej niši spremeni vse vpletene? Ta vprašanja pa niso stvar zgolj evlucije ali biologije, temveč tudi zgodovine, arheologije in antropologije. Ravno to nelagodje (o čem v resnici govorimo, ko govorimo o udomačitvi ali o človeškem pitju živalskega mleka?) kaže, da smo vstopili v vmesno, neurejeno kontaktno območje, kjer so meje, ki ločujejo naravo od kulture, natrgane, pikselirane, problematične; kjer delitev, 'prečiščevanje', kot temu pravi Bruno Latour (2021), vednosti na naravoslovje ali na znanost o stvareh ter humanistiko ali znanost o ljudeh in človeških aktivnostih nikoli ni brez preostanka. Soočamo se s pojavi, kjer se nobena razprava o organizmih, genih in evluciji ne more znebiti zgodovine, arheologije ali antropologije ter kjer, ko govorimo o zgodovini, moramo nujno govoriti tudi o genih, encimih in bakterijah.

Koncept udomačitve je nastal kot klasično dejanje 'očiščevanja'; ločevanja med 'divjimi', 'naravnimi' živalmi, predmetom zoologije, in 'udomačenimi', 'domaćimi' živalmi, zanimivimi za arheologijo in antropologijo. 'Udomačitev' tako žival uvede v domeno kulture, dobesedno pripelje v dom ljudi (Cassidy 2007: 1). Udomačitev je razumljena kot zgodovinski rez, ko ljudje nekaj načrtno, aktivno storijo pasivnim rastlinam in živalim; je sprememba statusa živali; dogodek, ki divje živali 'udomači', tako, da jih prisili v novo udomačeno, kulturno stanje (Mlekuž 2013). Toda če na udomačitev pogledamo historično, potem se monolitna 'udomačitev' iz prelomnega dogodka razblini v množico zgodovinsko specifičnih materialnih praks, ki vključuje ljudi, živali (ne le tiste, ki se udomačujejo) in materialno kulturo. Udomačitev postane proces, dolg proces, ki ima svoj časovni lok, svojo zgodovino, strukturo, hitrost, tempo in ritem (Bogaard idr. 2021). V tem procesu imajo aktivno vlogo vsi vpleteni. Kot pravi Anna Tsing: »Soodvisnost vrst je dobro znano dejstvo – razen ko gre za ljudi. Človeška izjemnost nas zaslepi.« (2012: 144) Vsi vpleteni imajo tudi svojo perspektivo, svojo agendo, svojo nišo (prim. *Zgodovina po govedu*, razstava, ki prikazuje kulturo goveda ter odnos med govedom in njihovimi spremljevalnimi vrstami (Gustafsson in Haapoja 2015)); tudi stvari in predmeti imajo svoje premočrtne 'akcijske programe', kot je to plastično pokazal Bruno Latour (1992), ter usmerjajo in vodijo delovanje drugih vpletenih.

Z evolucijskega vidika je cilj bioloških organizmov razmnoževanje. Da bi to doseglo, se mora npr. govedo obvarovati plenilcev, kot so volkovi, ter vzdrževati pašnike, da se lahko pase, ohranja pri življenju, raste in rojeva potomce. V goveji perspektivi udomačitve je govedo izkrcilo svojo nišo tako, da je mobiliziralo ljudi, da so jih varovali pred plenilci, da so zanje krčili gozdove, čistili pašnike in jih čez zimo hranili s senom v toplih hlevih. V to so ljudi zapeljale s svojim mesom, maščobo in mlekom. Ko so se ljudje zapletli v odnose z govedom, je to na ljudi izvajalo selektivne pritiske; pod temi pritiski smo ljudje spremenili družbene odnose, kulturo smo prilagodili reji in dobrobiti živali. Pomislimo le na Evans-Prichardove Nuere (1969), katerih družbeno in kulturno življenje se vrtilo okoli goveda. In ko je naša prehrana postala bolj odvisna od mesa in mleka, so se spremenila tudi človeška telesa (prim. Bryant 2011: 18). Vendar niso udomačili le ljudje krav, ali morda le krave ljudi; mnoga različna bitja, in množica drugih stvari, so bila vključena v proces udomačevanja in v njem sodelujejo. Mnoga bitja in stvari so bili del tega procesa; v različnih vlogah. Tako bi lahko udomačitev – namesto procesa, ki pripelje do jasno opredeljenega kulturnega statusa živali – prej razumeli kot skupek, kot proces zbiranja, nastajanja, urejanja in stabiliziranja različnih heterogenih komponent; skupek, ki te številne komponente, vključno z ljudmi in živalmi, postavi v nove odnose.

Udomačitev je v tej perspektivi krhka ekologija ljudi, živali in stvari, ki se vzpostavlja in vzdržuje skozi materialne prakse ter ki retroaktivno vpliva na vse vpletene komponente. Ovce, krave, pa tudi ljudje so rezultat vzorca prepleta konkretnih materialnih odnosov in izmenjav, ki jih kodirajo različni izrazni mediji. Življenje z živalmi je tako skupek konkretnih materialnih praks, ki jih oblikujejo, usmerjajo in stabilizirajo stvari. Materialna kultura, kot so recimo obore ali ograde, vzpostavljajočasne skupke; prehodi, vrata in lese nadzorujejo, kdo lahko vanje vstopi in kdo ostane zunaj, kdo lahko izstopi in kdo mora ostati notri. Omogoča ločevanje, sortiranje v različne kategorije, kot so 'biki', 'telice', 'krave' ... Materialna kultura ima tako aktivno vlogo pri strukturiranju interakcij med ljudmi in živalmi (pa tudi med ljudmi in ljudmi ter živalmi in živalmi) ter omejuje možne izide takšnih interakcij (prim. Mlekuž 2013). Ljudje delegirajo nekatere svoje kompetence in dejanja stvarjem, materialni kulturi (Latour 1992). Ta deluje tudi, ko ljudi ni zraven; preprečuje, omogoča in določa strukturo interakcij. Materialna kultura omogoča strukturirano izmenjavo snovi, napajanje, hranjenje, molžo. Materialna kultura pomaga definirati entitete in kategorije, ki v teh izmenjavah nastajajo. Živali, krave, ovce, koze, pa tudi ljudje smo vzpostavljeni skozi te materialne prakse (Law in Lien 2013).

Skupek udomačitve je tako hibriden preplet heterogenih stvari. Sestavljajo jih tako ljudje kot tudi neljudje, živali, rastline, stvari, predmeti, kraji in krajine. Kodirajo jih različni izrazni mediji, od genov do jezika. Vključujejo stvari, ki jih povežemo z 'naravo' (kot so trava, mikrobi, organi, živali) in 'kulturo' (kot so simboli, jezik, materialna kultura, tehnologije, prakse). Na koncu tisto, kar vznikne skozi ta proces, niso zgolj 'udomačene živali', ampak različne družabniške vrste (Haraway 2008); torej vrste, s katerimi smo tisočletja sopotniki in družabniki ter medsebojno prepletamo svoje zgodovine. Psi, ovce, krave in koze so naše družabniške vrste, pa tudi žita, stročnice, glive in bakterije, ki živijo v našem črevesju. Družab-

niške vrste ne živimo zgolj ena ob drugi, ampak se med seboj vzpostavljamo. In kot pravi Donna Haraway, pri tem ne gre le za vplive med posamezniki različnih vrst, na kocki so življenja posameznikov in preživetje vrst (Haraway 2003, 2008; Tsing 2012). Ta medsebojna sonastajanja imajo evolucijske posledice. V tem skupku smo ljudje postali in ostali ljudje prav zato, ker smo zapleteni v odnose z drugimi komponentami skupka, živalmi in stvarmi. Stvari, snovi nas ohranjajo pri življenju, omogočajo, da počnemo stvari, ki jih zgolj sami ne bi nikoli mogli.

Skupki so torej neurejena kontaktna območja, kjer srečanja med ljudmi in drugimi bitji ustvarjajo medsebojne ekologije in niše (Kirksey in Helmreich 2010: 546). Neurejena zato, ker so gosto prepletena z množico povezav, tudi neintuitivnih povezav, multiplikativnih kavzalnosti, pozitivnih (in negativnih) povratnih zank. To ustvarja hibride, ki se upirajo 'prečiščevanju' na jasno zamejene kategorije, kot so narava in kultura, objekti in subjekti in podobno (Latour 2021). Skupki kažejo, da bitja ne obstajajo sama zase, kot samostojne entitete, ampak le v odnosih; v skupkih se nadaljujemo drug v drugega, brez jasnih meja, ki bi definirale entitete pred odnosi (Haraway 2003, 2008). To kontaktno območje stika med vrstami, med naravo in kulturo, bomo preučevali skozi mleko. Del tega skupka je mleko in mleko je skupek.

MLEKO, ŽIVAHNA SNOV

Mleko tako ni nikoli zgolj mleko. Mleko ni inertna snov, ki jo je mogoče proučevati izolirano, kot snov, ki je podvržena zgolj preprostim vzročno-posledičnim povezavam, kot jih opisujejo fizikalni zakoni (Latour 1996: 373). Mleko je vitalna, živahna snov, prežeta z močjo in zmožnostjo delovanja (prim. Bennett 2010). Mleko, kot substanca, vznikne kot del skupka, ki smo ga imenovali udomačitev; mleko je skupek samo po sebi in vstopa v nove skupke, vozle, zbirke, ki povezujejo živali, ljudi, hormone, encime, bakterije, hrano, gene, kraje, tehnologije in materialno kulturo. Stvari, snovi, predmeti ... lahko počnejo precej več od tega, čemur so, kot se zdi, namenjeni. Stvari niso zgolj pasivna in voljna orodja ljudi, ki ubogljivo počnejo to, za kar jih uporabimo. Niti se stvari zgolj ne upirajo naši volji iz čiste materialne inercije. Stvari so živahne (prim. Bennett 2010). Silijo nas, da pogledamo onkraj binarne logike nasprotij med osebami in predmeti. Osebe in predmeti se prepletamo, sodelujemo in se združujemo. Stvari so nosilci potencialov, ki se aktualizirajo skozi soočenje s svetom in drugimi telesi.

Ljudje smo najprej živali, smo sesalci. Človeški dojenčki, tako kot jagenjčki, telički ..., so odvisni od materinega mleka. Materino mleko nam omogoča, da preživimo, da rastemo, da postanemo ljudje. Vendar smo prav mi, človeške živali, začeli piti mleko drugih sesalcev, ne le kot dojenčki, temveč tudi kot odrasli ljudje. Ampak ne od nekdaj. Pred enajst tisoč leti, v evolucijski perspektivi tako rekoč včeraj, so različne skupine ljudi v Jugovzhodni Aziji začele upravljati majhne črede divjih živali, koz, ovc, goveda, prašičev (Arbuckle in Hammer 2019; Zeder 2011). Upravljanje pomeni predvsem to, da so jim omejevali gibanje in nadzorovali njihovo prehrano. Zaprte so bile v oborah, jedle kmetijski odpad, se pasle na strniščih. Morfološko so bile to popolnoma divje živali, ki so se očitno parile s prostoživečimi. Veliko je bilo eksperimentiranja, skoraj vsaka skupnost je imela lastne specifične prakse upravljanja. Med živalmi je veliko deformacij kosti zaradi podhranjenosti, veliko je fetusov in umrlih

novorojenih živali; živali so bile manjše kot prostoživeče, kar kaže, da je bilo to za živali velik stres (Arbuckle in Hammer 2019: 399–403). Okoli 7500 pr. n. št. se je skoraj sočasno po vsej Jugozahodni Aziji zgodil premik k intenzivnemu pašništvu koz in ovc; če so prej črede predstavljale do deset odstotkov vseh kosti na najdiščih, so bile potem naenkrat v večini. Kmalu se jim je pridružilo tudi govedo. Pojavile so se 'udomačene' oblike živali, torej živali, katerih fenotip je drugačen od tistega prostoživečih živali, kar se pozna predvsem po obliki rogov (Arbuckle in Hammer 2019: 406–409; Zeder 2011: 226–227). Črede so se pojavile v dolinah, zunaj območij, kjer so živele prostoživeče živali. Standardizirale so se prakse upravljanja; šlo je predvsem za klanje presežkov enoletnih samcev. Pašništvo je bilo vključeno v poljedelstvo. Ljudje so zapirali živali v obore, pasli so jih v okolici naselbin. Pašništvo je postalo del paketa, ki se je razširil iz jedrnega območja, po Mediteranu in Balkanu ter v Srednjo Evropo.

Sledovi mleka, lipidov mlečnih maščob, v najzgodnejših lončenih posodah, najdenih na arheoloških najdiščih, pričajo, da so najprej na Bližnjem vzhodu, nato pa v Severni Afriki, na Balkanu, v Srednji Evropi in potem na Britanskem otočju in v Skandinaviji začeli piti mleko takrat, ko so udomačili živali in začeli žgati lončenino. Začetek človeškega uživanja živalskega mleka tako sega nazaj v sedmo tisočletje pr. n. št. (Craig idr. 2005; Debono Spiteri idr. 2016; Dudd in Evershed 1998; Dunne idr. 2013; Evershed idr. 2008). Na drugi strani pa so genetske analize kostnih ostankov ljudi iz tega časa jasno pokazala, da ti prvi kmetje, ki so uživali mleko, tega kot odrasli ljudje niso mogli prebavljati (Leonardi 2013). Da bi prebavili mleko, potrebujemo pomoč encima laktaze. Ta razgradi laktozo, sladkor, ki je sestavni del mleka. Vsi sesalci, vključno z ljudmi, običajno prenehajo proizvajati laktazo ob koncu najzgodnejšega otroštva. Pri ljudeh je to pri okoli dveh letih in pol, kar je v predindustrijskih družbah običajna starost, ko matere odstavljajo dojenčke. Brez laktaze se mleko močno upira prebavi, kar se kaže kot napihnjenost, napenjanje, slabost, driska in bolečine v trebuhu. Večina odraslih ljudi po svetu še vedno ne prebavlja laktoze. Le v nekaterih delih sveta, predvsem Evropi, Severni in Zahodni Afriki, Centralni Aziji ..., so ljudje pridobili alel (pri Evropejcih je to ena sama mutacija gena –13910 T) za laktazno persistenco; torej gen, ki kodira sposobnosti telesa, da tudi po drugem letu starosti ohranja proizvodnjo encima laktaze. Večina pivcev mleka v zgodovini ni imela ali še vedno nima alela za laktazno persistenco. Sposobnost odraslih ljudi, da razgradijo laktozo, se je razvila relativno pozno, šele pred kakšnimi 3000 leti, in se je v kakšnih sedemdesetih generacijah razširila po vsej Evropi (Burger idr. 2020). Ljudje so torej pili mleko dolgo pred tem, preden so ga njihova telesa lahko prebavila. Naravni, biološki vidiki pitja in rabe živalskega mleka pri ljudeh ter naša evolucijska zgodovina se tu prepletajo s kulturnimi praksami in našo zgodovino.

MOLŽA

Mleko je živilo, hrana. Ampak vsaka hrana je najprej stvar, snov. Mleko je snov, ki jo je precej težko dobiti. Mleko nastopa v metabolnih ciklih sesalcev, toda mleka ni mogoče preprosto izvelči iz živali, morda celo s silo; pridobivanje mleka temelji na soodvisnosti. Da bi dobili živalsko mleko za človeško uživanje, potrebujemo bližino živali, znanje, posebne prakse in telesne rutine ter materialno kulturo. Mleko kot snov se je tako vzpostavilo šele v skupku

udomačitve. Da bi sesalska samica proizvedla mleko, mora najprej povreči mladiča. Mleko je ključna snov v metabolnem ciklu reprodukcije sesalskih vrst; omogoča prenos snovi in energije med generacijami. Različne vrste sesalcev proizvajajo mleko v določenem ritmu, količini in sestavi, prilagojeni rasti mladičev njihove vrste. Tele za rast potrebuje približno tisoč litrov mleka, to je ravno toliko, kolikor ga 'primitivna' krava proizvede za vsako tele.

Pri današnjih kravah obdobje laktacije običajno traja 305 dni, pri 'primitivnem' govedu pa je lahko obdobje precej krajše, do šest mesecev. V obdobju laktacije se proizvodnja mleka počasi manjša in po približno tristo dneh lahko pade na okoli 15–25 odstotkov največje količine. Po tem obdobju se krava običajno 'izsuši', ko se vime regenerira pred naslednjim teletom. Celoten cikel se nato začne znova, običajno se ponavlja pet do sedem let. Ker je mleko hrana za teleta, brez teleta ni mleka. Prisotnost mladiča je nujna zato, da žival proizvede mleko. Mleko je hrana za teleta, jagnjeta in človeške dojenčke. To se zgodi s proženjem neuroendokrinalnega mehanizma, ki sprosti hormon oksitocin v krvni obtok; ta povzroči, da se v vimenu začne izločati mleko. To je tako imenovani izcejalni refleks, kompleksna ekologija znotraj sesalskih teles (Costa in Reinemann 2004:1).

Ta utelešena ekologija seveda ni izolirana, temelji na odnosih z drugimi telesi in okoljem. Neuroendokrinalni mehanizem izcejalnega refleksa se aktivira s stimulom, ki ga povzroči prisotnost mladiča. Vonj, zvok ali zgolj pogled na mladiča preplavi telo matere z oksitocinom. Oksitocin, ki sproži izcejalni refleks, je tako droga, ki raztaplja meje med telesi, razbija mejo med kravo in teletom, ovco in jagnjetom, materjo in dojenčkom. Za kravje mleko ljudje tekmujejo s teleti. Da bi prišli do mleka, moramo v razmerju do krave prevzeti vlogo teleta. Vzpostaviti moramo odnos, ki je za kravje telo podoben odnosu z mladičem. Molža je materialna praksa, ki pri kravi sproži izcejalni refleks najlažje tako, da pred kravo pripeljemo njenega mladiča. Če pa mladiča prej zakoljemo, saj z nami tekmuje za mleko, moramo za raztapljanje meja med telesi uporabiti moč materialne kulture. Tako recimo Nueri v Sudanu uporabljajo lutke, narejene iz nagačenih telet; ko tele umre ali ga zakoljejo, ga napolnijo s slamo in postavijo pred kravo. Obstaja tudi tehnika, imenovana insuflacija, izpričana predvsem v Severni Afriki, ampak poznana tudi v Srednji Evropi, ko s pihanjem v kravjo vagino ali anus, bodisi neposredno ali s pomočjo posebne cevi, prožijo izcejalni refleks (Le Quellec 2011).

Dnevna interakcija molže vzpostavlja tesne odnose med živalmi in ljudmi, strukturira vzorec interakcij in praks ter opredeljuje, ohranja in izpodbija družbene vloge tako živali kot ljudi. Vključuje tesen fizični stik med živaljo in človekom, odnose medsebojnega zaupanja (Bock idr. 2007: 112). Te strukturirane interakcije, vsakodnevna, izurjena bližina med človekom in živaljo spreminja telesa vpletenih. Telesa se vzpostavljajo skozi stik s telesi drugih, skozi afekte in telesne prakse, ki se sedimentirajo v telesih in se prenašajo kot tradicija. Molža tako vzpostavi živali, katerih izcejalni refleks se sproži skozi izurjeno prakso molže. Molža je torej materialna praksa, ki vzpostavlja odnos med živaljo in človekom. Molžač in živali se odzivajo in sodelujejo drug z drugim na številne pretanjene načine.

Na ta način lahko razumemo telesa, tako živalska kot človeška, ne le kot aktualizirane stvari, ampak tudi kot nosilce potencialov individualizacije, ki se uresničujejo s soočenjem s svetom in drugimi telesi. Kot pravi Bruno Latour: »Imeti telo pomeni, da se moramo nauči-

ti biti afektirani, kar pomeni, da telo čuti učinke, da je premaknjeno, da ga druge entitete, človeške in nečloveške, spravijo v gibanje. In če se ne odziva na to učenje, postane nedovzeten, omrtvel, umre.« (2004: 225) Nagonov, kot je izcejalni refleks, ni mogoče obravnavati le kot preproste refleksne odzive, temveč kot akumulirane navade in prakse, ki so skozi proces evolucije postale prirojene in vrojene.

Tako je vsaka krava, vsaka ovca, vsaka koza ... zgodovinsko kontingentna krava, koza in ovca; je torej historično bitje, prav tako kot molzač; vsa bitja smo rezultat afektov, ki so se sedimentirali v telesa skozi telesne odnose, tudi skozi prakse molže. Materialne prakse so tako pletenje odnosov v fiksne vzorce; molža zato ustvarja kravo, ovco, kozo (skupaj z molzačem) na določen način. Lahko si jo zamislimo kot zapleteno koreografijo; in tako kot vsaka koreografija tudi molža zahteva trud, delo, nenehno prilagajanje in ji grozi, da gre lahko vsak trenutek po zlu (vsaka malenkost lahko prepreči dober izid, slaba volja molzača, spremembe v hlevu, mrzle roke molzača ..., prav vsak detajl lahko povzroči, da krava ne da mleka).

MLEKO, HRANA

Namolzeno mleko je živilo, hrana, stvar, ki hrani tistega, ki ga uživa. Snovi v mleku zagotavljajo energijo in snovi, potrebne za rast dojenčkov. Mleko »omogoča rast človeškega mesa« (Bennett 2010: 137), omogoča rast tkiv, kopičenje telesne maščobe in ojačuje kosti. Mleko je kompleksna tekočina, ki vsebuje okoli sto tisoč vrst organskih molekul, kot so lipidi, beljakovine, ogljikovi hidrati v obliki mlečnega sladkorja (laktoze), plini in minerali. Mleko je emulzija maščobnih kroglic, fina disperzija kazeinskih micel, koloidna raztopina globularnih beljakovin in koloidna disperzija lipoproteinskih delcev (Atkins 2009: 115). Laktoza je glavni sladkor v mleku in mleko je edini vir laktoze v naravi. Izboljša absorpcijo kalcija in fosforja iz črevesja. Pri prebavi je encim laktaza potreben za razgradnjo laktoze v črevesju. Po odstavitvi večina sesalcev običajno preneha proizvajati laktazo, potrebno za prebavo mleka, kar ima za posledico pomanjkanje laktaze, hipolaktazijo ali nepravilno prebavo laktoze pri odraslih (de Vrese in Schrezenmeir 2001). Hipolaktazijo spremljajo klinični simptomi, kot so napenjanje, vetrovi, slabost, driska in bolečine v trebuhu. Ta učinek mleka na telo imenujemo intoleranca za laktozo. Te simptome povzroča neprebavljena laktoza v debelem črevesu, kjer laktozo fermentira črevesna flora (de Vrese in Schrezenmeir 2001: 361–362).

Kakšni in kako močni so učinki neprebavljene laktoze na telo, je odvisno najprej od količine zaužite laktoze, pa tudi od telesa samega, individualne občutljivosti, hitrosti praznjenja želodca, časa prehoda skozi prebavila in vzorca flore v debelem črevesu. Ljudje z intoleranco za laktozo lahko zaužijejo določeno količino laktoze brez občutka simptomov; večina ljudi lahko prenese približno 9–12 g (ali en kozarec mleka) (de Vrese in Schrezenmeir 2001: 362). Vendar za odrasle, ki ne prenašajo laktoze – in spomnimo se, pred 2000 pr. n. št. so bili to skoraj vsi – lahko pitje več kot le skodelice svežega mleka povzroča eksplozivno drisko. Mleko se, brez pomoči encima laktaze, upira uživanju odraslih ljudi. Da bi ga lahko prebavili, morajo v skupek vstopiti novi elementi.

Stvar, substanca postane hrana šele skozi materialno prakso fermentacije, kjer kultura mikroorganizmov, bakterij in kvasovk užije ter prebavi laktozo, mlečni sladkor, in jo spremeni v mlečno kislino. Bakterije zagotavljajo delo, z razgradnjo laktoze sproščajo mlečno kislino. Mleko se skisa, kislo mleko pa nima laktoze. Delovanje mikroorganizmov omogoča, da mleko iz snovi postane hrana. Da pa bi lahko zaposlili mikrobne kulture, potrebujemo posebno tehnologijo in materialno kulturo. Potrebujemo posode, kjer fermentiramo mleko, in cedila za ločevanje trdne snovi (skuta) od tekočine (sirotka), ki vsebujejo laktozo. Ta materialna kultura in tehnologija – skupaj z bakterijsko kulturo, ki fermentira mleko – je naš zunanji organ, zunanji želodec in prebavilo. Te tehnologije smo mobilizirali že od samega začetka pitja mleka (Rosenstock idr. 2021). Tehnologije tako niso le posredniki, vmesniki med nami in svetom; tehnologije so organi, partnerji v naših skupkih s svetom (Ihde 2002: 137). Tako lahko tudi sir, skuto, kislo mleko, jogurt, kefir razumemo kot skupek, ekologijo, ki živi, nastane, zori in se stara, morda pokvari in propade. Mikrobi v siru, jogurtu in skuti ne prispevajo le dela, fermentacije, temveč mu vdahnejo tudi določeno vitalnost in identiteto, okus (Paxson 2008: 38). Ta identiteta je pogosto lokalna, vezana na lokalne mikrobne kulture, lokalne živali ter specifične prakse priprave sira in skute. Mikrobi tako povezujejo ljudi, živali, kraje in hrano v specifične, lokalne skupke. To živo ekologijo uživamo in nato predelamo v prebavilih, kjer gre skozi vrsto preobrazb, v katerih se meja med notranjostjo (med menoj) in zunanjostjo (hrano) izgublja.

Če naj snov, ki jo zaužijemo, postane hrana, mora biti prebavljiva tujemu telesu. In če želimo, da nas hrana nahrani, moramo biti sposobni tujo snov vključiti vase (Bennett 2010: 134–135). Mleko postane del mene. Sem tudi mleko, ki ga zaužijem. V razmerju prehranjevanja so torej telesa in snovi zgolj začasni skupki. Življenje na planetu je del globalnega metabolnega cikla, skozi katerega krožijo snovi in energija; ta cikel je spleten iz množice prehranjevalnih verig. Prehranjevanje vzpostavlja odnose med organizmi ter med organizmi in okoljem; vzpostavlja ekologije. Ekologija je torej način, na katerega se stvari medsebojno zapletajo v skupke (Bertoni 2013: 64). Prehranjevanje nam pomaga razumeti bogastvo in mnogoterost odnosov med organizmi. Prehranjevanje je materialna praksa, skozi katero se vzdržujejo ekologije, se vzpostavljajo odnosi. Prehranjevanje nas vzpostavlja kot skupke, skupke ljudi ter neljudi, stvari, živali in snovi ..., kjer vsakdo nekaj prispeva in skozi uživanje spreminja drugega. Človeško črevesje vsebuje okoli sto milijard mikroorganizmov, desetkrat več, kot je celic, ki sestavljajo telo. V našem črevesju živi okoli tristo do petsto različnih vrst bakterij. Debelo črevo vsebuje kompleksen in dinamičen mikrobni ekosistem z visoko gostoto živih bakterij. Naše črevesje je okolje z optimalnimi pogoji za rast mikrobov (Guarner in Malagelada 2003). Smo gostitelj mnogim drugim bitjem, ki živijo v nas in skupaj z nami. Skozi človeško zgodovino so spremembe v pridelavi in pripravi hrane vplivale tudi na našo črevesno mikrobioto. Udomačili in prilagodili smo številne rastline in živali, hkrati pa smo se jim prilagodili tudi mi, razvijali smo se skupaj z njimi, tudi s pomočjo mikrobov. Naša evulcijska zgodovina tako ni le naša ter ne vključuje le naših rastlinskih in živalskih sopotnikov, temveč tudi mikrobove. Naš genski zapis ne zajema le človeškega genoma, temveč tudi genome naših bakterijskih sobitij. Naša mikrobiota je naša družabniška vrsta, del skupka udomačitve.

Črevesne bakterije razgrajujejo hranila, ki jih sicer ne bi mogli prebaviti, in igrajo pomembno vlogo pri ohranjanju ravnovesja med porabo in shranjevanjem energije. Črevesne bakterije proizvajajo nekatere nujno potrebne snovi in zagotavljajo obrambo pred škodljivimi mikroorganizmi. Črevesne bakterije sodelujejo pri izražanju nekaterih genov, ki kodirajo temeljne fiziološke funkcije vključno z imunskim odzivom. Zunanja telesa, bitja, ki živijo v naših telesih, postanejo organi, ki urejajo delovanje naših teles. Ljudje smo odvisni od številnih kemikalij, ki jih proizvajajo mikrobi. Tako kar okoli devetdeset odstotkov serotonin, možganskega nevrottransmitterja, ki vpliva na naše razpoloženje, izdelajo bakterije v prebavnem traktu (O'Mahony idr. 2015).

Vse več raziskav kaže na dvosmerno povezavo med možgani in črevesnimi bakterijami. Ta tako imenovana os mikrobiota–črevesje–možgani povezuje stanje črevesne mikrobiote z nezavednim sistemom, ki ureja človeško vedenje (Dinan in Cryan 2015). Spremembe v sestavi črevesne mikrobiote vplivajo na človeško vedenje, oblikujejo občutke in čustva (Tillisch idr. 2013; Johnson in Foster 2018). Črevesna mikrobiota ima vlogo pri uravnavanju občutljivosti na bolečino, odzivnosti na stres, razpoloženja ali tesnobe ter lahko spremeni mentalne procese in zmanjša odzive na stres. Črevesna flora vpliva na občutek lakote in prehranjevalne navade (Alcock idr. 2014). Mikrobi v našem črevesju lahko vzbudijo željo po specifični hrani in vplivajo na občutek sitosti. Bakterijske vrste imajo različne prehranske preference; med seboj tekmujejo za hrano in nišo v naših prebavnih traktih; njihove izbire so pogosto v nasprotju z našo lastno voljo. Bakterijske kulture, ki jih zaužijemo s fermentiranimi mlečnimi izdelki, so probiotiki, organizmi, ki prispevajo k boljšemu počutju in zdravju organizma, katerega del postanejo (de Vrese idr. 2001: 425; Perez Chaia in Oliver 2003: 90).

Tako mleko in mlečni izdelki nimajo le moči povečati človeško meso, ampak tudi ustvariti človeška razpoloženja in vplivati na vzorce medsebojnega druženja. Avtonomija delovanja mlekužev, pivcev in jedcev mleka, ni doma v njihovih možganih, je avtonomija skupka, konfederacije stvari, mikrobov, živali in drugih tujih materialov.

SKLEP: INTENZIVNA SONASTAJANJA

Mleko nam tako pokaže, da nič ne obstaja samo zase in samo po sebi. Kdo je koga udomačil? Kdo je koga pojedel? Kdo je koga spremenil? Kdo je komu zgradil nišo? Kdo deluje? Kdo je glavni, kdo se odloča? Za čigavo zgodovino gre?

Lahko napišemo, da so ljudje mobilizirali bakterije, da so lahko začeli piti mleko krav, koz in ovc, vendar to ni celotna zgodba. Krave, ovce in koze so zapeljale ljudi s svojim mlekom, zato da bi ljudje pazili nanje, jih hranili in ščitili pred plenilci. Toda tudi to ni vsa resnica: bakterije so prepričale ljudi, da začnemo piti mleko, zato da bi našle primerno okolje, nišo, za razmnoževanje in delovanje v mleku, mlečnih izdelkih in naših telesih. Ta dinamika je vzniknila iz medsebojnega sonastajanja ljudi, stvari, rastlin, živali. Povezave med gensko raznolikostjo goveda, prostori, kjer so v neolitiku prebivali prvi živinorejci, in pojav prebavljanja laktoze kažejo na zapletene povezave med geni, kulturo in zgodovino (Evershed idr. 2022). Udomačitev ni zgolj stvar intenc in potreb ljudi, je popolnoma nenačrtovan

skupek, ki je nastajal sproti. Ta skupek novosti, ta hibridna, večvrstna skupnost je ponujala nove možnosti interakcij, nove načine sobivanja, nove spretnosti in zmožnosti v procesu predružačenih teles. Ta dolga in zapletena zgodovina interakcij, prehranjevanj, udomačitev, stikov, praks in dejanj je privedla do aktualizacije nekaterih potencialov pri kravah, ovcah, kozah in ljudeh, zaigrala na nekatere registre in zanemarila druge. Banalne, vsakodnevne prakse imajo zgodovinske in evolucijske posledice.

Vsi vpleteni smo vzniknili skozi to intenzivno medsebojno sonastajanje. Krave, ovce in koze proizvedejo več mleka kot njihovi divji predniki in imajo veliko nižji prag izcejalnega refleksa (poleg drugih sprememb, ki jih je prinesla udomačitev). Danes so krave učinkoviti stroji za predelavo trave v mleko. Povprečni donos sodobnih krav je približno šest tisoč litrov na leto, pri posebej učinkovitih živalih pa dejansko pridelajo do dvajset tisoč litrov. Po vsem svetu je okoli 264 milijonov krav molznic, ki vsako leto proizvedejo skoraj šeststo milijonov ton mleka. Ljudje lažje prebavljamo mleko, tudi kot odrasli. In danes lahko mleko prebavi več kot 35 odstotkov ljudi po vsem svetu, medtem ko je ta odstotek v Evropi in na Bližnjem vzhodu precej višji. Sodobni ljudje in sodobno govedo (skupaj z bakterijskimi kulturami, ovcami, travniškimi združbami ...) smo izid tega, kar Bruno Latour imenuje »ponotranjene ekologije«, rezultat intenzivne socializacije, rekonfiguracija živali, rastlin in ljudi, ki ima za posledico drugačna telesa; na primer tista, ki lahko prebavijo laktozo ali imajo veliko nižji prag izločanja mleka (Latour 1999: 208).

Govoriti o udomačitvi kot sonastajanju tako pomeni sprejeti, da je to, kar smo, vedno nekaj relacijskega, pojavnega, procesnega, zgodovinskega, spremenljivega, specifičnega, kontingentnega, končnega, kompleksnega, nečistega (Haraway 2003). Medsebojno sonastajanje vrst je tako antropološki koncept, ki ga lahko postavimo nasproti konceptoma 'koevolucije genov in kulture' ter 'grajenja niše'; konceptoma, ki skozi evolucijsko perspektivo govorita o isti stvari: o tem, kako bitja, človeška in nečloveška, skozi vsakodnevne prakse ustvarjajo pogoje za življenje sebi, drug drugemu in potomcem (Ingold 2023: 43). Toda medsebojno sonastajanje je hkrati gost opis tega procesa; opis, kot ga ponudijo le discipline, ki zmorejo videti onkraj generalizacij ter razumeti in opisati pojave skozi oči, usta in prebavila tistih, ki smo vanje neposredno vpleteni.

CITIRANE REFERENCE

- Alcock, Joe, Carlo O. Maley in C. Athena Aktipis 2014 'Is Eating Behavior Manipulated by the Gastrointestinal Microbiota? Evolutionary Pressures and Potential Mechanisms.' *BioEssays* 36(10): 940–949.
- Arbuckle, Benjamin S. in Emily L. Hammer 2019 'The Rise of Pastoralism in the Ancient Near East.' *Journal of Archaeological Research* 27: 391–449.
- Atkins, Peter 2009 'The History of Food Exchanges: A New Agenda.' *Food & History* 7(1): 111–124.
- Bennett, Jane 2010 *Vibrant Matter: A Political Ecology of Things*. Durham (NC): Duke University Press.
- Bertoni, Filippo 2013 'Soil and Worm: On Eating as Relating.' *Science as Culture* 22(1):61–85.
- Bock, Bettina B., Marjolein M. van Huik, Madelin Prutzer, Florence Kling Eveillard in Anne-Charlotte Dockers 2007 'Farmers Relationship with Different Animals: The Importance of Getting Close to the Animals. Case Studies of French, Swedish and Dutch Cattle, Pig and Poultry Farmers.' *International Journal of Sociology of Food and Agriculture* 15(3): 108–125.
- Bogaard, Amy, Robin Allaby, Benjamin S. Arbuckle, Robin Bendrey, Sarah Crowley, Thomas Cucchi, Tim Denham, Laurent Frantz, Dorian Fuller, Tom Gilbert, Elinor Karlsson, Greger Larson, Aurélie Manin, Fiona Marshall, Natalie Mueller, Joris Peters, Charles Stépanoff in Alexander Weide 2021 'Reconsidering Domestication from a Process Archaeology Perspective.' *World Archaeology* 53(1): 56–77.
- Bryant, Levi 2011 *The Democracy of Objects*. Ann Arbor: Open Humanities Press.
- Burger, Joachim, Vivian Link, Jens Blöcher, Anna Schulz, Christian Sell, Zoé Pochon, Yoan Diekmann, Aleksandra Žegarac, Zuzana Hofmanová, Laura Winkelbach, Carlos S. Reyna-Blanco, Vanessa Bieker, Jörg Orschiedt, Ute Brinker, Amelie Scheu, Christoph Leuenberger, Thomas S. Bertino, Ruth Bollongino, Gundula Lidke, Sofija Stefanović, Detlef Jantzen, Elke Kaiser, Thomas Terberger, Mark G. Thomas, Krishna R. Veeramah in Daniel Wegmann 2020 'Low Prevalence of Lactase Persistence in Bronze Age Europe Indicates Ongoing Strong Selection over the Last 3,000 Years.' *Current Biology* 30(21): 4307–4315.e1–e13.
- Cassidy, Rebecca 2007 'Introduction: Domestication Reconsidered.' V: *Where the Wild Things are Now: Domestication Reconsidered*. Molly Mullin in Rebecca Cassidy, ur. Oxford: Berg. Str. 1–25.
- Costa, Debora in Douglas J. Reinemann 2004 'The Need for Stimulation.' *Dairy Updates: Milking and Milk Quality* 408: 1–10.
- Craig, Oliver Edward, John Chapman, Carl Heron, Laura H. Willis, László Bartosiewicz, Gillian Taylor, Alasdair Whittle in Matthew James Collins 2005 'Did the First Farmers of Central and Eastern Europe Produce Dairy Foods?' *Antiquity* 79: 882–894.
- de Vrese, Michael in Jürgen Schrezenmeier 2001 'Probiotics, Prebiotics, and Synbiotics – Approaching a Definition.' *The American Journal of Clinical Nutrition* 73(2): 361–364.
- Debono Spiteri, Cynthia, Rosalind E. Gillis, Mélanie Roffet-Salque, Laura Castells Navarro, Jean Guilaine, Claire Manen, Italo M. Muntoni, Maria Saña Seguí, Dushka Urem-Kotsou, Helen L. Whelton, Oliver E. Craig, Jean-Denis Vigne in Richard P. Evershed 2016 'Regional Asynchronicity in Dairy Production and Processing in Early Farming Communities of the Northern Mediterranean.' *Proceedings of the National Academy of Sciences* 113(48): 13594–13599.
- Dinan, Timothy G. in John F. Cryan 2015 'The Impact of Gut Microbiota on Brain and Behaviour: Implications for Psychiatry.' *Current Opinion in Clinical Nutrition and Metabolic Care* 18(6): 552–558.
- Dudd, Stephanie N. in Richard P. Evershed 1998 'Direct Demonstration of Milk as an Element of Archaeological Economies.' *Science* 282: 1478–1481.
- Dunne, Julie, Richard P. Evershed, Lucy Cramp, Silvia Bruni, Stefano Biagetti in Savino di Lernia 2013 'The Beginnings of Dairying as Practised by Pastoralists in 'Green' Saharan Africa in the 5th Millennium BC.' *Documenta Praehistorica* 40: 118–130.
- Evans-Pritchard, E. E. 1969 *The Nuer: A Description of the Modes of Livelihood and Political Institutions of a Nilotic People*. Oxford: University Press.
- Evershed, Richard P., Sebastian Payne, Andrew G. Sherratt, Mark S. Copley, Jennifer Coolidge, Duska Urem-Kotsou, Kostas Kostakis, Mehmet Ozdoğan, Aslı E. Ozdoğan, Olivier Nieuwenhuys, Peter M. M. G. Akkermans, Douglas Bailey, Radian–Romus Andescu, Stuart Campbell, Shahina Farid, Ian Hodder, Nurcan Yalman, Mihriban Ozbaşaran, Erhan Biçakci, Yossef Garfinkel, Thomas Levy in Magie M. Burton 2008 'Earliest Date for Milk Use in the Near East and Southeastern Europe Linked to Cattle Herding.' *Nature* 455(7212): 528–531.

- Evershed, Richard P., George Davey Smith, Mélanie Roffet-Salque, Adrian Timpson, Yoan Diekmann, Matthew S. Lyon, Lucy J. E. Cramp, Emmanuelle Casanova, Jessica Smyth, Helen L. Whelton, Julie Dunne, Veronika Brychova, Lucija Šoberl, Pascale Gerbault, Rosalind E. Gillis, Volker Heyd, Emily Johnson, Iain Kendall, Katie Manning, Arkadiusz Marciniak, Alan K. Outram, Jean-Denis Vigne, Stephen Shennan, Andrew Bevan, Sue Colledge, Lindsay Allason-Jones, Luc Amkreutz, Alexandra Anders, Rose-Marie Arbogast, Adrian Bălăşescu, Eszter Bánffy, Alistair Barclay, Anja Behrens, Peter Bogucki, Ángel Carrancho Alonso, José Miguel Carretero, Nigel Cavanagh, Erich Claßen, Hipolito Collado Giraldo, Matthias Conrad, Piroška Csengeri, Lech Czerniak, Maciej Dębiec, Anthony Denaire, Łászló Doboróczki, Cristina Donald, Julia Ebert, Cristopher Evans, Marta Francés-Negro, Detlef Gronenborn, Fabian Haack, Matthias Halle, Caroline Hamon, Roman Hülshoff, Michael Illet, Eneko Iriarte, János Jakucs, Christian Jeunesse, Malanie Johnson, Andy M. Jones, Necmi Karul, Dmytro Kiosak, Nadezhda Kotova, Rüdiger Krause, Saskia Kretschmer, Marta Krüger, Philippe Lefranc, Olivia Lelong, Eva Lenneis, Andrey Logvin, Friedrich Lüth, Tibor Marton, Jane Marley, Richard Mortimer, Luiz Oosterbeek, Krisztián Oross, Juraj Pavúk, Joachim Pechtl, Pierre Pétrequin, Joshua Pollard, Richard Pollard, Dominic Powlesland, Joanna Pyzel, Pál Raczky, Andrew Richardson, Peter Rowe, Stephen Rowland, Ian Rowlandson, Thomas Saile, Katalin Sebők, Wolfram Schier, Geromo Schmalfuß, Svetlana Sharapova, Helen Sharp, Alison Sheridan, Irina Shevnina, Iwona Sobkowiak-Tabaka, Peter Stadler, Harald Stäuble, Astrid Stobbe, Darko Stojanovski, Nenad Tasić, Ivo van Wijk, Ivana Vostrovská, Jasna Vuković, Sabine Wolfram, Andrea Zeeb-Lanz in Mark G. Thomas 2022 'Dairying, Diseases and the Evolution of Lactase Persistence in Europe.' *Nature* 608: 336–345.
- Guarner, Francisco in Juan-R. Malagelada 2003 'Gut Flora in Health and Disease.' *The Lancet* 360: 512–519.
- Gustafsson, Laura in Terike Haapoja, ur. 2015 *History According to Cattle*. Brooklyn (NY): Punctum.
- Haraway, Donna 2003 *The Companion Species Manifesto: Dogs, People, and Significant Otherness*. Chicago: Prickly Paradigm Press.
- 2008 *When Species Meet*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Ihde, Don 2002 *Bodies in Technology*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Ingold, Tim 2023 'Evolution without Inheritance: Steps to an Ecology of Learning.' *Current Anthropology* 63(25): 33–55.
- Johnson, V.-A. Katerina in Kevin R. Foster 2018 'Why does the Microbiome Affect Behaviour?' *Nature Reviews Microbiology* 16: 647–655.
- Kirksey, Eben S. in Stefan Helmreich 2010 'The Emergence of Multispecies Ethnography.' *Cultural Anthropology* 25(4): 545–576.
- Laland, Kevin N. in Michael J. O'Brien 2010 'Niche Construction Theory and Archaeology.' *Journal of Archaeological Method and Theory* 17(4): 303–322.
- Latour, Bruno 1992 'Where are the Missing Masses: Sociology of a Few Mundane Artefacts.' V: *Shaping Technology – Building Society*. Wiebe Bijker in John Law, ur. Cambridge (Mass): MIT Press. Str. 151–180.
- 1996 'On Actor-Network Theory: A Few Clarifications.' *Soziale Welt* 47(4): 369–381.
- 1999 *Pandora's Hope: Essays on the Reality of Science Studies*. Harvard (MA): Harvard University Press.
- 2004 'How to Talk About the Body? The Normative Dimension of Science Studies.' *Body Society* 10(2-3): 205–229.
- 2021 *Nikoli nismo bili moderni*. Ljubljana: Studia Humanitatis.
- Law, John in Marianne E. Lien 2013 'Slippery: A Field Notes on Empirical Ontology.' *Social Studies of Science* 43(3): 363–378.
- Le Quèllec, Jean-Loïc 2011 'Provoking Lactation by the Insufflation Technique as Documented by the Rock Images of the Sahara.' *Anthropozoologica* 46(1): 65–125.
- Leonardi, Michela 2013 'Lactase Persistence and Milk Consumption in Europe: An Interdisciplinary Approach Involving Genetics and Archaeology.' *Documenta Praehistorica* 40: 85–96.
- Mlekuž, Dimitrij 2013 'The Birth of the Herd.' *Society and Animals* 21(2): 150–161.
- Odling-Smee, John F., Kevin Lala in Marcus W. Feldman 1996 'Niche Construction.' *The American Naturalist* 147(4): 641–648.
- O'Mahony, Siobhain M., Gerard Clarke, Yuliya E. Borre, Timothy G. Dinan in John F. Cryan 2015 'Serotonin, Tryptophan Metabolism and the Brain–Gut–Microbiome Axis.' *Behavioural Brain Research* 227: 32–48.

- Paxson, Heather 2008 'Post-Pasteurian Cultures: The Microbiopolitics of Raw-Milk Cheese in the United States.' *Current Anthropology* 23(1):15–47.
- Perez Chaia, Adriana in Genga Oliver 2003 'Intestinal Microflora and Metabolic Activity.' V: *Gut Flora, Nutrition, Immunity and Health*. Roy Fuller in Gabriela Perdigon, ur. Oxford: Blackwell. Str. 77–98.
- Rosenstock, Eva, Julia Ebert in Alisa Scheibner 2021 'Cultured Milk. Fermented Dairy Foods along the Southwest Asian–European Neolithic Trajectory.' *Current Anthropology* 62: 256–275.
- Spengler, Robert N. III 2021 'Niche Construction Theory in Archaeology: A Critical Review.' *Journal of Archaeological Method and Theory* 28: 925–955.
- Tillisch, Kirsten, Jennifer Labus, Lisa Kilpatrick, Zhiguo Jiang, Jean Stains, Bahar Ebrat, Denis Guyonnet, Sophie Legrain-Raspaud, Beatrice Trotin, Bruce Naliboff in Emeran A. Mayer 2013 'Consumption of Fermented Milk Product with Probiotic Modulates Brain Activity.' *Gastroenterology* 144(7): 1394–1401.
- Tsing, Anna 2012 'Unruly Edges: Mushrooms as Companion Species.' *Environmental Humanities* 1: 141–154.
- Zeder, Melinda A. 2011 'The Origins of Agriculture in the Near East.' *Current Anthropology* 52(4): 221–235.
- 2017 'Domestication as a Model System for the Extended Evolutionary Synthesis.' *Interface Focus* 7: b. n. s.

SUMMARY

This paper is about milk, not as an inert substance that can be studied in isolation, but as a messy encounter, a knot, an element in an assemblage that connects animals, humans, hormones, enzymes, bacteria, food, genes, technologies, and material culture. These complex entanglements have produced new, unexpected results and effects. Milk is a foodstuff, food; but first of all, a substance, matter. There are numerous forms of resistance in the process of obtaining milk from animals. Milk cannot be simply extracted from animals, perhaps by force; it requires co-dependency. Obtaining milk from animals enacts practices, bodily routines, material culture and knowledge. And this knowledge is enacted through practical material events.

To be able to produce milk, a cow must first calve. Milk is first of all food for calves, lambs, and kids. Cows can be milked only after the activation of a neuro-endocrinal mechanism that releases oxytocin into the blood stream; this forces the expulsion of milk from the udder. This is the so-called milk let-down reflex, a complex ecology within the cow's body. In order to obtain milk, the milker must enter into a relationship with a cow as a calf. This is done by hijacking the milk let-down reflex either by using physical techniques or material culture.

Milking is a specific physical encounter with its own temporality in the daily and seasonal cycle. The daily interaction of milking establishes relations of closeness between animals and people, structures the pattern of interactions and practices, and defines, maintains and contests the social roles of both animals and humans. It involves close, physical contact between animal and human, relations of mutual trust. Milk is a foodstuff, matter that nurtures the consumer. The substances in milk provide both energy and the building materials necessary for the growth of infants. However, for a lactose intolerant adult, i.e., most of the people that came into contact with milk during the domestication of animals, the consumption of more than a cup of milk can result in severe diarrhoea.

Thus, in order to be digestible, new components have to enter the assemblage. Milk has to be subjected to a process in which a starter culture of bacteria ferments/digests milk

sugar to produce lactic acid. The agency of microbes makes milk digestible for humans. The human intestines contain approximately a hundred trillion microorganisms, ten times the number of human cells in the body. This gut flora has around a hundred times as many genes in aggregate as there are in the human genome. As a species, we are a composite of many species, with a genetic landscape that encompasses not only the human genome, but also those of our bacterial symbionts.

Throughout the history of unfolding relations with other species, animals and plants, established through eating, we have incorporated a variety of bacteria-rich living foods. Bacteria break down nutrients we would not otherwise be able to digest and play an important role in regulating the balance between energy use and storage. Intestinal bacteria synthesise certain essential nutrients, including B and K vitamins. They provide defence against invading pathogens. Even more, intestinal bacteria are able to modulate the expression of certain genes related to diverse and fundamental physiological functions, including the immune response. In this way, milk brings us to the realisation that nothing exists in and of itself. Instead, things exist and take the form that they do by participating in an emergent web of materially heterogeneous relations. Things exist only in assemblages.

Prvi koraki na poti med delovne vole – ali o posameznih začetnih spoznanjih o odnosih do živali, kakršne poraja bližina

First Steps on the Path Among Working Oxen –
Or Some Initial Findings on Attitudes Towards Animals
Brought About by Proximity

Inja Smerdel

1.03 Drugi znanstveni članki
DOI 10.4312/svetovi.1.2.89-102

IZVLEČEK

Prispevek vpeljuje avtoričina premišljanja o istenju ljudi in delovnih volov, še posebej pri telesno napornih opravilih; strnjeno predstavlja proces raziskovanja razmerij med ljudmi in temi domačimi živalmi – razmerij, ki so vezi; raziskava pa je umeščena med sorodna premišljanja in teoretske paradigme v širših humanističnih okoljih.

KLJUČNE BESEDE: živalske študije, antropologija domačih živali, ekologija življenja, delovni voli, identifikacija človek – žival

ABSTRACT

The article presents ideas regarding the sense of identification between people and working oxen (especially in the case of physically demanding tasks); furthermore, it explores the formation of the close relationship between people and these working animals, as well as the process in which these close bonds are established. The research is set within a framework of related works and theoretical paradigms in the wider context of the humanities.

KEYWORDS: animal studies, anthropology of domestic animals, ecology of life, working oxen, human-animal identification

Pred dvema letoma (2021) – kot da bi bilo usojeno ravno v letu vola – sem se počasi, vendar vztrajno, v ritmu volovskih korakov, začela vračati k snovanju razprave o omenjenih razmerjih, nastajajoče na podlagi dolgoletnega delovnega procesa: raziskave, temelječe na obsežnem terenskem delu, na preučevanju raznovrstnih virov ter na prebiranju ustreznega domačega in primerjalnega tujega slovstva.¹ Raziskovalna tematika, ki me je v obdobju, preživetem v muzejskem okolju, kot etnologinja intimno najbolj določala, so bila namreč prav razmerja med ljudmi in živalmi. Najprej so v ospredje stopile ovce (Smerdel 1989), potem ptice pevke (Smerdel 1992), v letih, ko se je zavoljo transformacije muzeja raziskovalno delo moralo osredičiti poleg drugega na urejanje zbirk in na njihove študije, pa so ob kolekciji priprav za vpreganje na vrsto prišli tudi voli. Tako sem uspela združiti obe raziskovalni tematiki.

Preučevanje tihotnega šepeta snovnega, neme govornice jarmov, ki so s svojo obliko in površino sporočali številne sestavine svoje pojavnosti: od regionalne tipike (in zgodovinske, tehnike vpreganja, osebnih tipov individualnih izdelovalcev, izbire lesa in njegove obdelave, zadevnih znanj, sledov rabe ...) – do vidnih znakov skrbi za delovne živali (vrezanih zaščitnih simbolov, skrbno zglajenih ovratnikov, ovitih počenih kamb, tehtne izbire lesa, teže jarmov ...). Prav z jarmi pa je bilo ne samo mogoče, temveč tudi neobhodno potrebno povezati živali, ki so te priprave nosile na glavi (oziroma zatilju) ali na vratu (oziroma pred vihrom). In tako so pri snovanju prvih obrisov dela, ki je tedaj vznikalo iz ukvarjanja z muzejsko zbirko, izpod jarmov, v njegovo ospredje počasi, toda vztrajno stopali voli ... Srčika raziskave pa so postala prav razmerja med ljudmi in njihovimi delovnimi tovariši, o katerih sem razpravljala v posameznih študijah, denimo o vlogi vola v vsakdanjem agrarnem življenju na pivškem (Smerdel 2005), o skrbi za zdravje delovnih volov (Smerdel 2007a, 2007b), o kulturi sporazumevanja s temi živalmi (Smerdel 2009a, 2009b), o povečnosti volov na likovnih upodobitvah ter o metaforičnih pomenih in vsakdanjih delovnih praksah (Smerdel 2011, 2013) ter nazadnje še o vzporednicah med učenjem volov in otrok (Smerdel 2014).

PODJARMLJENA MOČ IN NEKAJ DRUGIH BESED O SOBIVANJU ČLOVEKA IN ŽIVALI

Med zgodnjimi premišljanji o volih sta se mi že na začetku utrnila naslov in podnaslov nastajajočega monografskega dela, *Podjarmljena moškost – Človek in vol: o kulturnih vidikih delovnih volov v ruralni civilizaciji, primer Slovenije*, ki pojasnjujeta, zarisujeta oziroma zamejujeta njegov znanstveni okvir. *Podjarmljena moškost?* Marsikomu bi se tak naslov morda lahko zazdel vprašljiv, celo provokativen; vendar v resnici v svoji srži nosi tragiko ... Tragiko volov-

1

Pričujoči prispevek temelji na uvodnem delu nastajajoče monografije o razmerjih med ljudmi in delovnimi voli. In, v določeni meri, na širše zasnovanem članku <Étudier les animaux en Slovénie: Des hommes et des boeufs> (<Preučevanja živali v Sloveniji: O ljudeh in volih>), ki je pred dobrimi desetimi leti izšel v francoski reviji *Ethnologie française*, v njeni tako imenovani slovenski številki, naslovljeni »Slovénie Entre l'Ouest et l'Est« (gostujoči urednik je bil Rajko Muršič).

ske biti in bivanja, ki je nisem želela prezreti v svojih mislih o teh živalih – stoičnih živalskih velikanih, utelešenjih mirne moči in potrpežljivosti – in o njihovem večtisočletnem družanju z ljudmi. O tem, kako je človek divjemu, silnemu, plodnemu, božanskemu biku, samcu ene izmed največjih in najmočnejših živalskih vrst, s kastracijo – tako, da mu je s tolčenjem sploščil ali z rezanjem izluščil ali s kleščami stisnil moda – odvzel njegovo moškost; da bi ga zaslužnil, si podredil njegovo svobodno voljo in podjarmil njegovo moč.

Nedolgo za tem sem brala *Spomin na Afriko* Karen Blixen (2004). V romanu me je presenetilo njeno poglavje »Voli« in v njem stavki, pisateljčine občutene besede, ki odseva-jo in sporočajo mikavno sorodno premišljanje:

Čudno je, kaj smo storili z voli. Bik je kar naprej besen, zavija oči, koplje v zemljo, karkoli zagleda, ga razburi – še zmeraj ima neko svoje življenje, iz nozdrvi mu šviga ogenj in iz njegovih ledij prihaja novo življenje; njegovi dnevi so polni življenjskih potreb in zadovoljitev. Volom smo vse to vzeli in kot povračilo zahtevali njihovo življenje zase ... (Blixen 2004: 195)

Ko sem sedela k temu delu, k pisanju uvodnih stavkov, so me iz radia, med poslušanjem poročil, opljusknile naslednje besede stavkajočega delavca nekega gradbenega podjetja pred stečajem: »Delali smo kot živina in zdaj čakamo na zakol ...« Ob njih so mi misli vzvalovile v več smeri. Poleg jeze in sočutja zavoljo delavske agonije me je kot etnologinjo, zadnjih nekaj let potopljeno v raziskovanje razmerij med ljudmi in delovnimi voli – temi starodavnimi potrpežljivimi silaki med živalskimi fizičnimi delavci, utelešnji s kastrirano moškostjo podjarmljene moči –, vznemirila še posebej figurativna oblika izrečenega stavka. Njegov prvi del (*Delali smo kot živina*) namreč zelo jasno in neposredno sporoča istenje ljudi in delovnih živali, po navadi prav volov, pri težkih, telesno napornih delovnih opravilih. Po Colinu Scottu (1989) lahko živalsko obnašanje postane model za človeške odnose in, kakor je zapisal Michael Jackson (1983), metafore (o razmerju med človekom in posamezno živaljo) ne razkrivajo »takšnosti tistega«, temveč rajši, da »to je tisto« (oboje v Ingold 1996: 133). V tem pogledu podobno prepoznana bližnjost enih in drugih odseva iz posameznih rekov, še danes vznemirljivo prisotnih v vaških in v mestnih okoljih: na primer »gara kot vol«, »utrujen kot vol« ... Zadevno bližnjost pa so uspeli razkriti tudi pronicljivi pogledi pesnikov in pisateljev. Oton Župančič je v pesnitvi *Duma* takole nagovoril zemljo: »... daješ sena in otave za vola, ki vlačil je brano, hodil za plugom in *družno potil se z oračem* ...« (Župančič 1967: 215; poudarki so avtoričini), srbski pisatelj Miloš Crnjanski pa je v delu *Ljubav u Toskani i drugi nežni zapisi* slikovito izpovedal: »... s senom natovorjeni vozovi se bližajo mestu, pred njimi pa – *prav tako težko kakor kmetje – s klecajočimi koraki stopajo voli*« (Crnjanski 1997: 42; poudarki so avtoričini).

Prvi del stavka neznanega delavca, ki je nehote postal mikavno izhodišče uvodnega pisanja, tako izpoveduje miselno istenje ljudi in delovnih volov, človeških in živalskih prebivalcev nekdanjih kmetij, do kakršnega je prav v njihovem okolju prihajalo na podlagi različnih sestavin vsakdanjih delovnih procesov: skupnih telesnih delovnih naporov, medsebojnega glasovnega, zvočnega in dotikalnega sporazumevanja, pridobivanja znanj in delovnih veščin, nege in skrbi za zdravje ...

Besedna preglednica:

Nekaj ilustrativnih primerov istenja oziroma enačenja ljudi in njihovih delovnih volov, ki so se izluščili med pogovori z mojimi pripovedovalci in med prebiranjem ustreznega slovstva:

- pri delu (trpljenje, izkoriščanje), kjer je šlo v preteklosti tudi za enačenje volov s sužnji, s podložniki
- pri skrbi za zdravje
- pri razumevanju – razum
- pri učenju – vzporednice med junci in otroki
- pri čutenju in čustvovanju – trpljenje, veselje
- pri vpreganju – v jarem in z njegovo simboliko v zakonski jarem
- pri kastraciji bikcev – enačenje s kastracijo dečkov (izpričana v 3. tisočletju pr. n. št.)
- pri percepciji volov (živalski pomočniki) kot človekovih prednikov (v ustnem slovstvu)

Toda »živali kmetije, nekdanj neločljive od vsega kmečkega življenja«, so postale v današnji družbi povsem nekaj drugega; le še »rejne živali, nič več kakor produkti za pojest« (Digard 1990: 235). Samo še dohodek od lastništva, živali za zakol ... In zdi se, da prav miselno enačenje s tem zadnjim stanjem domačih živali izpoveduje drugi del delavčevega stavka – »zdaj čakamo na zakol«. Smrt je sicer večna spremljevalka razmerij med ljudmi in drugimi živalmi – najsibo onimi, ki so jih lovili, najsibo tistimi, ki so jih redili za hrano ali za delo. Gre pač za razmerje, kakršnega je Marguerite Yourcenar v romanu *Severni arhivi* (fr. *Archives du Nord*) v zvezi z domačimi živalmi pronicljivo ubesedila kakor »pakt, ki se vedno konča s smrtjo« (1977: 24). Od »noči časa« do sodobnosti; do današnje mesnopredelovalne industrije, razmerja industrializiranih razsežnosti, ki ga je južnoafriški pisatelj in zagovornik živalskih pravic John Maxwell Coetzee v svoji knjigi *Elizabeth Costello* neprizanesljivo označil kot dan za dnem potekajoči »živalski holokavst« ... (v Golež Kaučič 2006).²

Z živalmi prav res od nekdanj, neprenehoma stopamo skozi vznemirljivo raznovrstne naravno-kulturne svetove, česar so se zavedali že številni pisci, ki so do danes o človeških odnosih do živali sukali svoja peresa – bodisi filozofi, etnologi, kulturni in socialni antropologi, etnozoologi, etologi in drugi. Tako se je na primer izhodiščno mogoče strinjati s Cyrulnikom (2006: 7), ki pravi, da se ljudje s svojimi pojmovanji razmerij do živalskega sveta delimo v dve kategoriji: v prvo sodijo tisti, ki poskušajo »odkrivati živali« in jih, ko mislijo, da jih bolje razumemo, približujejo ljudem, v drugo pa tisti, ki hočejo »živali držati na razdalji«, da bi dokazali, da nas z njimi prav nič ne družijo. Pritegnemo lahko tudi Testerjevim besedam o »novi koristnosti« teh bitij, ki »pomagajo človeku, da lahko sploh premišlja človeško« (1991: 48). In Bernardette Lizet, ki je zapisala, da postaja »vse bolj očitno,

2

O tem glej tudi delo Charlesa Pattersona *Vječna Treblinka: naše postopanje prema životinjama i holokaust* (Zagreb, 2005), ki opisuje vzporednice med obnašanjem nacistov do Judov in obnašanjem sodobne družbe do živali oziroma enačenje genocida in biocida (Brnčić 2007: 79).

da igrajo družbeno kodificirane meje odnosa do živali vlogo natančnega, včasih silovitega razgaljevalca družbenih napetosti« (1995: 10). Ali pa na primer Vanessi Manceron in Marie Roué, ki sta ubesedili, da »se skozi živali in z njimi izražajo in definirajo kulturne razlike in posebnosti; se nakazujejo in razpravljajo sistemi razmerij med živimi bitji; ter se zagovarja legitimnost znanj in moči« (2009: 5).

O sodobni družbeni koristnosti živali je Tester ustrezno kritično zapisal, da si »'Človek' jemlje svobodo, da živali uporablja zgolj kot merilo narave človeškega bitja in praks biti človeški« (1991: 205). In medtem ko se druga živa bitja, tako živali kot rastline, ne ubadajo kaj dosti z ljudmi, njih človek ne le neizprosno izkorišča zavoljo svojega snovnega preživetja, temveč jih tudi drugače neizogibno potrebuje. »Bolj ko odkrivamo živalska stanja, bolj se izrisuje položaj človeka,« je domislil Cyrulnik (1998: 22); vendar se moramo pri tem »odsrediščiti«, da bi odkrili, kdo smo – saj nismo niti središče vesolja niti vsega živega niti samih sebe. Kar je že dolgo tega, v prvi pesniški zbirki iz leta 1959, poetično ubesedil Gregor Strniša: »Ne hrast, / ne hrošč / nas ne pozna, / človek ni krona sveta.«

O PROCESU PREUČEVANJA RAZMERIJ MED LJUDMI IN DELOVNIMI VOLI

V loku navedenih in podobnih premišljanj se pne tudi moje preučevanje razmerij med ljudmi in delovnimi voli (ter posledično med ljudmi v odnosu do teh živali). V njih so bili že od začetka voli kot »živali kmetije« tisti, okoli katerih so se sukala moja vprašanja med terenskim delom; kot takšne domače živali, ki »tvorijo del človeške družbe« (Digard 2005: 32, po Lévi-Strauss 1962), oziroma taki, ki so bili svojim ljudem »*koker familija*«, kot sem slišala o njih praviti več svojih sogovornic in sogovornikov. Da bi preučila mesto delovnih volov v strukturah vsakdanjega in prazničnega življenja na kmetih in kompleksnost odnosov do teh domačih živali v več slovenskih pokrajinah – v naravno, kulturno in v določeni meri tudi družbenozgodovinsko različnih okoljih –, sem še posebej med letoma 2001 in 2007 obiskovala posamezne načrtno izbrane ter tu in tam tudi naključno najdene kmetije na Kozjanskem, v delu Posavja, v Zasavju, na Pivki, na Krasu, v Brkinih, v Šavrinah v slovenski Istri, na Pokljuki na Gorenjskem in na Koroškem.³ Mozaik individualnih zgodb o sobivanjih z delovnimi voli – o razsežnostih njihove tihe, ponižne nepogrešljivosti ter spleta njihovih pomenov –, zgodb, ki so jih pripovedovale posameznice in posamezniki na mojih poteh, je oblikoval slovensko različico podobe gospodarsko-kulturnih in drugih, tudi čustveno orisanih razmerij med ljudmi in njihovimi voli; v temeljnih potezah skupno, v marsičem izenačeno podobo, ki se je od kmetije do kmetije ponavljala, se potrjevala, v nekaterih sestavinah pa vendarle raznoliko – osebnostno obarvano in pokrajinsko, okoljsko zaznamovano.

3

Pri teh, nahajajočih se v vseh štirih slovenskih etnoloških območjih – panonskem, osrednjeslovenskem, sredozemskem in alpskem –, sta bila pri izbiri krajev raziskave oziroma posameznih sogovornikov odločujoča še posebej naslednja kriterija: najprej kmetije s še vedno ali ne dolgo tega delujočimi volovskimi vpregami oziroma s posameznimi vprežnimi voli; in za tem – zaradi znanega zgodovinskega, družbenega in gospodarskega konteksta – že obstoječa etnološka krajevna monografska raziskava izbrane ali bližnjih vasi. Poleg omenjenih pa tudi kriterija (relativno) kontinuirane rabe različnih pasem goveje živine in različnih tipov vprege oziroma jarmov.

INJA SMERDEL

*Prvi koraki na poti med delovne vole –
ali o posameznih začetnih spoznanjih
o odnosih do živali, kakršne poraja bližina*

Fotografiji 1a, b: Pavla Turk (r. 1921) in njen sin Bogomir (r. 1946), Sv. Anton 12, hišno ime »Šuštarji«; pokojni Vojko Turk (r. 1919), mož in oče, je bil kmet in volar; njihovi voli »so bli koker familija« ...; uokvirjeno fotografijo so si »Šuštarji« obesili na steno v jedilnici domače hiše ... (avtorica: Inja Smerdel, maj 2007).

Fotografiji 2a, b: Pomnik kraškim volom, ki ga je leta 2006 v Pliskovici na Krasu postavil kamnosek Jernej Bartolato (avtorica: Inja Smerdel, junij 2008).

In ta podoba – poleg na vseh drugih virih (tiskanih, slikovnih, primarnih snovnih), na ustreznem primerjalnem slovstvu in tudi na nekaterih očarljivo zgovornih, občuteno pričevalnih leposlovnih literarnih virih – temelji še posebej na ustnih pripovedih, pri katerih sem sledila predvideni kompleksnosti in medsebojni prepletenosti snovnega, družbenega in duhovnega. Glede na starost pripovedovalk in pripovedovalcev so zapisi relevantni za čas

INJA SMERDEL

*Prvi koraki na poti med delovne vole –
ali o posameznih začetnih spoznanjih
o odnosih do živali, kakršne poraja bližina*

od desetletij med svetovnimi vojnami do prvih let novega tisočletja.⁴ Moja vprašanja so se sukala okoli mesta delovnih volov v okviru življenja kmečke družine in vaške skupnosti (zlasti delitve dela ter šeg življenjskega in koledarskega kroga), vpetosti v verigo letnega cikla kmetijskih opravil, okoli delovnega družabništva pri nekaterih temeljnih kmečkih opravilih (oranju, brananju, vleki, vožnji), okoli kastracije, podkovanja, nege, hrane in paše, bolezni in zdravljenja, okoli volarjev, osebnega imenovanja volov, učenja, vpreganja in vseh vrst sporazumevanja z delovnimi voli, okoli izbire novih in prodaje »odsluženih« volov. S pomočjo likovnih in literarnih virov ter ustnega slovstva sem vzporedno z zemeljskim raziskovala tudi duhovno: simbolne, metaforične pomena volov (ter jarmov) v poročnih šegah, kot označevalcev stanovske, regionalne istovetnosti in podobnega; odseve stvarnega pomena volov v pesmih, pripovedkah in rekih. Delovno žarišče je bilo pač razkrivanje palete soodvisnosti v razmerjih med človekom in delovnim volom. Pojavil se je tudi (nezanemarljiv) »muzejski« vidik raziskovanja – pomembnost ohranjanja tovrstne dediščine znanj in veščin. Kot hipotetična srčika pa sta vzniknili vprašanja oziroma instinktivni predpostavki o bistvenosti vloge otrok, zlasti dečkov, pri vseh opravilih z voli in o obstoju posameznikov s posebnimi lastnostmi za sporazumevanje z delovnimi govedi, kar se je potem stvarno pokazalo pri delitvi dela v okviru kmečke družine in pri delovni »specializaciji« v družbenem okolju vasi.⁵

Prav o volih, za mnoge morda zavoljo njihove vsakdanjosti neopaznih in nevznemirljivih, je François Sigaut pred dobrima desetletjema zapisal, da je »vol – kljub svoji zgodovinski pomembnosti, v kateri v ničemer ne zaostaja za konjem – izginil, ne da bi o njem spregovorili« (1998: 1082); ali morda vsaj ne dovolj poglobljeno spregovorili. Ko sem pozneje v okviru svojih delovnih prizadevanj prebirala ustrezno slovstvo, pa sem vse bolj odkrivala, da v preučevanju raznovrstnih pomenov delovnih volov ter z njimi povezanih kulturnih sestavin in v zagledanosti v njihovo večno, v stoletjih zgodovine »dolgega trajanja« neobhodno, večplastno, globalno prisotnost – nisem tako osamljena, kot se je najprej zdelo (prim. na primer Campbell 2005; Collins 2010; Fenton 1986; Griffin-Kremer 2007; Langdon 1986; Minhors 1990).⁶ Toda ko sem kljub središčni zamejitvi svoje raziskave na slovensko ozemlje v nekem pogovoru s Sigautom podvomila v smiselnost njene tolikšne kompleksnosti, je menil, da si »voli to zaslužijo.«

4

Seznam pripovedovalk in pripovedovalcev, z vsemi ustreznimi podatki, hrani Slovenski etnografski muzej v Ljubljani. Na Slovenskem, kjer so v večini regij – še posebej v hribovitih in gorskih predelih, v katerih si brez volov skorajda ni bilo mogoče zamišljati oranja – in na večini najštevilnejših srednje velikih kmetij kot delovna živina prevladovali prav voli, so z njimi kmetovali tja do zadnje četrtine 20. stoletja. Opazovanje delovnega sodelovanja med volom ali parom volov in njegovim gospodarjem pri posameznih kmetijskih opravilih je bilo tako kot metoda raziskovalnega dela zelo redko izvedljivo; le v posameznih primerih kmetij z »živimi« volovskimi vpregami. Večina zbranih ustnih pričevanj zavoljo tega naj ne bi imela znanstvene teže dejstev (prim. Sigaut 1998: 1082), vendar tudi etska poročila o slednjih lahko dostikrat sporočajo enako relativna, vprašljiva stanja stvarnosti kakor emska pričevanja.

5

Ustrezne vzporednice sem spoznala v okolju pastirjev in gospodarjev ovčarjev na Pivki, kjer so tisti možaki, ki so ovčarili, veljali za posebne ljudi. Bili so »hudi za ovce« ... (Smerdel 1989: 129).

6

V preteklem poldrugem desetletju je bilo prav v Franciji napisanih kar dosti besedil, ki so imela za torišče delovne vole. Objavljena so zlasti v dveh publikacijah – zbornikih prispevkov iz dveh študijskih srečanj s tematskim naslovom *Les boeufs au travail* – iz let 1997 in 1998 (Smerdel 2009b: 38) in v tretjem zborniku prispevkov s študijskega srečanja *Les bovins: de la domestication à l'élevage* (leta 2006, v organizaciji Société d'Ethnozootechnie in L'Homme et l'Animal, Société de Recherche Interdisciplinaire).

O teh bitjih in o njihovih razmerjih z ljudmi – oziroma o živalih na splošno, ki so v očeh antropocentričnih mislecev vse predolgo veljale zgolj za stvari – sem sama kot o temi raziskave začela premišljati ob predmetih: ob volovskih jarmih iz muzejske zbirke. Kljub že davno uveljavljenemu metodološkemu premiku, do katerega je prišlo v okrilju slovenske etnologije v sedemdesetih letih preteklega stoletja, »da so poglavitni predmet etnološkega zanimanja ljudje in ne reči« (Kremenšek 1973: 122–123), ta prenos poudarka s kulturnih sestavin na njihove nosilce, ki se je pogosto bral izločevalno, etnologom muzealcem pač ni mogel pomeniti »odstranitve« predmetov. Le drugačen vidik pri njihovem dokumentiranju in analiziranju oziroma pri »branju« njihovih sporočil – tudi o ljudeh in živalih. In prav jarmi so v tem pogledu vznemirljivo zgovorni predmeti. So tisti pripomočki, s katerimi zgolj udomačeno govedo postane delovno govedo ter kot tako človekov pomočnik in delovni tovariš pri številnih kmetijskih in drugih opravilih. Vol pa postane kompleksno »orodje«, živi motor, katerega moč »poganja« rala in pluge, mline, mlatilne naprave, vozove ... (Ingold 2000: 307). Vendar teh bitij niti metaforično, vse preveč v sozvočju z Descartesovim mehanicizmom, ne moremo označiti kot kompleksna orodja oziroma kot stroje. Saj voli nikakor niso bili samo moč orodij; samo žive »naprave«, ki so z menjavo ustreznih nastavkov opravljale več funkcij – podobno kakor njihov nadomestek traktor. O njih so mi pripovedovali, kako se na primer ustavijo pred skalo v zemlji, da bi tako preprečili poškodovanje pluga, in kako pripeljejo sami voz na kmetijo, ker natanko vedo, kje so doma. Orodja se pač »ne odzovejo nazaj« oziroma dobesedno »ne sodelujejo s svojimi uporabniki, temveč samo izvajajo uporabnikovo delovanje na okolje« – je o tem zapisal Cohen (Ingold 2000: 307, po Cohen 1978). Voli so svojim ljudem nedvomno pomenili mnogo več. Jih morda lahko metaforično označimo kot »duše orodij«? Razkrivanje razmerij med človekom in njegovo delovno živino v okrilju kontinuitete vsakdanjih delovnih praks, ob katerih se je porajala »filozofija stvarnosti vsakdanjega življenja«, kot jo imenujem, v marsičem pomeni eno samo, mikavno zanikanje akademskega filozofskega dualizma v pogledu sobivanja človeka in živali: zanikanje delitve na animalno in humano, z večno nadvlado slednjega.⁷ V vsakdanji bližnjosti so bili namreč voli v besedi in v pomenu nemalokrat in nedvoumno isteni z ljudmi, o čemer na primer pričajo naslednji stavki iz mojih terenskih zapisov: »*Kakšen vol je bil tudi bolj živ – kakor človek.*«; »*O, je zastópu glih ku fant.*«; »*Se je bilo treba pogovarjat z volom kot z otrokom.*« ipd.⁸

In tako so me v procesu mojega raziskovanja drugače pogosto razčlenjevane »tehnične« lastnosti delovnih volov – na primer njihova vlečna moč in z njo povezana produktivnost, čeprav tudi tega vidika nisem povsem zanemarjala – najmanj vznemirjale. V ospredje so stopile tiste sestavine razmerij med ljudmi in voli, zavoljo katerih gre za razmerja, ki so vezi. V družbenem življenju »živalsko-človeške moralne skupnosti«, ki je »bolj zveza kakor dihotomija« (Campbell 2005: 81, po Escobar 1999). Vezi, temelječe na medsebojnem

7

Dualizma, pri katerem ne gre le za dihotomijo, temveč za nadvlado enega nad drugim (prim. Plumwood 1993: 55–59).

8

Iz zapisov avtorice, nastalih med terenskim raziskovanjem v letih od 2001 do 2007. Gradivo hrani Arhiv Slovenskega etnografskega muzeja.

INJA SMERDEL

Prvi koraki na poti med delovne vole – ali o posameznih začetnih spoznanjih o odnosih do živali, kakršne poraja bližina

zaupanju, spoštovanju, navezanosti, čustvenem okrilju in pomoči pri preživetju. Vezi, pri katerih se mi je tu in tam zazdelo, kakor da bi izvirale iz nekega arhetipskega odnosa do goved (bikov, volov in krav) – nekoč davno božanskih in potem še stoletja pravljicnih žival-skih pomočnikov. In naj so še tako raznovrstne, »vezi živali s človekom in človeka z živaljo so neločljive, kakor dva obraza istega novca«, je o njih domislil Digard (2005: 38, 29); in tudi poudaril, da si zaslužijo biti raziskane v vsej svoji razvejani pojavnosti.

UMEŠČANJE RAZISKAVE MED SORODNA PREMIŠLJANJA IN TEORETSKE PARADIGME

Vsokršno tovrstno raziskovanje pa skorajda zahteva vključevanje določenih spoznanj drugih disciplin. V primeru delovnih volov – v zvezi z glasovnim, zvočnim in dotikalnim sporazumevanjem – na primer zadevne ugotovitve jezikoslovcev, muzikologov in etologov. Pri tem se zdi, da je interdisciplinarnost lahko še posebej blizu prav etnologom, ki delamo v muzejih. Pri preučevanjih človeka, njegovih kultur in načinov življenja smo namreč navajeni (glede na naravo svojega dela) uporabljati več delovnih metod. Dokaj neobremenjeni smo lahko tudi (če to hočemo) glede rabe različnih metodoloških pristopov sorodnih humanističnih znanosti, saj je, kakor je pred dobrim desetletjem zapisal Makarovič, vsem njihovim tradicijam in raziskavam skupno »sistematično, racionalno, z dejstvi preverljivo spoznavanje čudovite pestrosti človeškosti v prostoru in času, primerjalno védenje o kulturni mnogotero-sti človeka v naravnih in družbenih okoljih« (2010: 71). Kot teoretični temelj raziskave o razmerjih med ljudmi in delovnimi voli se mi je tako sprva zdelo zadostno tisto doma-če etnološko metodološko okrilje, v katerem je bil že pred desetletji v središče zanimanja postavljen »človek kot nosilec kulture, vpeljan s konceptom načina življenja kot razmerjem med človekom in njegovim naravnim in kulturnim okoljem«, pri čemer se v celosti obeh seveda pojavljajo živali, »kakor se kaže v vsakdanjih rutinah« (Slavec Gradišnik 1995: 130). Z nadaljnjim študijskim delom pa so se mi odpirala širša in vsebinsko bližja znanstvena okri-lja ekološke antropologije (npr. Ingold 2000; Salzman in Attwood 1997 [1996]: 171–172), tudi domače kulturne ekologije⁹ ter večdisciplinarne kulturne animalistike (npr. Marjanić in Zaradija Kiš 2007; Visković 1996).

Metodološko oporo, najbližjo lastnim premišljanjem, sem našla v Digardovih pogle-dih v okviru »antropologije domačih živali« (1990, 2005) ter v Ingoldovih konceptih in opredelitvah »ekologije življenja« (ang. *the ecology of life*) kot dinamične nedeljive celosti živih bitij in njihovih okolij (2000: 19–20), in še posebej predobjektivne, predetične »čute-če ekologije« (ang. *a sentient ecology*): priznavanja človeških znanj, »temelječih na čute-njih, obstoječih v veččinah, občutljivostih in usmerjenostih, ki so se razvile skozi dolgotrajno izkustvo življenja v posebnem okolju«; znanj, ki temeljijo na »bližnji pozornosti na gibe, zvoke in kretnje živali« (2000: 25).

9

Na podlagi pogovorov in opredelitve ekološke antropologije v študijskem programu oziroma učnem načrtu predmeta na Oddelku za etnologijo in kulturno antropologijo FF UL (<https://etnologija.etnoinfolab.org> dokumenti).

In zdi se, da je mogoče prav v okrilje Ingoldove »čuteče ekologije« umestiti moja hipotetična premišljanja o obstoju posameznikov s posebnimi lastnostmi za sporazumevanje z delovnimi govedi. Posebnih ljudi, z vsemi čuti vpetimi v njihovo naravno okolje, kakršen je bil na primer kmet *Urbánčev* iz Logatca, prijateljev stari stric, ki se je med hojo po gozdu tudi s svojimi drevesi pogovarjal, kakor da bi bila ljudje; ali pa na primer samska Luce z dalmatinskega otoka, o kateri so mi v njeni vasi pripovedovali, da je imela brez ure v hiši nezgrešljiv občutek za čas in je znala volom tako šepetati v ušesa, da so potem bolje orali ...

NEKAJ SKLEPNIH STAVKOV

Zdi se, da bi pričujoče besedilo lahko sklenila napoved nadaljevanja. In morda so prav struktura in naslovi poglavij prvega in drugega dela monografije, ki jo pripravljam in na kateri temelji ta prispevek, v tem pogledu najbolj zgovorni.¹⁰ Tretji del monografije pa se osredišča le na vole – med snovnim in duhovnim, med zemljo in nebom ... Za navedenimi se tako zarisujejo poglavja, nastajajoča na podlagi urejanja terenskega gradiva, z vsebinami, ki se jih v razdelku o procesu preučevanja razmerij med ljudmi in njihovimi živalskimi delovnimi tovariši dotaknemo tudi v pričujočem članku: vpetost volov v vsakdanje delovne procese oziroma v verigo letnega ciklusa kmetijskih opravil, njihovo mesto v vaški skupnosti in v kmečki družini, vrednotenje volov v primerjavi s konji (in kravami), vloga in pomen volarjev, izbiranje za delo ustreznih volov in njihovo sobivanje z ljudmi, sporazumevanje s temi živalmi (glasovno, zvočno, dotikalno ...), neprestana skrb za delovne vole (krmljenje, paša, napajanje, zdravljenje, podkovanje), vzporednice učenja volov in otrok ter istenje ljudi in njihovih živalskih delovnih tovarišev.

A iz zemeljskega so ta bitja spolzela tudi v duhovno: na primer v šege (delovne, praznične in šege življenjskega cikla), v ustno slovstvo, v verovanje in v mitološko izročilo. Delovni silaki so se povzpeli celo na nebo. Zapisali so se med zvezdna imena, saj se po ustnem izročilu v velikem in v malem vozu na primer po ena zvezda imenuje vol.¹¹ Še danes so mikavno prisotni v posameznih rekah, ki razkrivajo njihovo nekdanjo veljavo in pomen: poleg že omenjenih »*gara kot vol*« in

10

Prvi sklop: Beseda pred uvodnimi stavki ali o dolgih letih nastajanja pričujočega dela // Uvodni sprehod med delovne vole ali o posameznih začetnih spoznanjih o odnosih do živali, kakršne poraja bližina / O procesu preučevanja razmerij med ljudmi in delovnimi voli / Umeščanje raziskave med sorodna premišljanja in teoretske paradigme // Neobhoden ekskurz v kulturno animalistiko in iskanje odgovora na vprašanje 'Kam so vse živali šle' na Slovenskem / Animalistika na Slovenskem oziroma odkrivanje večvrstne družbe // Voli. Po njihovih sledeh skozi čas, po svetu in na Slovenskem / Začelo se je z domestikacijo // In še en krog v spirali potovanja z voli skozi čas in prostor / Fenomen domestikacije / O času in prostoru domestikacije goved / O začetkih delovne rabe volov / Pomen volov v antičnih skupnostih / Po dolgi tekmi s konjem je zmago slavil stroj / Nekaj drobcev o delovnih volih drugod po svetu // Bližnji pogled na slovensko ozemlje / Zgodovinski mozaik različnih dejavnikov pojavnosti delovnih volov na Slovenskem /// Drugi sklop: Jarmi. Temeljna védenja, ki jih določajo // Se je vse začelo s palico, privezано za rogove? // Z jarmi od Irske do Finske, potem proti vzhodu, jugu in zahodu, malce pa tudi drugam // Z jarmi spet doma na Slovenskem / Povednost zbirke SEM; o njeni zgodovini in o oblikovnih tipih jarmov na Slovenskem / Podrobneje o oblikovnih tipih s kartografskim prikazom / Ekskurz v poskus razlag glede vnosa ali izbire nekaterih oblikovnih tipov / Nema govornica snovnega / Modrosti izdelovanja jarmov; izdelovalci in njihova znanja / Jarmi v jeziku in simboliki, v šegah in kot vidni glasniki podeželske istovetnosti ///

11

Zapis je iz leta 1818, iz Ilirske Bistrice, objavljen v Matičetovi razpravi 'Zvezdna imena in izročila o zvezdah med Slovenci' (Smerdel 2005: 376, po Matičetov 1973).

INJA SMERDEL

*Prvi koraki na poti med delovne vole –
ali o posameznih začetnih spoznanjih
o odnosih do živali, kakršne poraja bližina*

»utrujen kot vol« na primer vsaj še »lačen, da bi vola pojedel« ... Njihovo mesto v vsakdanjem življenju in kulturi preteklih stoletij pa nenazadnje zgovorno sporočajo tudi priimki, kakršni so na primer: Volavc, Volavšek, Volarič, Voler ... in po celi Sloveniji natresena zemljepisna imena: Volavlje, Volarija, Volovljek, Podvolovljek, Volovnik, Volavče, Volovja reber (Smerdel 2005: 342).

Goveda nasploh – toda še posebej delovni voli – so bila »kapital na parkljih«, kot jih je pred leti prenikavo označila Cozette Griffin-Kremer (2010: 6–7). Za nekatere kmete so bila premično premoženje, dostikrat prestižno, spet drugim so omogočala preživetje. Njihovo imetje je bilo vitalno za opravila v kmečkem gospodarstvu in je skupaj z njihovim vzdrževanjem posledično pomenilo temeljno dejavnost v življenju ljudi na številnih kmetijah. Lahko bi zapisali, da so bila goveda ne samo na slovenskem, temveč tudi na večjem delu evropskega podeželja svojski steber v pokrajini duha ... Bo mogoče čez čas, prav na koncu skleniti, da ima tudi Evropa – in ne le Afrika¹² – svoj »goveji kompleks«?

CITIRANE REFERENCE

- Blixen, Karen 2004 *Spomin na Afriko* (Vrhunci stoletja 44). Ljubljana: Delo, d. d.
- Brnčić, Jadranka 2007 'Životinje u Bibliji i biblijskoj duhovnosti.' V: *Kulturni bestijarij*. Suzana Marjanic in Antonija Zaradija Kiš, ur. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku. Str. 53–81.
- Campbell, Ben 2005 'On »Loving Your Water Buffalo More Than Your Own Mother«: Relationships of Animal and Human Care in Nepal.' V: *Animals in Person: Cultural Perspectives on Human-Animal Intimacies*. John Knight, ur. Oxford, New York: Berg. Str. 79–100.
- Collins, Edward 2010 'The Latter-Day History of the Draught Ox in England, 1770–1964.' *Agricultural History Review* 58(II): 191–216.
- Crnjanski, Miloš 1997 *Ljubav u Toskani i drugi nežni zapisi*. Beograd: Jugoslovenska knjiga.
- Cyrułnik, Boris 1998 'Les animaux humanisés.' V: *Si les lions pouvaient parler: Essais sur la condition animale*. Boris Cyrułnik, ur. Paris: Gallimard. Str. 12–55.
- 2006 'Préface.' V: *L'intelligence des animaux selon Charles-Georges Leroy (1723–1789)*. Paris: Ibis Press. Str. 7–8.
- Digard, Jean-Pierre 1990 *L'homme et les animaux domestiques: Anthropologie d'une passion*. Paris: Fayard.
- 2005 'Entre los hombres y los animales: Una conquista recíproca.' V: *Animalario: Visiones humanas sobre mundos animales*. Jose Luis Mingote Calderon, ur. Madrid: Museo del traje, Centro de Investigación del Patrimonio Etnológico. Str. 27–38.
- Fenton, Alexander 1986 'Draught Oxen in Britain.' V: *The Shape of the Past 2: Essays in Scottish Ethnology*. Edinburgh: John Donald Publishers. Str. 2–46.
- Golež Kaučič, Marjetka 2006 'Od objekta do subjekta, ali človek ni krona sveta.' *Delo*, 7. 6. 2006, str. 16.
- Griffin-Kremer, Cozette 2007 'Du joug de tête au joug de garrot: Récit mythique et changement technique?' V: *Les bovins: de la domestication à l'élevage, Ethnozootechnie* 79: 51–67.
- 2010 'Wooings and Works. An Episode on Yoking Oxen in the *Tochmarc Étaine* and the *Cóir Anmann*.' Avtoričin neobjavljeni rokopis.
- Ingold, Tim 1996 'Hunting and Gathering as Ways of Perceiving the Environment.' V: *Redefining Nature*. Roy Ellen in Katsuyoshi Fukui, ur. Oxford in New York: Berg. Str. 117–155.
- 2000 *The Perception of the Environment: Essays in Livelihood, Dwelling and Skill*. London in New York: Routledge.

12

Na podlagi antropološke študije Melvilla Herskovitsa (1926) o sistemu kulturnih vrednot lastnikov živine pri etničnih skupinah Vzhodne Afrike se je v antropologiji za ta fenomen uveljavila splošna pomenska sintagma "the African Cattle Complex" (Campbell 2005: 97, prim. Evans-Pritchard 1940, 1950).

- Kremenšek, Slavko 1973 *Obča etnologija*. Ljubljana: FF, Univerza v Ljubljani.
- Langdon, John 1986 *Horses, Oxen and Technological Innovation: The Use of Draught Animals in English Farming from 1066–1500*. Cambridge, London, New York, New Rochelle, Melbourne in Sydney: Cambridge University Press.
- Lizet, Bernardette 1995 'Sur les traces d'un précurseur: relire André-Georges Haudricourt à l'heure de la gestion globale de la nature.' V: *Des bêtes et des hommes*. Bernardette Lizet in Georges Ravis-Giordani, ur. Paris: Éditions du C.T.H.S. Str. 9–14.
- Makarovič, Gorazd 2010 'Marginalije k etnološki tematiki, kiparstvu Petra Černeta in sodobnosti.' V: *Videti, česar znanost ne vidi: Etnološka tematika v kiparstvu Petra Černeta*. Ljubljana: Slovenski etnografski muzej. Str. 67–88.
- Manceron, Vanessa in Marie Roué 2009 'Les animaux de la discorde.' *Ethnologie française*, XXXIX(1): 5–10.
- Marjanič, Suzana in Antonija Zaradija Kiš, ur. 2007 *Kulturni bestijarij*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, Hrvatska sveučilišna naklada.
- Minhorst, Rolf 1990 'The Evolution of Draft Cattle Harness in Germany.' *Small Farmer's Journal* 15(1): 37–46.
- Patterson, Charles 2005 *Vječna Treblinka: naše postopanje prema životinjama i holokaust*. Zagreb: Genesis – Prijatelji životinja.
- Plumwood, Val 1993 *Feminism and the Mastery of Nature*. London in New York: Routledge.
- Salzman, Philip Carl in Donald W. Attwood 1997 [1996] 'Ecological Anthropology.' V: *Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology*. Alan Barnard in Jonathan Spencer, ur. London in New York: Routledge. Str. 169–172.
- Sigaut, François 1998 'Compagnie des animaux utiles et utilité des animaux de compagnie.' V: *Si les lions pouvaient parler: Essais sur la condition animale*. Boris Cyrulnik, ur. Paris: Gallimard. Str. 1078–1085.
- Slavec Gradišnik, Ingrid 1995 'Med narodopisjem in antropologijo: O razdaljah in bližinah.' V: *Razvoj slovenske etnologije: Od Štreklja in Murka do sodobnih etnoloških prizadevanj* (Knjižnica Glasnika SED 23). Rajko Muršič in Mojca Ramšak, ur. Ljubljana: Slovensko etnološko društvo. Str. 125–140.
- Smerdel, Inja 1989 *Ovčarstvo na Piški: Transhumanca od srede 19. do srede 20. stoletja ali trije »ovčarji«*. Koper: Lipa.
- 1992 'Med smrtjo na krožniku in ječarsko ljubeznijo ali o ptičjem lovu v Brdih.' *Etnolog* 2(1): 29–78.
- 2005 '»Bol si pametn ku člóvk,« je rekel volu?, O razmerju človek – vol v vsakdanu in kulturi pivškega kmeta.' V: *Slavenski zbornik*. Janko Boštjančič, ur. Slavina: Kulturno društvo Slavina, Galerija 2. Str. 341–380.
- 2007a « Les gens ressentent plus de compassion à la mort d'un boeuf que lorsque meurt un homme... ». Sur les soins pour la santé des boeufs de travail en Slovénie (aux 18e, 19e et jusqu'au dernier quart du 20e siècle). V: *Les bovins: de la domestication à l'élevage, Ethnozootechnie* 79: 141–154.
- 2007b 'O skrbi za zdravje delovnih volov na Slovenskem od 18. do konca 20. stoletja.' *Etnolog* 17: 193–208.
- 2009a 'Le son des mots, la voix des sons: Sur la culture de communication avec les boeufs de travail en Slovénie.' V: *L'homme et l'animal – voix, sons, musique... Ethnozootechnie* 84: 49–71.
- 2009b 'Zvok besed, glas zvokov. O kulturi sporazumevanja z delovnimi voli na Slovenskem.' *Etnolog* 19: 37–77.
- 2011 'Kaj nam lahko povedo voli na likovnih upodobitvah. O metaforičnih pomenih in vsakdanjih delovnih praksah.' *Etnolog* 21: 103–138.
- 2012 'Étudier les animaux en Slovénie: Des hommes et des boeufs.' *Ethnologie française* XLII(2): 281–290.
- 2013 'What Images of Oxen Can Tell Us: Metaphorical Meanings and Everyday Working Practices.' *Folk Life* 51(1): 1–32.
- 2014 '»Training Oxen Meant Training for the Children.«' V: *Explaining and Exploring Diversity in Agricultural Technology*, EARTH 2. Annelou van Gijn, John C. Whittaker in Patricia C. Anderson, ur. Oxford, Havertown: Oxbow Books. Str. 258–268.
- Strniša, Gregor 1959 *Mozaiki*. Koper: Založba Lipa.
- Tester, Keith 1991 *Animals and Society: The Humanity of Animal Rights*. London in New York: Routledge.
- Visković, Nikola 1996 *Životinja i čovjek, Prilog kulturnoj zoologiji*. Split: Književni krug.
- Yourcenar, Marguerite 1977 *Archives du Nord*. Paris: Gallimard.
- Župančič, Oton 1967 *Dela Otona Župančiča 1*. Ljubljana: Mladinska knjiga.

INJA SMERDEL

Prvi koraki na poti med delovne vole – ali o posameznih začetnih spoznanjih o odnosih do živali, kakršne poraja bližina

SUMMARY

The article is based on the introductory chapter of a forthcoming monograph entitled *Yoked Masculinity*, and subtitled *Man and Ox: Cultural Aspects of Working Oxen in Rural Life – The Case of Slovenia*. It begins with words spoken by a building worker on strike, saying that they had been working like animals and were now waiting to be slaughtered, thus introducing one of the basic hypothetical speculations on the identification of people and working animals – usually oxen – in the context of heavy, physically demanding tasks.

In addition to locating the research and views on working oxen as “farm animals that form part of human society” (Digard 2005: 32, cf. Lévi-Strauss 1962) among related reflections and theoretical paradigms in the wider context of the humanities, a condensed presentation is given of the process of research into the relationship between people and oxen, in which close bonds are formed.

Revealing such relations between man and his working animals – under the aegis of the continuation of everyday working practices that lead, in the author’s words, to a “philosophy of the reality of everyday life” – gives rise to an appealing negation of the academic philosophy of dualism in relation to the cohabitation of man and animal, a negation of the division into animal and human, with the latter always prevailing ...

Divje živali v družbenih razredih: poskusni model

Wild Animals in Social Classes: An Experimental Model

Miha Kozorog

1.01. Izvirni znanstveni članek
DOI 10.4312/svetovi.1.2.103-117

IZVLEČEK

Avtor predstavi tri lastne etnografske raziskave, v katerih so imele vidno mesto divje živali. Ugotavlja, da je vsaka od teh raziskav obravnavala drugačno modalnost živali, in sicer simbolno, predstavno in živo žival. S slednjimi so povezana različna razmerja z ljudmi: simbolni živali ustreza pripisano, predstavni zamišljeno, živi pa neposredno razmerje. S temi razmerji oziroma ljudmi v razmerjih pa so povezljivi različni koncepti družbenega razreda, ki jih v prvih dveh primerih lahko povežemo z idejami Webra, v tretjem pa Marxa: pripisano je povezljivo z razredom kot družbenim statusom; zamišljeno z razredom kot izrazom kulturnega kapitala; neposredno pa z razredom, ki je rezultat produkcijskih razmerij. Avtor ta članek razume kot igrivo eksperimentalno antropološko modeliranje ob inavguraciji nove antropološke revije *Svetovi/Worlds*, ki je pričujočo številko posvetila živalim v človeških svetovih.

KLJUČNE BESEDE: simbolna, predstavna in živa žival, divje živali, razmerja, razredi, antropološko modeliranje

ABSTRACT

The author presents three of his own ethnographic studies, which have prominently focused on wild animals. Each of these studies dealt with a different modality of animal, namely the symbolic, the imagined, and the living animal. In the article, they are associated with different relations between animals and people: the symbolic animal with ascribed relation, the imagined animal with imagined relation, and the living animal with direct relation. These relations, or people in relations, are linked to different concepts of social class, which in the first two cases can be linked to the ideas of Weber, and in the third to Marx: the ascribed is linked to class as social status; the imagined to class as an expression of cultural capital; and the direct to class as the result of relations of production. On the occasion of the inauguration of the new anthropological journal *Svetovi/Worlds*, which has dedicated this issue to animals in human worlds, the author's intent is playful, experimental anthropological modelling.

KEYWORDS: the symbolic animal, the imagined animal, the living animal, wild animals, relations, social classes, anthropological modelling

V tem prispevku za zbirko besedil o živalih v človeških svetovih bom s pomočjo konceptov družbenega razreda in nekaj eksperimentalne igrivosti reflektiral lastne etnografske raziskave, v katerih so imele živali vidno mesto.¹ To so bile prostoživeče, divje živali. Prva je močerad, ki je bil eden od akterjev v kmečki žganjekuhi, ki sem jo raziskoval. Druge so alpske živali, ki sem jih spoznaval skozi izkustva športnikov in naravovarstvenikov v Triglavskem narodnem parku. Tretjič sem bil pozoren na parkljarje panonskega sveta, s katerimi sem se srečeval v okviru raziskovanja kmečke ekonomije. Prva je bila, kot bomo še videli, simbolna, druga predstavná, tretja pa živa žival. Kot ugotavljam v nadaljevanju, jih lahko povežem z vprašanjem družbenega razlikovanja in antagonizmi, kar sem v predhodnih objavah le nakazal. Predlagal bom, da se za temi živalmi – oziroma natančneje: za razmerji z njimi v obravnavanih družbenih in življenjskih svetovih – kažejo specifične družbene pozicije, ki jih lahko razumemo kot razredne. V jedrnih poglavjih bom s primeri ilustriral tri oblike razmerij med ljudmi in živalmi, ki jih že v naslednjih odstavkih definiram kot pripisano, zamišljeno in neposredno razmerje. V njih pa bom hkrati prepoznal tri oblike razrednih razmerij, temelječe prvič na statusu, drugič kulturnem kapitalu in tretjič produkcijskem razmerju.

Z razredom pogosteje kot divje povežemo domače živali. Na primer tiste na družinskih kmetijah, za katere skrbijo bolj ali manj samooskrbni kmetje, ki se zaradi podobnih preživetvenih strategij, vrednot in načinov življenja marsikje po svetu dojemajo kot razred (Scott 2013). Shaila Seshia Galvin (2018) pa je z ironijo komentirala, da je t. i. antropološki »obrat k vrstam« spregledal prav kmeta, v zgodovini discipline pomembnega akterja za razumevanje odnosov med ljudmi in živalmi. Lahko bi dodali, da je ta obrat spregledal tudi razredne odnose, saj je, kot pravi Matthew C. Watson (2016), danes trendovsko prikazovati bolj ali manj harmonično sopostajanje vrst in večvrstnih svetov (prim. Haraway 2016), s čimer se pozornost na manj harmonična razredna razmerja kaj hitro izgubi.

Tudi divje živali lahko, podobno kot tiste v domači oskrbi, povežemo z določenimi poklici in načini življenja – in razredi (von Essen, Allen, Hansen 2017). Na primer lovno divjad z lovci. Življenje evropskega lovca je bilo v ljudskih predstavah razumljeno kot močno specifično, imeli so jih za posebne ljudi. V slovenskih ljudskih pregovorih nastopajo kot nasprotje »normalnega subjekta« – kmeta: »Kmet na strelu, zemlja v plevelu«; »Ako se kmet po lovu klati, čez kratko drugim mlati« (po Šmitek 2019: 126). Zmago Šmitek je pokazal, da ima lovec tudi v številnih drugih kulturah status mejne osebe, ambivalentnega prevaranta, zmožnega prehajati med kulturnim in naravnim svetom, v slednjem pa prelisiti divje živali s pomočjo kulturne pameti (2019: 125–126). Živali, ki jih lovci lovijo po mejnih območjih gozdov in gora, pa jih včasih povlečejo onkraj običajnega, v mejna dejanja, kot je to v primeru povedke o trentarskem lovcu, ki se je ob pomoči hudiča spravil nad nedotakljivega Zlatoroga (Šmitek 2019: 93–95). Čeprav je bil ta pogled na lovca kot osebo posebnega statusa nekoč morda pogostejši, še ni izginil. Lovci tudi danes tvorijo lastne socialne svetove,

1

V člankih, ki so podlaga tega prispevka (Kozorog 2003, 2005, 2015, 2019, 2020; Kozorog in Poljak Istenič 2013a, 2013b), sem podrobneje opisal terensko delo, zato opisa raziskovalnih metod tukaj ne bom ponavljal.

lovne, družabne in narativne prakse, ki se odvijajo stran od drugih ljudi, zato ne čudi, da jim slednji včasih pripišejo asocialnost – kot v pesmi dua Bakalina (2009), ki jih izenači z živalmi: »Jagri so res ene čudne živali.«² Živali so, kot je trdil Lévi-Strauss (2004), dobre za misliti, čeprav to mišljenje ne odraža nujno realnosti, ker to ni cilj divje misli, proizvaja pa družbene statuse, stereotipe, pa tudi pretiravanja, kot v navedenem pogledu na lovce.

Določene živali in družbene skupine se torej včasih medsebojno zastopajo.³ Med živalmi in ljudmi se postavlja vezaj ali, kot smo videli zgoraj, celo enačaj: med lovci in divjadjo, med kmeti in rejenimi živalmi. Pri kmetih in lovcih ta vezaj ali enačaj ni brez materialne osnove. S »svojimi« živalmi imajo konkretne in trajne odnose, ki so osnova (samo)dojemanja poklica ali poslanstva v tesni zvezi z živalmi. Obstajajo pa tudi ljudje in skupine, ki nimajo tako neposrednih odnosov z živalmi, kljub temu pa imajo slednje pomembno mesto v njihovem samozamišljanju in zamišljanju sveta, v katerem živijo. Na primer ljudje, ki so zaskrbljeni nad dobrobitjo živali v nekem okolju, o katerem se informirajo posredno, na primer v medijih. V njihovem izražanju mnenj, v njihovih varstvenih kampanjah, se tudi tokrat odnos med ljudmi in živalmi lahko kaže kot vezaj ali enačaj. Za primer je v teh dneh (april 2023) poskrbela kar predsednica slovenskega državnega zbora Urška Klakočar Zupančič, ki je ob obisku Afrike najprej želela posvojiti gorilo, vendar so ji omogočili posvojitev šimpanzinje. Poimenovala jo je po sebi. Privilegirana oseba je s tem izrazila držo skrbi za po določenih kriterijih izbrano vrsto, katere predstavnica zdaj njo in njeno pozicijo simbolno zastopa nekje daleč stran.

Iz zgornjih primerov lahko abstrahiramo različna razmerja med človekom in živaljo. Prvič, pri lovcih in kmetih je to razmerje *neposredno*. Drugič, lovci – kot tudi drugim skupinam, vendar so lovci posebej ilustrativni, zato vzemimo ta primer – ljudje *pripisujejo* razmerje z živalmi, pri čemer je pogosto prisotne več domišljije kot poznavanja lova. Tretjič, ljudje si tudi *zamišljajo*, v kakšnem razmerju so sami in so drugi z določenimi živalmi ter kakšno je neko večvrstno okolje oziroma kakšno bi moralo biti – denimo srčno, kot med Urško in afno. Tri izpostavljena razmerja odgovarjajo različnim stopnjam distance med ljudmi in živalmi: neposredno se nanaša na otipljive odnose med ljudmi in živalmi, pripisano na domnevo o otipljivih odnosih, zamišljeno pa shaja brez otipljivih odnosov, saj so pomembne ideje o odnosih.

Ta tri razmerja med ljudmi in živalmi se lahko izrazijo kot razredna razmerja med ljudmi. Vzemimo švedski primer (von Essen, Allen, Hansen 2017). Tamkajšnji (podeželski) lovci se imajo za skrbnike divjadi, ker njihove prakse neposredno zadevajo živali. Zato so v sporu z (mestnimi) naravovarstvenimi elitami, ki si po mnenju lovcev zamišljajo medvrstne odnose z oddaljenega moralnega piedestala. Lovski odpor pa temelji na spominu na zgodovinsko aristokracijo, katere status lovci enačijo s sodobnimi naravovarstveniki, saj obojim

2

V originalu je pesem v narečju; navajam poknjženo različico.

3

Jana Drašler je to ugotavljala v svoji študiji cirkusa: »Cirkus je ... 'uporabil' živali kot metaforo za družbene razrede, rase in spola« (2009: 50).

pripisujejo moč odločanja o divjadi. Prakse z živalmi prve skupine, presojanje dobrobiti živali v drugi skupini in pripis oblasti nad živalmi tretji skupini tvorijo razmerja med ljudmi, ki se izražajo kot antagonistična, razredna razmerja.

V nadaljevanju se bom ukvarjal s podobnimi razmerji med družbenimi skupinami in živalmi, ki se hkrati kažejo kot (ali porajajo) razredna razmerja. Kot sem že omenil, bodo pod drobnogledom močeradi, divjad v Alpah, konkretno ptice, ter parkljarji, predvsem jeleni, na Goričkem. Te živali pa so na zelo različne načine prisotne v življenjskih in družbenih svetovih, ki sem jih raziskoval: močerad je predvsem oznaka ali simbol za nekaj in nekoga; ptice igrajo pomembno vlogo v zamišljanju (predstavah) določenih ljudi; jeleni pa so živa bitja, ki delajo konkretno škodo. Žival je prvič simbolna, drugič predstavna in tretjič živa. Če nadaljujem z zgornjo klasifikacijo, bom – v prav tem vrstnem redu – najprej z močeradom ilustriral pripisano, nato s pticami zamišljeno, nazadnje z jeleni pa še neposredno razmerje med določeno skupino ljudi in temi živalmi.

Vsako od treh razmerij je mogoče povezati s konceptom razreda, vendar z različnimi razumevanji razreda. Ko nekomu pripišemo razmerje z živaljo, s tem osebo ali skupino statusno označimo. Ko si nekdo zamišlja medvrstna razmerja, to počne s pozicije nakopičenega kulturnega kapitala. V neposredni interakciji z živaljo pa smo v okviru dela (ali pa prostega časa), torej v odvisnosti od produkcijskega procesa. Če dopustimo, kot je predlagal James G. Carrier (2015), da sta temeljna teoretika razreda v kapitalistični družbi, Marx in Weber, združljiva v razumevanju razredov kot skupin ljudi z nasprotnimi interesi in v drugačnem razmerju do vzvodov ekonomske moči, lahko omenjeno tipologijo razredov povežemo s tema avtorjema. Kot bomo videli v nadaljevanju, bo v vseh etnografskih primerih pomemben ekonomski položaj ljudi (prav zato govorim o razredu), vendar so v primeru močerada posebej pomembni še status, ugled in stigma, v primeru ptic pa izkazovanje kulture. V primeru jelenov je v središču kmetovo preživetje. Ta trojica lepo sovpadе z Webrovim razredom v prvem in drugem ter Marxovim v tretjem primeru. Weber je namreč poudaril status (nem. *Stand*) in ugled, ki ga ima neka skupina pri drugih. To odgovarja v nadaljevanju opisanemu primeru obrobnežev. Povrhu je Weber poudaril pomen kulture, vključujoč načine življenja, izobrazbo in statusne dobrine, prek katerih se oblikujejo družbena razmerja in katerih izmenjava je po njegovem mnenju temelj družbenih procesov. Nekateri avtorji so to razumevanje razreda povezali s srednjimi razredi (Donner 2015; Heiman, Liechty in Freeman 2012), ki se s spretnim ideološkim utrjevanjem lastnih stališč opredeljujejo kot nosilci kulture. Slednje danes vse bolj predstavlja prav odnos do »narave«, ki temelji na določenem znanju, vedanju in načinu življenja, s katerimi se oblikuje zavest o sebi in drugih. To bo pokazal primer ptic v povezavi z varovanjem »narave« in rekreacijo na prostem. Pri Marxu pa je namesto na potrošnji in menjavi (Weber) poudarek na produkciji. Da bi ljudje preživel, morajo proizvajati dobrine, ki omogočajo preživetje, ker pa so v različnem odnosu do produkcijskih sredstev, se med enako pozicioniranimi vzpostavijo razredne vezi, med neenako pozicioniranimi pa antagonistična razmerja. Takšen razred bodo v nadaljevanju predstavljali mali kmetje, ki svojo domačo ekonomijo branijo pred jeleni, vendar pa za problematične ekološke relacije krivijo druge družbene skupine. Trem razumevanjem razreda je torej skupno, da razred ne

obstaja sam na sebi, ampak obstaja v odnosu na »druge«, ki so bodisi ohlapno opredeljeni, kot pri Webbru, ali pa nastopajo v bolj neposredni in oprijemljivi obliki, kot pri Marxu.

MOČERADASTI OBROBNEŽI

Navadni močerad (znanstveno ime *Salamandra salamandra*), repata dvoživka, plazeča se po vlažnem podrastju, je s svojimi rumenimi lisami na črni podlagi od nekdaj zbujal zanimanje in buril ljudsko domišljijo. Kot mi je povedal sogovornik v polhograjskih hribih, močeradi napovedujejo vreme in zimo: »Če lezejo gor, bo dež, če pa dol, bo lepo vreme. Če jih je veliko, bo zima mila.« Še posebej so bili ljudem zanimivi zaradi strupa, ki ga izločajo iz kožnih žlez, zaradi česar je Plinij starejši pred slabimi 2000 leti zapisal, da je močerad najhujši med strupenimi živalmi (po Lüddecke idr. 2018: 2). Mirjam Mencej pa je ugotovila (2006: 72–80), da so jih na jugovzhodu Slovenije, skupaj s še drugimi živalmi, povezovali s prav posebno skupino ljudi – z ženskami, ki so jim rekli čaravnice. Ker se nekatere ženske niso podrejele družbenim konvencijam, so jih obrekovali, pogosto tako, da so jih obtožili, da se nemoralno okoriščajo, lahko tudi z oškodovanjem drugih. Ljudje so govorili, da s pomočjo močerada proizvajajo nepojasnjene količine mleka ali pa ga kradejo pri kravah sosedov. Irene Rožman Pišek je na istem območju zapisala naslednjo pripoved: »Neka ženska je bla, ku je mela zmerom dost vrhja. Pol je slučajno eden pršu u hišo, ku je ni blu poleg. Je našu, de je mela u latuci močerola noter. No, in je tale mešu tisto taku, de je blu tega vrhja [veliko].«⁴ Žival torej nastopa kot nenormalna pomočnica, ženska pa se lahko vanjo celo pretvori (Mencej 2006: 72–80). Specifična žival, ki jo pripišejo določenim ljudem, le-te zastopa z namenom, da bi jih naredila sumljive, družbeno robne, izločene, morda celo izobčene (v drugačnem primeru pa plemenite, če le pomislimo na afno Urško).

Žival, ki zbuja domišljijo, je učinkovito narativno orodje za zburjanje domišljije o ljudeh: kot je z živorumenimi lisami in trupom označen močerad, tako z njim obeljena govornica poživljuje označenost določenih oseb. Na podobno vez med močeradom in zlonamer-nimi govoricami sem naletel, ko sem na Gorenjskem iskal žganje, ki mu pravijo močerado-vec. Pri tem žganju naj bi v postopek žganjekuhe dodali močerade. Vendar pa so se ljudje upirali ob vprašanju, če to žganje proizvajajo – kvečjemu so pokazali na nekoga drugega, češ da to počne. Po splošnem mnenju naj bi močerada dodali, da bi pridobili večjo količino žganja (tako kot v primeru mleka zgoraj).

Marija Stanonik je pri zbiranju folklornih pripovedi ob pomoči osnovnošolcev zabeležila naslednjo pripoved babice in dedka njuni vnukinji:

Stara mama se še spominja, kako prijetno se je dalo odpočiti na Hudečkovi skali (danes je ni več), in to na mestu, kjer je napravil udoben sedež sam hudič. Tu je posedal, kadar je bil na poti v vas, kjer je bilo treba koga malo prestrašiti, ali pa, ko se je vračal k domačiji Z. Zakaj

4

Irene Rožman Pišek se zahvaljujem za posredovanje tega zapisa.

prav sem? Gospa Z je namreč kuhala žganje, ki so mu rekli močeradovec. Med kuhanjem je v žganje dala močerada; njegove njegove strupene snovi so čisto zmešale tiste, ki so to žganje pili. Pa kako je ropotalo po potoku X, kadar je hudič od Z letel v vas. Kako tudi ne bi, ko je bil pa pa podkovan.⁵

Ko sem leta 2010 pripovedovalca, torej babico in dedka zapisovalke, obiskal na njenem domu, se nista spomnila ničesar, zgodbo sta menda prvič slišala prav od mene. Kako interpretirati njuno izgubo spomina? Menim, da je odgovor enostaven: ker je ozadje povedke obrekovanje konkretne osebe iz lokalnega okolja, sta mi raje zatrdila, da jo slišita prvič – sicer bi se razkrinkala kot obrekovalca. Toda za razliko od njiju so se nekateri prebivalci tega okoliša še živo spominjali kroženja govoric, da je gospa Z kuhala močeradovec.

Pri tej govorici so pomembne socialne razmere v hiši gospe Z. Kot mi je povedal njen sin, je vladala revščina: hiša brez zemlje, z eno kravo in nekaj kokoši. Oče je bil invalid, vendar je vseeno hodil na dnino. Mama je skrbela za okoli deset otrok.⁶ Preživljali so se tudi z nabiranjem gob, ki so jih sušili za prodajo. Kuhali in prodajali pa so tudi žganje, toda ker so imeli malo sadja, so za žganjekuho nabirali borovnice. Pri hiši so se tako ustavljali posamezniki in družčine, nekaj spili, plačali in odšli. Občasno pa je bilo bolj živahno. Starša sta namreč imela pet hčera, zato so tja prihajali tudi mlajši, bolj razgreti fantje, ki so se kdaj stekli. Kot se spominja sogovornik, je prav zaradi sporov okoli žensk in ljubosumja nastala govorica o njegovi materi in močeradovcu. Po njegovem prepričanju v resnici nikoli ni obstajalo nič takega, kot je žganje z močeradi, obstajala pa je, kot se je izrazil, ta »izjemno grda beseda«. Omenil je posameznike, ki so razširili to besedo, ker jih je nekaj v zvezi z njihovo hišo zmotilo, in dodal, da se grda beseda hitro širi. Da je govorica učinkovito stigmatizirala gospo Z, sem izvedel od več domačinov. Nekateri so sicer verjeli, da je kuhala močeradovec, ker da je imela vedno dovolj žganja za prodajo raznim pijancem, drugi so menili, da je srčika vsega le golo škodljivo obrekovanje.⁷

Žensko in njeno družino so prek povezovanja z močeradovcem – in torej močeradi – označili, ker je odstopala od družbenih norm, ko je omogočila, da so se v njeni hiši zadrževali sumljivi žganjepivci in ženskarji, čeprav je s tem le skušala blažiti bedo. Močeradi pa so – tako kot pri coprnica zgoraj – hkrati nastopili kot nekaj živega, nekaj za domišljijo oprijemljivega, kajti mejni posamezniki, obrobneži, naj bi z njimi nekaj zares počeli, in kot simbol prestopanja konvencije, kajti kdo normalen bi, ko pripravlja živilo, posegel po nečem

5

Zapisano v šolskem letu 1992/1993. Mariji Stanonik se zahvaljujem za posredovanje tega zapisa. V originalnem gradivu sta navedeni pravi imeni gospe in potoka.

6

Sogovornik navaja številki trinajst in štirinajst, vendar nejasno, če gre za celotno družino ali le otroke. Nekatere sem zasledil tudi podatek devet otrok. Številke se morda ne ujemajo zaradi zgodnje smrti posameznih otrok.

7

Po eni varianti zadnjega mnenja je določene fante zmotilo, da so pri hiši pili zidarji, ki so v poznih tridesetih letih 20. stoletja, v času gradnje obrambnega kompleksa t. i. Rupnikove linije (sistem bunkerjev, ki naj bi Kraljevino Jugoslavijo branil pred Kraljevino Italijo), kot delavci prišli z različnih koncev Jugoslavije. Ljubosumje zaradi deklet je bilo tudi po tej varianti glavni razlog za klevetanje gospe Z.

tako gnusnem.⁸ Močerad je bil torej dober predvsem za označevanje in mišljenje, saj nihče ni nikoli videl, da bi ga čarovnice uporabljale za krajo in množenje mleka ali masla, kakor tudi ne, da ga je za večje količine žganja uporabljala gospa Z. Močerad je bil predvsem zastopnik teh ljudi v pogovorih o njih in emblem njihove družbene obrobnosti.

MED PTICAMI Z AVANTURISTIČNIMI IN NARAVOVARSTVENIMI ELITAMI

Ko sem raziskoval rekreacijo na prostem na t. i. območjih varovanja narave, sem imel opravka z neko drugo verzijo divje živali. To ni bila žival, ki se pripiše razredu ljudi z določenim statusom in ugledom, da ga simbolno zastopa (kot zgoraj), niti ne živa žival, s katero imamo neposredne odnose (kot bo primer v nadaljevanju). To je bila žival, ki se pojavlja v predstavah določenih ljudi. Te predstave so seveda tvorne v praksah teh ljudi.

Prakse rekreacije v t. i. naravnem okolju – »v naravi« – potekajo v okoljih, kjer prebivajo številne divje živali. Svobodno gibanje slednjih je v neki meri tudi zgled za svobodno gibanje ljudi, ki se odločijo za preživljanje prostega časa »v naravi«. Ti ljudje sicer z divjadjo včasih prekrizajo poti, so torej z njimi tu in tam v stiku, vendar je za njihovo prakso še pomembnejše dožemanje živali in predstave o tem, kako živali živijo. Možnost križanja poti pa deluje tudi kot točka privlačnosti za njihovo odhajanje »v naravo«. Znotraj določenih športno-rekreacijskih praks ima torej predstava o divjosti nekega okolja in živali v njem visoko mesto, saj je nekakšna garancija, da izvajalci svojo aktivnost izvajajo v primernem okolju, torej »v naravi«. Toda taista okolja so pomembna še za eno skupino ljudi: za naravovarstvene elite, ki jih pretirana prisotnost rekreacije v gozdovih, gorah, na rekah itn. skrbi, njihovo skrb pa netijo njihove predstave o tem, kako živali živijo in kaj potrebujejo (če športniki cenijo njihovo svobodo, naravovarstveniki bolj cenijo njihov mir). Za oba akterja – naravovarstvenika in športnika – imajo torej predstave o živalih pomembno vlogo v zasedanju prostora.

Čeprav gre pogosto za akterje z neenakimi in konfliktnimi pogledi na živali – z ene strani naravovarstveniki, z druge športniki – je to le deloma res.⁹ Gre namreč tudi za stališča glede določenih vprašanj, kot so gibanje v naravi, dobrobit za druge vrste in planet, zdravo življenje »v naravi« itn., ki so pri teh akterjih pogosto pomešana, torej ne ustvarjajo nujno polarizacije. Z drugimi besedami, gre za vprašanja, ki danes zaposlujejo dokaj širok sloj ljudi, ki ga bom tukaj definiral kot srednji razred, saj gre za ljudi, ki so relativno izobraženi, razgledani, samoodgovorni in odgovorni za dogajanje na planetu (ali pa se vsaj tako dojemajo). Tako se bo na primer zaprisežen naravovarstvenik strinjal, da je odhajanje »v naravo« za človekovo osebno počutje in zdravje pomembno, kakor se bo tudi zaprisežen avanturist strinjal, da je vstopanje v življenjski prostor živali lahko problematično. Hkrati pa se prav s pomočjo valute,

8

Vinko Möderndorfer (1946: 240) sicer navaja, da so v Sv. Juriju pod Kumom močerada dali v mleko, da se je sesirilo, vendar je tudi v tem primeru verjetno šlo za obrekovanje.

9

V svojih predhodnih objavah (Kozorog 2015; Kozorog in Poljak Istenič 2013a, 2013b) sem jih obravnaval kot konfliktne akterje, ne pa kot stališča znotraj istega razreda, tako kot jih bom tukaj. Ker sem izhajal iz konflikta, sem zavzel tudi stališče, in sicer naravovarstveno, ki se mi je zdelo manj potrošniško in egoistično kot športno-rekreacijsko. Tukaj želim to razmerje postaviti manj enoznačno.

kot je poznavanje »narave« (in živali), vzpostavljajo hierarhije, kdo je do približevanja »naravi« bolj in kdo manj upravičen: naravovarstveniki nastopajo kot elita, ki naj bi imela pri tem prednost (Podjed 2011: 117–119), športniki pa hočejo demokratizirati »naravo«, toda spet z elitne pozicije, da so tudi oni dovolj dobro poučeni, odgovorni in strastni ljubitelji »narave«.

Poglejmo si ta razmerja na primeru jadranja s padalom med pticami na nebu, in sicer v obliki dialoga. Ta dialog je skonstruiran za potrebe argumentacije; sestavljen sem ga iz več pogovorov in beležk s sestankov, na katerih sta sodelovali obe »strani«. Takole pravi zapri-seženi naravovarstvenik:

Jaz recimo grem na [goro] ... in v vpisni knjigi na [gori] vidiš, da si bil zadnji obiskovalec ... v petnajstih dneh. V tistem trenutku, ko pa tam sediš ..., ti pa mimo, dvajset, trideset metrov nad tabo prileti jadrarno padalo in ... v tistem trenutku boš zaslišal ogromno enega žvižganja svizcev, ker vse kar izgine v trenutku ... bo eden zažvižgal in je dolina v trenutku prazna, gamsi bodo šli, vse se umakne, kamor se lahko umakne, in enostavno, če kdo reče, da to ni škodljivo, meni je popolnoma mimo.

Zapri-seženi jadralec odgovori, da je naravovarstvenikovo stališče religiozno, ker temelji na lastnem verjetju, da najbolje pozna dobrobit živali, medtem ko so jadranci za okolje v glavnem neškodljivi:

To je ta svoboda, ki jo mi tako blazno častimo in jo hočemo varovati tako kot orla. Jaz bi rad nekaj dosegel tukaj in sedaj bom malo, tako kot kolega prej, v religijo zašel ... Treba je padalstvo spoštovati, to je ena res okoljevarstvena disciplina ... To je ekološka zadeva, to je res ekološka zadeva. Tu se ne spušča nobenega dima ...

Jadralec si svoje razmerje z okoljem zamišlja kot neoporečno, njegova religija pa je hkrati svoboda, ki jo, tako kot ptice na nebu, doživlja med letom.

Jadralec tudi verjame, da ptice pozna, ker z njimi leta. Orli in beloglavi jastrebi namreč ponekod zasedajo območja okoli gora, kjer so zračni tokovi ugodni tudi za jadranje. Tako je šport postal prisoten v bližini gnezdišč, kar je Društvo za opazovanje in proučevanje ptic Slovenije (DOPPS), kjer sistematično opazujejo in raziskujejo vedenje različnih vrst ptic (Podjed 2011), problematiziralo. Med nekaterimi jadranci je namreč (vsaj v času raziskave) obstajalo prepričanje, da so posameznim vrstam ptic le nedolžni sopotniki, ker občasno družno plovejo po nebu. Če nadaljujem dialog, je neki naravovarstvenik iz DOPPS to romantiko pod oblaki zato opisal kot mit in ponudil razlago, da orli z ljudmi ne jadrajo na isti višini zato, ker bi se v padalo (ali jadralka?) zaljubili, temveč ker se bojijo spustiti nižje od padala, da ne bi pristali v vlogi plena. Takšne strokovne argumente so nekateri jadranci vzeli za pomembne, jih posvojili in prikrojili lastno prakso po naravovarstvenih merilih:

Jaz sem včasih veliko letel s padalom, sedaj pa se v zadnjih dveh letih veliko družim z naravovarstveniki, s ptičarji in še ostalimi. Zdi se mi, da bo prišlo počasi do tega, da bo mirna cona [za živali] vsepovsod, ker nekako, človek je v zadnjih stotih letih, ali kakorkoli, zelo posegel v območje bitij in se mi zdi, da bi bilo fajn, da če si že privoščiš letenje, ne vem, v neokrnjenem okolju ..., da za to tudi na nek način plačaš, ta denar pa bi bilo smiselno uporabiti za to, da bi se informacije

oziroma izsledki naravovarstvenikov spravili do športnikov, do uporabnikov prostora, do človeka, ker običajno je zelo veliko ega v teh početjih, ki jih mi izvajamo ... Se mi pa hkrati zdi, da smo mi tudi ljubitelji narave in smo željni nekaj informacij. Jaz sedaj vidim po dveh letih, ko sem veliko z naravovarstveniki, da mi te informacije prav pridejo in je z veliko večjim spoštovanjem odleteti kje ... in se mi zdi to isto kot včasih, ko sem visel gor ure in ure in potem prideš domov in daš na računalnik in si bil v tistem dnevu prvi in je tvoj ego potešen.

Zadnji govorec najbolj neposredno izraža prepletenost stališč, ki jih opredeljujem kot stališča srednjega razreda: pomembno je biti »v naravi«, toda pomembno je »zanjo« tudi skrbeti. Opozoril pa je še na druge (»webrovske«; Carrier 2015) značilnosti sodobnega srednjega razreda, ki jih sicer pripisuje športnikom, čeprav so v resnici tudi del naravovarstvene prakse (glej Podjed 2011: 112–119): zadovoljevanje lastnega ega ob opazovanju in doživljanju »narave«, kapitalizacija tega dejanja kot lastne biografije, kulturnega kapitala in dobrega življenja (*To sem videl, to sem doživel*) ter izmenjava valut, s katerimi tvorimo omenjene kapitale (informacije v obliki pripovedi, fotografij, ponotranjenih vtisov o »naravi« ipd.). Ločeni poziciji, ki sem ju tukaj zasledoval, sta si v določenih načelih torej močno blizu. Skupna načela pa nastopijo zato, ker so to načela srednjega razreda, ki pretendirajo na nekaj splošno dobrega (dobrobit »narave«) in individualiziranega (ego, osebni kapital, potrditev med enako mislečimi), ideološko pa funkcionirajo kot samoumevna. Z odgovornostjo do divjih živali, katerih dobrobiti si želijo prav vsi, tudi primerno prikrojena rekreacija ni več sporna. Še več, z združitvijo obeh pozicij, torej z nekakšno »naravovarstveno rekreacijo«, postane srednji razred zgleden subjekt v sodobni državi: odgovoren je namreč do sebe, ker skrbi za lastno zdravje in ugodje, in hkrati do drugih vrst ter planeta nasploh. Kot samoumeven, depolitiziran subjekt nastopi kot zgled vsem drugim (Heiman, Liechty in Freeman 2012: 18).

MALI KMETI V BOJU Z JELENI, LOVCI IN DRŽAVO

Premaknimo se še v antagonizme, porajajoče se iz produkcijskega procesa, kjer je neposreden stik med človekom in živaljo stalnica. Zasledoval bom načelo, ki ga je iz marksizma prevzela etnoekologija, da »[so] razmerja ljudi z naravo [beri: neposredna razmerja med ljudmi in živalmi oziroma rastlinami; op. M. K.] neločljiva od razmerij ljudi med seboj« (Baskar 1998: 253). V zadnjih letih sem imel intenzivne etnografske stike z malimi kmeti na vzhodnem Goričkem, ki obdelujejo med desetimi in dvajsetimi hektarji zemlje ter kmetujejo za lastno oskrbo, preostanek pridelka pa prodajo. Največja težava so zanje parkljarji: srne, divji prašiči in jeleni, ki jim velik delež pridelka pojedjo in hkrati povzročijo drugo škodo na njivah. Največ se pritožujejo nad košutami in jeleni, ki jih je v okolici veliko, iz leta v leto pa vse več. Eden od razlogov za to je bližina Madžarske, kjer je populacija jelenov med največjimi v Evropi. Vendar pa kmetje poleg na sosedstvo kažejo tudi na domače akterje, ki so po njihovem prepričanju privedli do nastalega stanja, po njihovem mnenju usodnega za lokalno kmečko ekonomijo. V prvi vrsti so to lovci, ki so na račun kmeta (tako kmetje) gojili trofejno divjad za komercialni lov, ki je na njivah dobila velike količine kakovostne hrane. Za ta nevarna razmerja pa je (tako kmetje) kriva država, ker je to dopustila. Kmetje te sodbe izrekajo ob ugotavljanju,

da jih je v goričanskih vaseh vse manj, da so torej razred v izginjanju, in v strahu pred prihodnostjo, da bo njihovo mesto prevzela bodisi divjad bodisi drug razred kmetov, tj. agrarni kapitalisti, ki obdelujejo stotine hektarjev in jih (tako kmetje) bolj kot pridelek zanimajo kmetijske subvencije. Poglejmo si te kmetove poglede in razmerja med akterji podrobneje.

Da divjad, ki ogroža pridelek, prehaja mejo, sem opisal drugje (Kozorog 2019). Tukaj bom bolj pozoren na človeške akterje. Prvi med njimi je Lovišče s posebnim namenom Kompas Peskovci, ki deluje od šestdesetih let 20. stoletja. Po nekaterih interpretacijah naj bi lovišče ustanovili sami kmetje zaradi krize lokalnega kmetijstva, ko so mladi začeli zapuščati kmetije; že prej ustanovljeno lovišče v Beltincih jim je bilo zgled za možnost alternativne, lovske ekonomije. Lovišča pa niso upravljali kmetje, temveč državno podjetje, ki je lov izvajalo na njihovih zemljiščih. Glavna lovna žival je bila dolgo fazan. V nekem obdobju so na območje naselili novo vrsto – damjaka, ki sicer ni postal pomembna lovna vrsta, je pa to sčasoma postal panonski jelen. Lovska ekonomija se je na Goričkem uveljavila v času SFRJ Jugoslavije, ko je bil tudi lov pomemben vir turističnih deviz. V očeh kmetov premožni lovci so jim dajali občutek, da je lov donosna ekonomija, nad katero nimajo nadzora, medtem ko kaže kmetijstvo znake zanemarjenosti. Krepitev stalezja jelenov so si pojasnjevali takole: ker lovce zanima le trofejna žival, ki je vir deviz, prepuščajo manj razkošne živali samim sebi, zato se stalež neprestano večja. Lovišče je kmetom škodo izplačevalo, vendar so mi mnogi kmetje rekli, da ne kmetujejo zaradi odškodnine, temveč zaradi pridelka.

Drugi relevanten akter, ki ga, za razliko od lovišča, kmetje ne omenjajo pogosto, je Krajinski park Goričko. Ta je med mlajšimi akterji z vplivom na lokalno ekologijo; ustanovljen je bil leta 2003. V diskurzih lokalnega prebivalstva nastopa v meglenih obrisih kot akter, ki Goričko promovira kot območje agrarnih krajin. S tem pa se kaže tudi kot protisloven akter, ki mu za težave tistega, ki vzdržuje agrarne krajine, torej za težave kmeta, ni zares mar, saj se s težavno divjadjo park ne ukvarja. Povrhu je park razumljen kot še ena inštitucija, ki je, tako kot lovišče, vstopila v njihov prostor bolj ali manj »od zgoraj«, torej kot podaljšek države.

Tretji akter, ki ga kmetje vidijo kot odgovornega za težave z divjadjo, pa je država. Državo krivijo za to, da je dopustila marginalizacijo malega kmeta, zaradi česar je sploh nastalo lovišče in zaradi česar so danes le še okrask v zavarovani krajini. V očeh kmetov so lovci v precej boljšem razmerju z državo, kar poudarjajo z omembo politikov, ki so tam lovili, ali pa lovcev turistov, ki naj bi polnili državno malho. Država po njihovem mnenju zato dovoljuje neenako in nepravično distribucijo družbene moči in izkoriščanja naravnih virov. Poleg tega dojemajo kmečko ekonomijo kot lovski podrejeno, saj so v primeru škode od divjadi kmetje prepuščeni volji lovcev.¹⁰ Neka gospa je razmerja med kmeti, lovci in državo strnila: »Mi krmimo državo!« Izjavo je pojasnila z verigo ekoloških in ekonomskih relacij: kmetje ustvarjajo državi dobiček, vendar ne neposredno s svojimi pridelki, temveč posredno – ko sejejo, krmijo divjad, trofejne primerke pa lovci prodajo v odstrel in tako namesto

10

Po Zakonu o divjadi in lovstvu (ZDLov-1 2004) je lovišče dolžno zagotoviti sredstva za povračilo škode od divjadi lastnikom zemljišč. Po tem zakonu pa lovci tudi ocenjujejo škodo, ki jo bodo povrnili lastnikom, zato slednji včasih izpostavljajo svojo podrejeno vlogo v postopku.

kmetijstva državno blagajno polni lov. Po mnenju sogovornice (in drugih) morajo kmetje preživeti, kakor vejo in znajo, njihovo delo pa je zaradi vpliva divjadi nevidno.

V opisanem primeru imajo kmetje torej neposredno ekonomsko škodo zaradi divjadi. Tako so tudi v neposrednem stiku z njo. Košute in jeleni se zajedajo v to, kar je osnova njihovega preživetja, zato so kmetje stopili v obrambo lastne eksistence – in nastopili kot razred. Razred moramo tukaj razumeti kot okrepitev zavesti, da politične, ekonomske in ekološke ureditve delujejo proti reprodukciji njihovega lastnega preživetvenega načina. Težave teh kmetov so »dovolj boleče realne«, da svojo razrednost razumejo ne kot abstraktno kategorijo, temveč kot občutenje drug drugega v istem položaju (Scott 2013: 4). Kot pravi James C. Scott, bodo »samooskrbno naravnani pridelovalci, ki vsi gojijo podobne pridelke, so vsi podrejeni muhasti naravi in vsi zapleteni v širšo državo, ki ima svoje ekonomske in politične zahteve, zelo verjetno razvili podobne rešitve za skupne težave« (2013: 13). Tovrstne rešitve, kot so na primer ograje za obrambo pred jeleni, resnično razvijajo skupaj. Vendar pomoč pri iskanju rešitev iščejo tudi pri omenjenih akterjih, ki jih kmetje sicer obtožujejo, toda hkrati tudi pozivajo, naj vendar pomagajo, naj nekaj ukrenejo. V nastali neljubi situaciji »škode po divjadi« je torej dvoje stvari dobilo ostrejšo obliko: moralna načela prizadetega razreda (Thompson 2010 [1991]), kot je načelo kmetovanja zaradi pridelka (ne pa na primer zaradi subvencij), ter specifična podoba tistih akterjev, ki jih prizadeti povezujejo z nastankom ali dopuščanjem problematičnega stanja.

NEKAJ TIPAJOČIH ZAKLJUČKOV

Različna razmerja z živaljo – pripisani, zamišljeni in neposredni odnos – sem povezal z različnimi razumevanji razrednih razmerij med ljudmi, temelječih na družbenem statusu, kulturnem kapitalu in produkcijskem razmerju. Vendar pa ne bi smeli zaključiti, da obstajajo izključne povezave, kot sledijo iz zgornjega nabora, ampak bi lahko iskali tudi navzkrižne povezave. Prav tako ni nujno, da je zgornji nabor v kateremkoli nizu – nizi: modalnost živali, razmerje med ljudmi in živalmi, razredno razmerje – popoln. Če to ponazorim shematično, sem se zgoraj ukvarjal le s povezavami v tabeli, označenimi s snežinko (*), ne pa tudi z možnimi drugimi (?).

<i>razredno razmerje (vodoravno)</i>	status	kulturni kapital	produkcija
<i>razmerje z živaljo (spodaj)</i>			
simbolna žival – pripisano razmerje	*	?	?
predstavna žival – zamišljeno razmerje	?	*	?
živa žival – neposredno razmerje	?	?	*

Kljub temu se zdi, da so povezave na diagonalni, ki jo zarišejo snežinke, trdnejše od drugih možnih povezav, kajti povezovanje simbolne živali s statusom, predstavljanje živali glede na kulturni kapital in ravnanje z živo živaljo v produkcijskem procesu se kažejo kot nekaj običajnega v človeških svetovih.

Vendar bi domnevno tudi po vodoravnih oseh našli povezave, saj so tri razumevanja razreda med sabo potencialno prevedljiva. Tako je na primer predstavnik kmetov z Goričkega na nekem pogajanju glede odstrela divjadi občutil vse tri razredne pozicije hkrati, ko ga je naravovarstvenica označila za krvoločnega: prvič, zastopal je preživetveno dejavnost; drugič, v očeh sogovornice se je prepoznal kot človek dvomljivega statusa, ki ga označuje pejorativna raba besede »kmet«; tretjič, k poklicu, izobrazbi in načinu življenja kmetov domnevno sodi prav določen kulturni kapital. Branil se je, da so tudi kmetje za, kot se je izrazil, »sobivanje« z divjimi živalmi, če jih le ne bi bilo preveč. Če karikiramo: kmet nosi stigmo zaostaleža, kot pove že zmerljivka »kmet«, in sicer ker živi nevarno blizu govedu, drobnici, svinjam in perutnini, ki obče ne veljajo za posebej pametna bitja, zato si tam ne more nakopičiti bolj omikane kulture. Ker si torej kmečka pamet ne more zamišljati živali tako dobro kot neka druga, »izobrazena« pamet, kmetu preostane le obramba v »izobraženem«, ideološko dominantnem žargonu, ki jo ponazarja vse bolj popularna beseda »sobivanje«.

Če nadaljujem preizkus elastičnosti modela, bi zgornji prikaz z divjimi verjetno lahko raztegnili tudi na domače živali. Morda bi v tem primeru lažje našli prevedljivost še po navpični osi. Za nekatere lastnike psov je denimo njihov pes središče sveta: s psom so stalno skupaj, se pogovarjajo, interpretirajo pasje misli, poskrbijo, da se sami in žival primerno rekreirajo, pri čemer so seveda tudi skrbni do »narave«, ko za psom pobirajo iztrebke. S psom so torej v vseh treh razmerjih: v neposrednem stiku, zamišljajo si ga (in zraven še drugo »naravo«), pes pa je tudi njihov zastopnik, ko na primer psu in človeku okolica pripisuje prevzemanje karakterja drug drugega, torej rahlo čudaškost, morda celo prestopanje meje »normalnega« (tako kot pri lovcih, čarovnicah in obrobnejših zgoraj). Podobno lahko velja za kmeta in pastirja v zvezi z drugimi domačimi živalmi, zato tudi nosita določeno stigmo, kot da sta jim fizično preblizu in so zato med njimi enačaji. Po drugi strani pa tudi pretirana oddaljenost od živali pomeni nezmožnost pravega zamišljanja sveta okoli sebe in z razživljenjem tudi razčlovečenje. Kot v tisti anekdoti o mestnih otrocih, ki zaradi čokolade Milka mislijo, da so krave vijoličaste barve; ali pa pri posvojitvi afne Urške, ki kaže, da je še najbolj srčne odnose mogoče odtujiti v abstraktnost.

Ne moremo pa zaključiti, da obstaja vsesplošna prevedljivost zgornjih razmerij. Predvsem tega ne moremo reči za ekonomske razrede. Za stigme revežev in težave malih kmetov je le malokomu mar. Po drugi strani je iz govora o »sobivanju« z živalmi (zgoraj) lepo razvidno, da ima srednjerazredno razumevanje živali, »narave«, razmerij in sveta nasploh – pa če je še tako oddaljeno od neposrednih izkušenj (tako kot pri Urški), pomembno je predvsem, da je (in zaradi oddaljenosti je še toliko bolj) zaskrbljeno, dobronamerno, odgovorno, poučeno in razumno – največjo družbeno vrednost. Mnenje srednjega razreda pač ni parcialno, ne izhaja iz konkretnih okoliščin, ampak predstavlja domnevno univerzalno veljaven pogled. Ali ni to tudi pogled sodobne antropologije, ki govori o sopostajanju z drugimi bitji,

če lahko nekoliko poenostavim sicer precej bohotnejši novorek Donne Haraway (2016) in sorodnih avtorjev, ki svet razumejo kot vsesplošno večvrstno postajanje sveta v vzajemnosti relacij? Toda kje so v tej vsevzajemnosti družbene neenakosti in razredi?

In kje so tu bogati? Ker je ideologija srednjega razreda splošna oziroma najbolj »prava«, je tudi dominantna, torej je tudi njihova ideologija. Popolnoma samoumevno je danes, da nam je za »naravo« mar, da želimo skrbeti za dobrobit drugih živih bitij, zato tudi premikati milijone za naravovarstvene projekte bogatim ni težko, saj si tako višajo družbeni status (včasih pa zraven še kapitalске donose). Če pa se ponudi priložnost za zaslužek iz naravnih virov ali pa za izjemen, edinstven, preostalim nedostopen užitek odstrela kakšne redke živali (ali zgolj družbe v njenem habitatu), pa imajo seveda le oni, ne pa tudi predstavniki drugih razredov, moč, da se jim na posledice svojih dejanj ni treba pretirano ozirati.

ZAHVALA: Članek je rezultat projektov Več-kot-človeške meje: etnografije mej in divjadi v sobivanju kmečkih, lovskih in naravovarstvenih kultur (v prijavnem postopku), Izolirani ljudje in skupnosti v Sloveniji in na Hrvaškem (št. J6-4610) in programa Etnološke, antropološke in folkloristične raziskave vsakdanjika (št. P6-0088), ki jih iz državnega proračuna sofinancira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije.

CITIRANE REFERENCE:

- Bakalina 2009 'Jagrska.' *Pakašnica*. CD. Čadrg: Čadrg Records.
- Baskar, Bojan 1998 'Guille-Escuretova etnoekologija: Neločljivost sociologije in ekologije: Spremna beseda.' V: Georges Guille-Escuret, *Družbe in njihove narave*. Ljubljana: Studia Humanitatis. Str. 243–268.
- Carrier, James G. 2015 'The Concept of Class.' V: *Anthropologies of Class: Power, Practice and Inequality*. James G. Carrier in Don Kalb, ur. Cambridge: Cambridge University Press. Str. 28–40.
- Donner, Henrike 2015 'Making Middle-Class Families in Calcutta.' V: *Anthropologies of Class: Power, Practice and Inequality*. James G. Carrier in Don Kalb, ur. Cambridge: Cambridge University Press. Str. 131–148.
- Drašler, Jana 2009 *Na robu mesta, v središču sveta (knjiga o cirkusu)*. Ljubljana: *cf.
- Galvin, Shaila Seshia 2018 'Interspecies Relations and Agrarian Worlds.' *Annual Review of Anthropology* 47: 233–249.
- Haraway, Donna J. 2016 *Staying with the Trouble: Making Kin in the Chthulucene*. Durham in London: Duke University Press.
- Heiman, Rachel, Mark Liechty in Carla Freeman 2012 'The Global Middle Classes: Charting an Anthropology of the Middle Classes.' V: *The Global Middle Classes: Theorizing through Ethnography*. Heiman, Rachel, Carla Freeman in Mark Liechty, ur. Santa Fe: School for Advanced Research Press. Str. 3–29.
- Kozorog, Miha 2003 'Salamander Brandy: 'A Psychedelic Drink' between Media Myth and Practice of Home Alcohol Distillation in Slovenia.' *The Anthropology of East Europe Review* 21(1): 63–71.
- 2005 'Halucinogena dediščina: Močeradovec, naš stoletnik in pop ikona.' V: *Dediščina v očeh znanosti* (Zupaničeva knjižnica 12). Jože Hudales in Nataša Visočnik, ur. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo. Str. 117–131.
- 2015 'Živali, varovano območje in rekreacija v naravnem okolju: teoretske in praktične variante s samopremislekom.' *Traditiones* 44(1): 117–134. DOI: 10.3986/Traditio2015440105
- 2019 '»They Feed Here and Live There«: Borderwork with Wildlife in Slovenia's North-East Corner.' *Traditiones* 48(1): 191–211. DOI: 10.3986/Traditio-2019480108
- 2020 'Asymmetric Wildlife in the Goričko Nature Park: Protecting (from) Species.' *Acta Ethnographica Hungarica* 65(2): 513–532. DOI: 10.1556/022.2020.00022

- Kozorog, Miha in Saša Poljak Istenič 2013a 'Triglavski narodni park v horizontu rekreacijskega avanturizma.' *Traditiones* 42(2): 105–126. DOI: 10.3986/Traditio2013420206
- 2013b 'The Challenges for Responsible Recreation in the Protect Area of Triglav National Park: The Case of Mountain Bikers.' *Academica Turistica* 6(1): 71–80, 84.
- Lévi-Strauss 2004 [1962] *Divja misel*. Ljubljana: Krtina.
- Lüddecke, Tim, Stefan Schulz, Sebastian Steinfartz in Miguel Vences 2018 'A Salamander's Toxic Arsenal: Review of Skin Poison Diversity and Function in True Salamanders, Genus *Salamandra*.' *The Science of Nature* 105(56): 1–16.
- Mencej, Mirjam 2006 *Coprnice so me nosile: raziskava vaškega čarovništva v vzhodni Sloveniji na prelomu tisočletja* (Zupaničeva knjižnica 18). Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo.
- Möderndorfer, Vinko 1946 *Verovanja, uvere in običaji Slovencev: Narodopisno gradivo: Peta knjiga: Borba za pridobivanje vsakdanjega kruha*. Celje: Tiskarna družbe Sv. Mohorja.
- Podjed, Dan 2011 *Opazovanje opazovalcev: Antropološki pogledi na ornitološko organizacijo*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo.
- Scott, James C. 2013 *Decoding Subaltern Politics: Ideology, Disguise, and Resistance in Agrarian Politics*. London in New York: Routledge.
- Šmitek, Zmago 2019 *Šešest divjine: Zeleno dno našega kozmosa*. Ljubljana: Beletrina.
- Thompson, Edward Palmer 2010 [1991] *Navade, plebejska kultura in moralna ekonomija*. Ljubljana: Studia Humanitatis.
- von Essen, Erica, Michael Allen in Hans Peter Hansen 2017 'Hunters, Crown, Nobles, and Conservation Elites: Class Antagonism over the Ownership of Common Fauna.' *International Journal of Cultural Property* 24: 161–186.
- Watson, Matthew C. 2016 'On Multispecies Mythology: A Critique of Animal Anthropology.' *Theory, Culture & Society* 33(5): 159–172.
- ZDLov-1 2004 'Zakon o divjadi in lovstvu.' *Uradni list RS*, št. 16/04, z dne 20. 2. 2004.

SUMMARY

The author presents three of his own ethnographic studies, carried out in Slovenia, which have prominently focused on wild animals. The first dealt with the salamander (scientific name *Salamandra Salamandra*), which played a central role in an alleged peasant alcohol distillation practice. The second dealt with Alpine wildlife, which the author was learning about through the experiences of sportsmen and conservationists in the Triglav National Park. The third dealt with the ungulates of the Pannonian plateau, which the author encountered in the context of his research on the peasant economy. Each of these studies dealt with a different modality of animal: the salamander was present in the distillery as a symbol (the symbolic animal), Alpine animals were imagined by the above-mentioned people (the imagined animal), and the farmers were fighting the ungulates (the living animal) as well as the humans involved. These modalities of animals are in different relations with people: the symbolic salamander is ascribed to the poor outcasts of a peasant world, the imagined wildlife plays an important role in the imagination of sportsmen and conservationists concerning human-animal and other environmental relations, whereas the encroaching ungulates push farmers into direct confrontation with animals as well as humans. Additionally, one can also recognise different modalities of social class in these relations, which in the first two cases can be linked to the ideas of Weber, and in the third to Marx: the ascribed

relation between the outcasts and salamanders represents class as a social status; the imagining of human-animal relations represents class as an expression of cultural capital; and the direct confrontation of farmers is a class struggle resulting from relations of production. The author's intent in this article is playful, experimental anthropological modelling on the occasion of the inauguration of the new anthropological journal *Svetovi/Worlds*, which has dedicated this issue to animals in the human worlds.

Ptičja perspektiva sezonskih krajin severovzhodne Islandije

A Bird's Eye View of the Seasonal

Landscapes of Northeast Iceland

Ana Svetel

1.01. Izvirni znanstveni članek
DOI 10.4312/svetovi.1.2.118-133

IZVLEČEK

V prispevku obravnavam odnos do ptičev na severovzhodni Islandiji v kontekstih, ko se te živali vpenjajo v razumevanje časovnosti in sezonskosti krajine. Ptice selivke s svojimi letnimi migracijskimi potmi in postanki v času gnezdilne sezone sodoločajo družbeno percipiranje letnega cikla, pa tudi vremena in podnebnih značilnosti ter vplivajo na nekatere nabiralske prakse. Pri tem izpostavljam predvsem vidika ptic kot znanilk pomladi ter (prevladujoče slušnega) zaznavanja ptic v kontekstu sezonskih ritmov in časovno zaznamovanih krajin. V družbeno življenje na severovzhodni Islandiji pa so vpete tudi ptice, ki ostajajo vse leto. Dotaknem se tudi sezonsko intoniranih dinamik, ki vključujejo relacije med več živalskimi vrstami. Različne razsežnosti percipiranja večvrstnega okolja se neposredno povezujejo s posameznikovim odnosom do krajine, hkrati pa pokažejo, da medvrstne odnose soustvarjajo tudi krajinsko in sezonsko niansirana znanja in izkušnje.

KLJUČNE BESEDE: krajina, ptice, večvrstna etnografija, Islandija, Arktika, Severna Evropa, sezonskost, veččutna antropologija

ABSTRACT

The article examines the relationship between people and birds in northeastern Iceland within the contexts where these animals are intertwined with the understanding of temporality and seasonality of landscape. Migratory birds, with their annual migration routes and stops during the nesting season, co-shape the social perception of the annual cycle, as well as of weather and climatic characteristics, and influence certain practices of gathering and collecting. I mainly highlight the aspects of birds as heralds of spring and the (predominantly auditory) perception of them in the context of seasonal rhythms and temporally marked landscapes. However, birds that remain year-round are also integrated into the social life in northeastern Iceland. I also touch upon seasonally tuned dynamics that involve relationships among multiple species

of animals. These dimensions directly link the perception of a multi-species environment to the personal relationship with the landscape while also demonstrating that interspecies relationships are co-created by landscape- and season-based nuanced knowledge and experiences. KEYWORDS: landscape, birds, multispecies ethnography, Iceland, Arctic, northern Europe, seasonality, multi-sensory anthropology

UVOD

Na Islandiji imajo ptice pomembno in večplastno vlogo. Nanjo sem posredno naletela že med etnografsko raziskavo o osebnih imenih na tem otoku – četudi sem se tedaj osredinjala na prakse poimenovanja pri etnično mešanih družinah, sem pri upoštevanju širšega konteksta vloge osebnih imen opazila, da nosijo mnoga islandska imena živalski, tudi ptičji pomen. Tako denimo krokar (isl. *brafn*, znanstveno ime *Corvus corax*) nastopa bodisi kot samostojno moško ime bodisi kot del imena, v primeru ženskih imen recimo Hrafngerður ali Hrafndís, moških pa Hrafnþór. Na to dejstvo so me mnogi sogovorniki izrecno opozorili. Živalski oziroma ptičji pomen imen je bil nekaj, čemur so, podobno kot tudi drugim konotativnim dimenzijam osebnih imen (glej Svetel 2016), posvečali pozornost – in poskrbeli, da sem pomensko plat imena, ob dejstvu, da sem vse pogovore opravljala v angleščini, zanesljivo razumela. A uvodni zaznamek o mnogih živalskih (pa tudi drugih naravnih in krajinskih) izvorih osebnih imen naj služi zgolj kot pokazatelj, da lahko medvrstne relacije – če jih razumemo v najširšem smislu – vstopajo tudi v na prvi pogled povsem nepovezane antropološke tematike, kot so denimo načini poimenovanja in z njimi povezane jezikovne prakse. Ko sem se v naslednjih letih v sklopu doktorskega študija vračala na Islandijo, sprva na krajše preliminarno raziskovalne obiske (2017, 2018), nato na osrednjo, polletno etnografsko raziskavo (2019), so se raznoliki pomeni ptic¹ v družbenem in kulturnem življenju Islandije kazali v najrazličnejših kontekstih in ob najrazličnejših priložnostih. Prispevek se bo omejil na vprašanje, kako so ptice povezane s percipiranjem časovnih, spremenljivih krajin (Ingold 1993, 2015) in sezonskih dinamik (Jones 2007; Olwig 2005), ki uokvirjajo tako zaznavanje okolja in afektivne odnose do njega kot preživetvene oziroma ekonomske prakse.

V prvem delu se bom posvetila orisu vloge ptic na (severovzhodni) Islandiji, nato bom obravnavala ptice kot znanilke pomladi, kar lahko razumemo v kontekstu (prevladujoče slušnega) zaznavanja ptic kot prinašalk sezonskih sprememb. V naslednjem sklopu bom predstavila tako ptice selivke kot ptice, ki trajno živijo na tem otoku, in sicer glede na sezonsko intonirane krajine ter z njimi povezana veččutna razmerja med posameznikom in njegovim okoljem. V tem sklopu se bom dotaknila tudi vprašanja medvrstnih relacij, ki ne vključujejo zgolj odnosov med človekom in določeno živalsko vrsto, temveč tudi večsmerne dinamike med različnimi živalskimi vrstami ter načine, kako ljudje tem dinamikom pripisujejo pomene in jih uporabljajo v vsakdanjih, denimo agrarnih praksah. V sklepnem delu

1

Pa tudi drugih, tako domačih kot divjih živali, ki, četudi se jim v tem prispevku ne posvečam, na preučevani lokaciji – pa tudi drugod na Islandiji (glej npr. Brydon 1996; Einarsson 2009; Þórhallsdóttir, Júlíusson in Ögmundardóttir 2013) – igrajo pomembno vlogo v kulturnih in družbenih kontekstih.

bom vse vidike umestila v kontekst kompleksnih razmerij med ljudmi in pticami, ki so vedno časovno in sezonsko specifična in kot taka element spremenljivosti krajin.

Prispevek temelji na etnografskih primerih, zbranih med marcem in avgustom 2019 na severovzhodni Islandiji, v občinah Langesbyggð in Svalbarðshreppur.² Pri tem sem uporabljala antropološke raziskovalne metode opazovanja z udeležbo, neformalnih pogovorov in polstrukturiranih intervjujev. Glede na to, da medvrstne odnose med pticami in ljudmi obravnavam z vidika sezonskih (Palang, Printsman in Soováli 2007), časovnih (Ingold 1993) in ritmičnih krajin (glej Krause 2013), velja izpostaviti, da je migriranje ptic povezano s cikličnimi spremembami v okolju. Cikli in ritmi nakazujejo procesualnost in vplivajo drug na drugega. Ingold opozarja, da ritmi človeških dejavnosti niso v sozvočju le z ritmi drugih živih bitij, temveč tudi s celo plejado ritmičnih pojavov, denimo »[c]iklov dneva in noči, letnih časov, vetrov, plime in oseke in tako naprej« (1993: 163). Mnoštvo ritmičnih pojavov pa Ingold razume kot tisto, kar nam razkriva inherentno časovnost krajin, saj je »ritmični vzorec človeških dejavnosti ugnezden znotraj širšega vzorca dejavnosti celotnega živalskega sveta, ta pa je ugnezden znotraj vzorca dejavnosti vseh tako imenovanih živih stvari, ki je ugnezden znotraj življenjskega procesa sveta« (Ingold 1993: 164). Krajina je torej spremenljiva in ritmična, vendar ljudje niso zgolj pasivni opazovalci te spremenljivosti, temveč jo s svojim delovanjem tudi oni spreminjajo in ritmizirajo. Podobno tudi sezonskost ni objektivna, »naravna« danost, temveč se vzpostavlja (in ruši) tudi s človeškimi dejavniki.

[S]ezonske krajine niso preprosto rezultat naravnih fenomenov, temveč odlikavajo kompleksnost človeških odnosov z njihovo okolico. Sezonske krajine so delno rezultat naravnih fenomenov in delno rezultat človeških gradenj v fizični krajini. Enako so družbeno oblikovane skozi preference in pričakovanja, na katera vplivajo vizualna umetnost, literatura, imena krajev in načini, na katere so geografski prostori in krajine reprezentirani v pravnem diskurzu. Sezonske krajine odlikavajo različne oblike identitete, ki je pripojena k rabam krajine ob določenih delih leta. Prav tako odlikavajo konstelacije moči. Interakcije med pravom in običajnimi pravicami ter med implementacijo, prakso in njihovimi nasprotovanji se odlikavajo v videzu in rabi sezonskih krajin in človekovi navezanosti nanje. (Jones 2007: 49–50)

Lov na številne vrste ptic, ki jih bomo omenjali pozneje, je na obravnavani lokaciji dovoljen le v določenem delu leta. S tem odnosi med ljudmi in živalmi konstituirajo časovno specifične rabe krajine, hkrati pa se določeno, v tem primeru z lovom povezano zaznavanje krajine veže na pravne okvire, ki lov nedvoumno temporalizirajo. Krause izpostavlja idejo, da je sezona treba razumeti kot ritme, in ne kot jasno zamejena posamezna časovna obdobja. V tem smislu poudarja, da ritmi nastajajo »iz vzajemnega delovanja različnih nihajočih fenomenov, vključno s koledarjem in vremenom, vendar tudi s cenami elektrike in človeškimi delovanji« (Krause 2013: 25; glej tudi Kuklina, Povoroznyuk in Saxinger 2019). Pri tem ne gre za enosmerno vplivanje ali preprosto prilagajanje nekaterih fenomenov drugim. Krause se zato zavzema za koncept sezonskosti namesto sezon, saj razume sezono kot »časovne bloke«, pri čemer je časovnost torej niz sledečih si časovnih blokov (naj si bodo to letni časi, meseci,

2

Občini sta se sicer poleti leta 2022 združili v eno.

dnevi in noči, zgodovinska, agrarna obdobja ipd.). Sezonskost pa definira kot »resonanco družbenih in ekoloških ritmov«, pri čemer so sezone navzočnosti (ang. *presences*) (prim. Lefebvre 2004 [1992]), torej »trenutna stanja nenehne transformacije« (Krause 2013: 30).

Pri sezonskosti kot sezonskih krajinah gre torej za pojave, ki vključujejo tako »naravno« okolje kot človeško delovanje in upomenjanje. Obenem sezonske krajine, če privzamem Krausovo razumevanje sezonskosti, niso jasno zamejene, nedvoumno ločene enote (npr. zimska, pomladna ... krajina), temveč so mnogo bolj prehodne in pretočne oziroma ritmične, pri čemer pulzirajo tako v taktu družbenih kot ekoloških fenomenov. V članku torej sledim predpostavkama, da je krajina nujno časovna in spremenljiva ter da sezonskost oziroma ritmičnost implicira preplet najrazličnejših, tako človeških kot okoljskih dejavnikov³ – eden izmed teh dejavnikov pa so seveda ptice. Sezonske krajine so torej ritmično stičišče mnogoterih cikličnih sprememb. Pri tem pojem krajine razumem v širokem smislu – krajina ni zgolj površje ali vizualna reprezentacija le-tega, temveč v materialnem smislu vključuje tudi atmosferske in geološke plasti ter živi svet, ki jo poseljuje, v simbolnem smislu raznolike reprezentacijske in diskurzivne ravni oziroma ravni govora o krajini (Basso 1988), v izkustvenem pa zaznavne, vrednotenjske, pomenske razsežnosti. Seveda pa se ob tem poraja vprašanje ločenosti oziroma prepletenosti teh ravni, tudi v smislu kulturno specifičnih dojemanj prostorskih dimenzij vsakdanjega življenja.

Pri koncipiranju krajine sledim avtorjem zbornika *Conversations with landscape* (2010), ki nakažejo ravno možnost »srednje« poti, ki upošteva tako fenomenološka kot strukturna izhodišča, tako subjektivne poglede kot objektivne danosti, tako singularno izkušnjo kot družbeni, kulturni in zgodovinski kontekst. Zanje »krajina implicira več-kot-človeško materialnost; konstelacijo naravnih oblik, ki so neodvisne od ljudi, vendar so tudi konstitutivni del procesov, s katerimi se ljudje preživljajo in skozi katere razumejo svoje lastno mesto v svetu« (Lund in Benediktsson 2010: 1). Z navedenimi izhodišči v mislih pa se zazrimo v nebo, proti pticam.

VLOGA PTIC NA ISLANDIJI

Ptice imajo na Islandiji pomembno mesto v družbenem in kulturnem smislu, njihova prisotnost se vpenja v vsakdanje življenje, in tudi islandska slovstvena folklor in etnozgodovina sta poseljeni s ptiči (glej Bourns 2012; Sua 2020). V srednjeveškem rokopisu *Landnámabók* (Knjiga naselitev) najdemo zapis, da je prvi naseljitelj Islandije, Hrafna-Flóki Vilgerðarsson, ko se je med plovbo na Islandijo ustavil na Ferskih otokih, tam vzel tri krokarje – ko jih je po nekaj časa izpustil, se je prvi obrnil nazaj proti Ferskim otokom, drugi se je vrnil na ladjo, tretji pa je poletel proti severozahodu. Flóki je sledil smeri leta tretjega in nazadnje dosegel Islandijo. Zato je tudi dobil vzdevek Krokar-Floki oziroma Hrafna-Flóki. V navedenem primeru ptič nastopa v vlogi pokazatelja poti – torej orientacije v prostoru, v prispevku pa se bomo ukvarjali predvsem s ptičem kot pokazateljem sezone – torej orientacije v času.

3

Če ju je sploh mogoče ločevati, prim. Descola in Pálsson (2004: 18).

V temeljni zbirki islandskih ljudskih pravljic, *Íslenzkar þjóðsögur og æfintýri* (Islandske ljudske povedke in pravljice), ki jo je v dveh zvezkih leta 1862 in 1864 izdal zbiratelj in pisec Jón Árnason, pa najdemo povedko o ptici belki (isl. *rjúpa*, znanstveno ime *Lagopus muta*), ki »pojasni«, zakaj ptica spreminja barvo perja glede na letni čas. Kot bomo videli pozneje, igra belka pomembno vlogo tudi pri razmerjih med ljudmi in okoljem na severovzhodu Islandije. Slovstvenim in zgodovinskim reprezentacijam ptic se sicer v članku ne bom podrobneje posvečala – z zgornjima primeroma predvsem ilustriram dejstvo, da je vpetost ptic v družbene in kulturne kontekste prisotna že od prvih stoletij po naselitvi otoka.⁴ Ptice – tako v smislu reprezentacije, trženja, turističnih imaginarijev kot tudi preživetvenih praks – so še zmeraj pomemben element v tej otoški državi. Motivi ptic pogosto krasijo učilnice likovne vzgoje (glej sliko 3), silhueta krokarja je ponekod priljubljen okras na oknih, mormon (isl. *lund*, znanstveno ime *Fratercula arctica*) je v zadnjih desetletjih postal ikoničen (in zasmehovan) turistični spominek (glej Lund, Kjartansdóttir in Loftsdóttir 2018), ptice pogosto upodabljajo islandski umetniki in umetnice, te živali, kot bomo videli pozneje, vstopajo tudi v raznolike vsakdanje pogovore in prakse. Vse to, kakor tudi številne druge razsežnosti pomena ptic v islandski družbi, pritrjuje ugotovitvi Helge Ögmundardóttir, da bi brez ptic številni Islandci »občutili naravo kot precej prazno« (2011: 83). Nenazadnje na otoku redno gnezdi 75 vrst ptic, še več pa občasno. Nekatere vrste prezimijo na Islandiji in gnezdiijo na še bolj severnih legah. Islandija je »izredno pomembna postojanka za gosi in pobrežnike, ki migrirajo med območji gnezdenja na Grenlandiji in v Kanadi ter Evropo, kjer prezimujejo« (Islandski inštitut za naravno zgodovino 2023). Na Islandiji je bilo opaženih okoli štiristo vrst ptic (od skupno približno 10.500 vseh obstoječih vrst ptic), to število pa raste, saj vsako leto opazijo nove vrste (prav tam). Bogastvo ptičjega sveta moramo razumeti tudi v kontekstu dejstva, da je siceršnja favna (in flora) Islandije v primerjavi z večino drugih evropskih držav relativno omejena.

Seveda pa je Islandija geografsko in družbeno precej heterogena – zato vlogo in zamišljanje vloge ptic določajo tudi partikularne specifične posamezne lokacije. Pri tem gre za vrste ptic, ki se pojavljajo na določenem območju, specifično konfiguracijo terena, ekonomske in tradicijske prakse, vezane na ptice, bližino morja, intenziteto turizma itd. Vloga in zamišljanje vloge ptic sta bila na severovzhodni Islandiji povezana z dejstvom, da je območje pretežno agrarno in ribiško, da na strmih obalah in klifih, pa tudi na otočkih sredi jezer in močvirij spomladi in poleti gnezdiijo številne vrste ptic selivk, da je turizem tukaj v primerjavi z drugimi deli otoka relativno slabo razvit, medtem ko so nekatere tradicionalne prakse, denimo nabiranje jajc različnih vrst ptic in nabiranje puha gag (isl. *ædur*, znanstveno ime *Somateria mollissima*),⁵ še zmeraj prisotne. Ti dve praksi sta na severovzhodu Islandije precej razširjeni

4

Islandijo so stalno naselili po letu 874, četudi so že pred tem na otoku živeli irski menihi (ki so jih imenovali papar, od tod tudi ime otočka Papey). Prvi stalni naseljenci pa so prišli iz Norveške in z britanskega otočja.

5

Navadna gaga sodi v družino vodnih ptic plovcev (*Anatidae*) iz reda plojkokljunov. Puh (notranje perje), ki ga gage uporabljajo pri gnezdenju, nekateri kmetje nabirajo in prodajajo, saj se zaradi visoke kakovosti uporablja kot polnilo v izdelkih (vzglavniki, pernice) višjega cenovnega razreda.

in pomembni, izrazito sezonsko pogojeni ter vpeti v specifična okoljska in krajinska znanja.⁶ Nenazadnje Langanesbyggð krajinsko zaznamuje oblika polotoka Langanes, ki se zdi kot ptica, katere dolgi kljun, Fontur, je najbolj skrajna točka polotoka. To pride do izraza tudi v grbu, z njim se identificirajo mnogi prebivalci, obliko najdemo kot nalepko na avtomobilih, nekateri jo kot našitek nosijo na kapi, umetniško pa je ta oblika upodobljena v kipu, ki služi tudi kot svetilnik na koncu pomola v Þórshöfnu. Kip se imenuje *Langanesfluglinn* oziroma Ptica Langanesa. Oblika krajine oziroma njene reprezentacije so tako vpete v izražanje kolektivne (lokalne) identitete in občutek pripadnosti. Na grbu sta na vsaki strani polotoka narisana še ptič in riba. Ob združitvi obeh občin leta 2022 so ohranili ta krajinski oziroma kopenski »izris«, tokrat obeh občin, pri čemer Langanes s svojo ptičjo obliko še zmeraj izstopa. Ob ptiču in ribi pa so na kopenski del grba dodali še ovco (glej sliko 1). Vse to kaže na pomen krajine oziroma oblike kopnega (na kar seveda naletimo v najrazličnejših družbah), pa tudi na bistveno vlogo, ki jo pri percepciji (in ekonomskih praksah) tega območja igrajo živali.

Slika 1: Grb združenih občin Langanesbyggð in Svalbarðshreppur. Vir: <https://www.langanesbyggd.is/>

Zato verjetno ne preseneča, da je bilo poznavanje ptic med mojimi sogovorniki izredno dobro. Večina ljudi ptice prepozna tako po videzu kot po zvoku in jih v krajini tudi zavestno zaznava. Primer, ki to jasno potrjuje, se je zgodil v osnovni šoli v osrednjem naselju v regiji, v vasi Þórshöfn, kjer sem nekaj mesecev delala kot prostovoljka pri pouku. Malo pred koncem pouka so učenci v generacijsko mešanih skupinicah tekmovali v poligonu, kjer jih je v vsaki učilnici čakal kviz ali naloga. Ker sem bila tisti dan zadolžena za glasbeni pouk, sem sestavila kviz ugotavljanja različnih zvokov. Pripravila sem niz skladb (od nekega islandskega evrovizijskega hita do Björk, evropske himne in pesmice iz neke risanke), drugi del kviza pa so sestavljali zvoki različnih ptic (ki vsaj del leta preživijo na severovzhodni

6

Nabiranje puha gag je tudi ekonomsko dobičkonosno za tiste kmete, na katerih posestvih gnezdiyo gage.

Islandiji). Medtem ko so se otroci pri prepoznavanju skladb večinoma precej slabo odrezali (Björk ni denimo prepoznal nihče, tudi evropska himna čez milje severnega morja očitno ne seže), so izredno hitro in natančno prepoznavali vse ptičje zvoke ter večinoma ugani-li vse vrste ptic. Ta »akustemologija« (Feld 1996, 2012) razkriva, kako pomembno vlogo imajo zvoki ptic pri odnosih med ljudmi in njihovim neposrednim, zazna(v)nim okoljem na severovzhodni Islandiji. Feld, ki je termin akustemologija skoval iz pojmov akustike in epistemologije, z njim nakazuje, da zvok lahko služi kot »zmožnost in praksa vedenja« (Feld 2012: xxvii). Kako je sčasoma začela pozornost posvečati pticam, mi je pripovedo-vala sogovornica Margit,⁷ ki se je na Islandijo priselila v devetdesetih letih prejšnjega sto-letja ter z možem, Islandcem, in najmlajšo hčerko živi na kmetiji na polotoku Langanæs:

To [poznavanje ptičev] kar pride z leti. Zdaj pa, in tudi v zadnjih letih, jih bolj opazim. To skušam delati bolj premišljeno, razmišljam o tem, 'kateri ptič je to?' Je pa tudi res, da najprej, ko smo se sem priselili, ptičev sploh nisem kaj dosti opazila, veš, a ni to prav neverjetno? Na neki način nisem, lahko si čisto slep za to. [...] Pozneje sem si pa mislila, kako je to neverjetno, da ptičev sploh nisem videla. Mislim, videla sem arktično čigro, ko sem se peljala z avtom, drugače pa sploh nisem razmišljala o tem. Ja, tukaj smo pač zaposleni s kmetovanjem. (Margit, intervju, 2019)

Podobne ugotovitve so delili tudi številni drugi sogovorniki, ki so se na Islandijo priselili v odrasli dobi. Pri tem so mnogi izpostavljali ravno to postopno uglasčevanje na tukajšnje specifične elemente okolja, predvsem tiste, ki se nanašajo na sezonsko intonirane spremenljive krajine – kot so, poleg ptic, denimo zvoki morja in barve pobočij, ki se spreminjajo glede na rastje in letni čas. V slušnem smislu so torej, povedano drugače, mojstrili posluš za specifično geo- in biofonijo (Krause 2012). A pozornost na ptice se ni izkazala kot domena zgolj otrok in priseljencev. Domala vsi moji sogovorniki so čutne zaznave nenehno vpletali tudi v interpretiranje tistih okoljskih dejav-nikov, ki so pomembni za njihove preživetvene prakse (kmetijstvo, ribištvo), a tudi za »orienti-ranje« v letu. Najizraziteje pa so ptice vstopale v človeške pogovore ter načine gledanja (Berger 2016 [1972]) in poslušanja v pomladnem času, čemur se bomo posvetili v naslednjem sklopu.

»POMLAD PRIHAJA S PTIČI«

Pomlad je šla že h koncu. Bilo je okoli kresa, ko se spet zbudi vse, kar na Islandskem še ni mrtvo. (Laxness 1967 [1943]: 265)

Ker na Islandijo v pomladnih in poletnih mesecih prileti veliko vrst ptic selivk, ki pridejo gnezdit na otok ali njegove obale, predstavljajo enega izmed osrednjih mejnikov sezonskih sprememb. Sogovorniki so pozorni na prihode (in odhode) ptic, skozi zvočno krajino percipirajo in anticipirajo vreme, kompleksen niz veččutnih zaznav pa uporabljajo tudi v kmetijstvu in ribištvu. Lahko bi rekli, da upoštevajo tisto časovnost, ki jo oprede-ljuje starogrški *kairos*, torej čas, primeren za določeno aktivnost. V tem smislu »sledijo« Lefebvrovi (2004 [1992]) ritemanalizi, saj ritem ne implicira repetitivne homogenosti,

7

Vsa imena sogovornikov in sogovornic, ki jih navajam v prispevku, so psevdonimi.

temveč nujno variabilnost, in zmeraj »vstopa v (do)živeto« (Lefebvre 2004 [1992]: 77). Kmetje (in ribiči) na severovzhodni Islandiji namreč pri svojih praksah in odločitvah pripoznavajo, da vsaka sezonska sprememba vključuje »močno iregularen, kompleksen proces medsebojno povezanih podnebnih, geoloških, rastlinskih, živalskih in družbenih sprememb, in sposobnost pravilnega branja vseh znakov teh sprememb lahko pomeni kmetijski uspeh ali neuspeh« (Olwig 2005: 260). V času gnezdenja številčnost ptic in njihovo (zaradi zaščitniškega vedenja do gnezd in mladičev) specifično vedenje vpliva tudi na prakse mobilnosti. Določene poti se zaradi gnezdenja gag zaprejo oziroma je hoja ali vožnja po njih nezaželena, zaradi gnezdenja različnih vrst ptic pa pogosto naletijo na prometne znake, ki opozarjajo na dodatno previdnost med vožnjo (glej sliko 2).

Slika 2: Prometno obvestilo z napisom: »Pozor – območje gnezdišč. Ptice na cesti.« Melrakkaslétta, 14. 7. 2019, Ana Svetel.

Zgodnje ptice selivke so prepoznane kot vsesplošne znanilke pomladi. Ljudje so pozorni, kdaj bodo slišali prve predstavnike določenih vrst – in to je tudi pogosto vprašanje, ki si ga zastavljajo. Pétur mi je denimo povedal, da so imeli v šoli v Svalbarðshreppurju⁸ spomladi na steni velik poster – učenci so poročali, ko so prvič uzrli ali zaslišali predstavnika katere izmed vrst, Pétur pa je to vpisoval na poster. »Za osem let sem imel datume, kdaj je bil na našem območju prvič v letu opažen kateri ptič« (Pétur, intervju, 2019). O mestu, ki ga v družbenem smislu zasedajo ptiči oziroma časovnost njihovih vsakoletnih prihodov, razmišlja tudi Emma:

8

Šolo so zaradi premalo otrok leta 2013 zaprli, otroci iz Svalbarðshreppurja se odtlej šolajo v Þórshöfnu.

Tu na Islandiji je zelo običajno, in tudi za nas tu, da zelo pozorno gledamo, kdaj bo prišel kateri ptič. Zato ker je to tudi kmečko pravilo.⁹ Lahko izračunaš, da ko pride prva ptica te vrste, potem v treh tednih ne bo več snega ali kaj podobnega. Zato jih zelo natančno opazujemo. Pa tudi to – ko gremo v vas, nas bodo spraševali: 'Ste že videli ptiča te vrste na vaši kmetiji? O, ste ga, krasno, potem prihaja pomlad!' To je bolj ali manj tako kot z vremenom: ptiči so pomemben del pogovora. In prisrčno je videti vse ptiče. Večina ptičev na Islandiji gre pozimi proč. Zato je res prisrčno, da jih zdaj spet vidimo po vrtu in drugod. (intervju, 2019)

Tudi številni sogovorniki, ki živijo v Þórshöfnu in se ne ukvarjajo s kmetijstvom, so, posebno spomladi, pozorni na ptice. Učiteljica v osnovni šoli Hjálmsfríður je denimo povedala, da jih maja vedno posluša: »Ko se zjutraj zbudam in ko slišim peti prve ptice, sem srečna.« Veliko pa ji pomeni tudi, da ptiči prihajajo na drevo, ki raste na njenem vrtu. »Rada imam zvok njihovega ščebetanja. Ko so na drevesu, se včasih pogovarjam z njimi.« (intervju, 2019) Podobno, smehljaje, razlaga tudi Guðmundur, ki pravi, da je zmeraj srečen, ko sliši, da prihajajo ptice: »Takrat prihaja pomlad. Pomlad prihaja s ptiči.« (intervju, 2019)

Slika 3: Likovni izdelki učencev osnovne šole na Hríseyju. Hrísey, februar 2019, Ana Svetel.

Navedeni primeri – ki predstavljajo le manjši del številnih zelo podobnih etnografskih zabeležk in pogovorov – kažejo na na videz neločljivo pomensko spajanje med pticami in

9

Nekatera kmečka pravila oziroma reki so vezani na dan, ko prvič uzreš določeno ptico.

pomladjo. Ker pomlad »prihaja s ptiči«, se lahko vprašamo, ali so ptiči – oziroma prihod ptic selivk – tisti okoljski element, ki za moje sogovornike temeljno opredeljuje pomlad. Sezone, kot ugotavlja Olwig, namreč lahko definiramo kot tisto, kar »se dogaja v času«, vendar lahko taiste sezone nastopajo tudi kot »merilo za opredeljevanje časa« (2005: 260). Če sezone – oziroma, po Krausu (2013), sezonskost – definiramo kot prvo, vidimo pomlad kot nekaj, kar se »zgodi« v času, po drugi opredelitvi pa je recimo cvetenje dreves ali v islandskem primeru petje ptičev tisto, kar je prihajajoča pomlad. Lahko bi rekli, da je za vsakdanje prakse mojih sogovornikov koledarsko zamejevanje sezon manj pomembno – njihova (emska) časovna kategorija pomladi je neposredno vezana na prihod ptic in je ni mogoče prevesti v datumsko predvidljivo kategorijo.

»KER PTIČI VEDO«: PTICE KOT ZNANILKE SEZONSKIH SPECIFIK

Razumevanje sezonskosti oziroma razmejevanje letnih časov, v zgornjih primerih pomladi, je neposredno povezano s prisotnostjo (ali odsotnostjo) določenih živalskih vrst, v našem primeru ptic selivk. Številni sogovorniki poudarjajo, da »pomlad prihaja s ptiči«, kar implicira, da so spremene letnih časov do določene mere spremenljive in da seveda niso vezane (zgolj) na koledarsko določene datume (prim. Evans_Pritchard 1993 [1940]: 119-132). Vprašanje razdelitve letnega cikla se je izkazalo za dodatno kompleksno in izrazito situacijsko pogojeno, med drugim tudi zato, ker se v govoru in praksah neredko še zmeraj odlikava stari nordijski koledar, ki je leto delil na dve polovici, poletje (isl. *sumar*) in zimo (isl. *vetur*).¹⁰ Posamezni meseci starega koledarja so že po imenu nakazovali večvrstna razmerja. V *Eddi* Snorrija Sturlusona (1178–1241)¹¹ sta dva izmed poletnih mesecev poimenovana po ptičih (Björnsson 2008 [1995]: 8): prvi poletni mesec je bil *gaukmanudur* (mesec, poimenovan po ptici *Hrossagaukur* oziroma *Gallinago gallinago*), tretji pa *eggtið* (kar v dobesednem prevodu pomeni čas jajc). To kaže, da časovnega orientiranja glede na prihode in gnezdenje ptic ljudje niso razumeli zgolj situacijsko in spremenljivo, temveč so ga interpretirali tudi v bolj fiksnih, repetitivnih okvirih razdelitve leta.

Seveda pa letni cikel ni identično ponavljajoče se nizanje sezonsko določenih temperaturnih in padavinskih vzorcev ter vremenskih značilnosti. Ker je ritmičen, ga po Lefebvru opredeljuje repetitivnost, ki vključuje razliko (2004 [1992]: 78-79). Ptice tako ne prihajajo vsako leto na isti datum, a vendarle je njihovo vedenje ritmično, vsaj okvirno predvidljivo. Podnebne spremembe pa so po besedah nekaterih sogovornikov tako korenite – po Lefebvru tako aritmične (2004 [1992]: 67) –, da občasno migracijske vzorce mnogih živalskih vrst, tudi ptic, »vržejo iz ritma« (glej tudi Gunnarsson 2023). Četudi večina sogovornikov sicer izpostavlja, da so ptiči najzanesljivejši prinašalci pomladi oziroma poletja, je Guðrún povedala, da se zaradi podnebnih sprememb ta dinamika ruši:

10

Stari koledar je bil v nekaterih primerih v rabi vse do začetka 20. stoletja (Björnsson 2008 [1995]: 8). Odsev tega koledarja pa še zmeraj najdemo v »prvem poletnem dnevu« (*sumardagurinn fyrsti*), ki je na Islandiji dela prost dan in v skladu s starim koledarjem poteka na četrtek med 19. in 25. aprilom. Poleg dveh polovic pa je bilo leto razdeljeno na lunarne mesece, ki so se začinjali s polnimi lunami.

11

Gre za *Prozno Eddo*, ki jo je po vsej verjetnosti zapisal oziroma zbral učenjak in politik Snorri Sturluson v 13. stoletju.

In ko pride ta ptič,¹² rečemo, da je poletje tu ali da je pomlad tu. Prinaša nam pomlad. Včasih pa uboga stvarca pride prezgodaj in potem imamo spomladi neke vrste drugo zimo. Tako smo imeli na primer tu že pomlad, ko so prišli vsi ti ptiči, potem pa smo imeli ponorelo vreme in so vsi pomrli. [...] Ja, to je bilo kar moreče, ker smo vsi rekli, 'jaj, pomlad je tu', potem pa 'ups, ne!' (intervju, 2019)

Njeno razmišljanje se sklada s pojmom tesnobne semiotike, ki ga je v kontekstu poslušanja ptic v antropocenu skoval Whitehouse (2015). S tesnobno semiotiko se izraža »občutek negotovosti in zaskrbljenosti glede potencialne človeške krivde za izgubo« (2015: 55). Kaže se lahko tudi v posrednih primerih ali primerih, ko gre le za možnost slabega izida. Tesnobna semiotika se lahko namreč »pojavi celo kot odgovor na naraščanje populacije nekaterih vrst, ki se morda razširjajo zaradi antropogenih sprememb, ali ptic, ki, morebiti zaradi podnebnih sprememb, začnejo peti bolj zgodaj v letnem času. Tesnoba kaže na možno, pa tudi na dejansko, izgubo.« (Whitehouse 2015: 55) V kontekstu tesnobne semiotike lahko razumemo tudi Guðrún. Ko sem ji omenila, da sem letos že videla polarne čigre (isl. *kría*, znanstveno ime *Sterna paradisaea*), je rekla:

To je zgodaj. Ja. In to je lahko tudi [prezgodaj], vedno nekako čutiš, oh, mogoče je prezgodnja. Ker če spet pride slabo vreme, lahko zgubi mladiče in odneha. Hočem reči, da ne bo nobenih mladičev to leto. Ker porabi vso svojo energijo, da znese jajca in vzgoji mladiče, in če to ne uspe, je to velikanska izguba. Zanj in za nas. (intervju, 2019)

A vseeno so sogovorniki večinoma izpostavljali, da je prihod ptic selivk tisti znanilec, ki se ga gre oprijeti pri orientaciji v letnem ciklu. To potrjuje tudi Margit: »Kdaj se začne pomlad, je težko reči ... Tukaj se pomlad začne s pticami.« In razlaga, kako je v prvih letih po selitvi vsako pomlad čakala na znake pomladi:

Čakala sem, da bodo začele rasti cvetlice, te iz zemlje poženejo mogoče marca, včasih aprila, ampak cvetove dobijo šele junija, tako da to lahko traja zelo dolgo. Tako da sem nad tem obupala in začela opazovati ptice, spremljala, katere ptice prihajajo. Tako da ja, pomlad prihaja, ko začnejo prihajati gosi in zlate prosenke in potem polarne čigre v začetku maja. (intervju, 2019)

Ko Margit sliši zgodnje selivke, jo to navdaja z zadovoljstvom: »To je zvok, da prihaja pomlad. [...] Čeprav še zmeraj traja dolgo časa, ko začnejo mogoče konec marca prihajati, lahko še vedno pričakuješ vse vrste vremena. Ampak ja, to je obljuba vnovične pomladi.« (intervju, 2019) Njeno razumevanje postopnega prehajanja med letnimi časi je v sozvočju ne le s Krausovo (2013) koncepcijo sezonskosti, temveč tudi z Olwigom, ki trdi, da lahko mejo med zimo in poletjem vidimo kot prag med dvema kvalitativno različnima sezonama, »ne pa kot točko v času, ki se začne 21. marca ob 24:00.01« (Olwig 2005: 261). Zelo veččutno pa Margit opisuje tudi odhajanje ptic in postopno drsenje v jesen: »Konec julija postane zelo tiho, celo polarne čigre odhajajo, polarne čigre in veliko drugih ptic odide in vse postane zelo tiho« (intervju, 2019).

12

Sogovorniki so v pogovorih pogosto omenjali specifične vrste ptic, vendar se je ta natančnost izrekanja mestoma izgubila, saj sem vse intervjuje opravila v angleščini.

Zvočna komponenta, ki jo izpostavlja Margit, se torej ne kaže zgolj v prisotnosti določenih ščebetanj, žvrgolenj in skovikanj, temveč tudi v odsotnosti ptičjih zvokov. Ritmično menjavanje sezon in sezonskih krajin vedno vključuje tudi ritmično prehajanje med prisotnostjo in odsotnostjo ptic. Tišina, podobno kot postopno vračanje teme, je tista večutna razsežnost, ki se največkrat povezuje s prihodom jeseni. Sezonske krajine torej niso (zgolj) vizualno, temveč (tudi) zvočno določene. Vidimo lahko, da so na ptice in zvočne krajine, ki jih te ustvarjajo, sogovorniki najbolj pozorni v času pomladi in jeseni. Seveda so pri tem ključne ptice selivke s svojimi potmi. Vendar mnogi sogovorniki izpostavljajo tudi ptice, ki ostajajo celo leto, denimo že omenjene krokarje. Emma pojasnjuje, da ptic ne opazuje le v času pomladi, temveč tudi jeseni:

Zdaj in potem spet jeseni, torej ko pridejo in ko grejo. Ker ko na primer divje gosi odhajajo, veš, da bo prišlo mrzlo obdobje, zima. Ker ptiči vedo. Poleti se ne govori toliko o tem. Ampak v času zime pa se. In pozimi tudi o ptičih, ki ostanejo čez zimo. Zelo veliko o belkah, zelo veliko se govori o njih, če se jih vidi veliko ali pa ne. In jeseni vidiš družine skupaj, zato se pogovarjamo, kako velike so njihove družine. In pozimi govoriš o njih, če jih vidiš ali pa ne – ker so spet neke vrste napoved vremena, ker so pozimi bele, in potem, če jih vidiš takole kot tu na kmetiji, to pomeni, da bo veliko snega, ker se vedno skrivajo v snegu. In ko sneg izgine, izginejo tudi one in gredo tja, kjer je sneg. In spomladi jih boš spet videl, ker se začnejo ploditi in samci so še vedno beli, ubogi samci, oni niso dobro zaščiteni. Ampak morajo [biti taki], da privlačijo samice, te jih morajo videti. Veliko se govori o življenju ptičev. (intervju, 2019)

Njene besede ne razkrivajo zgolj »ptičje perspektive« v kontekstu letnega oziroma sezonskega cikla, temveč tudi v kontekstu ljudskega napovedovanja vremena. Odstirajo pa tudi pomen ptic, ki ne migrirajo. Ingibjörg, umetnico iz severnoislandskega Ólafsfjörðurja, sem srečala na razstavi, ki so jo v tamkajšnji srednji šoli priredili v okviru festivala Skammdegi.¹³ Ko sem jo vprašala, zakaj v svojih likovnih delih upodablja predvsem krokarje, je odvrnila, da je nanje posebno navezana ravno zato, ker so z njo celo leto. A za razliko od umetnice sem med kmeti s severovzhodne Islandije naletela na mnogo bolj ambivalenten odnos do teh ptic. Predvsem poleti so lahko, kakor opisuje Emma, krokarji nevarni za ranjene ovce:

Na ovčerejskih kmetijah se jih natančno opazuje, da bi opazili, če je kje kaj narobe s kakšno ovco. Če je ovca bolna ali pa ujeta v ograjo ali kaj podobnega, pridejo krokarji. Začnejo jo jesti, ko je še živa. Ne vsi, ampak so tudi takšni. Zato če vidimo par krokarjev na enem mestu, gremo tja in pogledamo, kaj je. Pa tudi če kje najdemo kakšno mrtvo žival, jo spravimo proč, da ne pritegne krokarjev, nočemo jih blizu kmetije. [...] Vedno obstaja nevarnost krokarjev, kadar so ovce zunaj, nekateri krokarji jih bodo napadli, in če je z ovcami kaj narobe, pridejo. (intervju, 2019)

Zato se krokarjev pogosto drži negativna konotacija, a le spomladi in poleti:

13

Skammdegi etimološko izvira iz pridevnika *skammur* (kratek) in *degi* (različica besede *dagur*, dan) – pomeni torej obdobje kratkih dni, navadno ga opredeljujejo kot čas od sredine novembra do konca januarja. Festival Skammdegi in njegov spremljevalni program je v Ólafsfjörðurju do leta 2019 potekal vsako leto v zimskih mesecih (december–februar) in združeval umetniške rezidence tujih ustvarjalcev, razstave in druge umetniške dogodke, ki so tematizirali temni del leta.

Pozimi pa imamo krokarje radi, ker nam v zimskem času pomagajo loviti lisice. Takrat namenoma nekam položimo mrtvo žival, mrtvo ovco, in krokarji so vedno prvi, ki pridejo. Če ne bi bilo krokarjev, bi lisice prišle precej pozneje, ker so veliko bolj previdne. Krokarji so takšni: »O, mrhovina, krasno.« In si preprosto postrežejo. No, si pa krokarji in lisice tudi drug drugemu pomagajo. Lisice lahko mrhovino globlje razprejo, krokarji pa jo bolj trgajo na kose, tako si krokarji in lisice pozimi pomagajo. Za nas pa je to vedno znak. Mi vemo, kdaj lahko pozimi iščemo lisice, da pridejo zvečer, ko se stemni, in zjutraj, preden postane svetlo. In vidimo, kako pridejo zjutraj krokarji, ob kakih desetih, in potem vemo, da lisic več ne bo. Ker krokarji pridejo popoldan bolj zgodaj kot lisice. In zjutraj pridejo, ko lisice že grejo. [...] Pozimi nam pomagajo. Trupla razkosavajo za lisice, nam pa krokarji tako tudi povejo, če je možna prisotnost lisic ali ne. Ker ko so na truplu krokarji, ne bo prišla več nobena lisica. (intervju, 2019)

V zgornjem primeru vidimo, da je odnos do krokarjev izrazito sezonsko pogojen – medtem ko v poletnih mesecih krokarji zaradi ovc, ki so prosto na paši, niso zaželeni, pozimi prevzamejo vlogo »pomočnikov« pri lovu na lisice. Na primeru razmerja med ovcami, krokarji, lisicami in ljudmi vidimo, da so ta razmerja izrazito sezonsko pogojena – tako v okoljskem kot družbenem smislu. Nenazadnje je lov na lisice na Islandiji finančno podprt: občine morajo od jeseni do pomladi lovcem (ki so pogosto lokalni kmetje) plačati za vsako uplenjeno lisico. Nekateri sogovorniki so tako izpostavljali neposredno finančno korist, ki jo imajo od lova na lisice. Tako družbeni in ekonomski vidiki neposredno vstopajo v sezonsko specifične večvrstne relacije.

Tudi drugi sogovorniki so o krokarjih pripovedovali precej angažirano. Nekateri so izpostavljali, da so nanje navezani, ker ostanejo celo zimo. Hjálmríður se denimo spomni, da so v otroštvu imeli doma dva krokarja: »In to je bilo prvič, da sem videla, kako se je krokar kopal v hiši. Kar ležal je na hrbtu in delal takole [pokaže]. Rada imam krokarje.« (intervju, 2019) Katrín pa je povedala, da jih spoštuje, ker so tako inteligentni:

Nikdar jih ne bi ustrelila. Nekateri krokarje streljajo, mi pa nikdar. Mi jih spoštujemo. So moji najljubši. Tudi zato, ker ostanejo celo leto, v gorah imajo gnezda. Kakšne štiri kilometre od tu je živel kmet, ki je krokarje streljal, krokarji pa so jemali njegove ovce in jih skušali jesti in so jih ranili, tu pa nikdar, nikdar naših ovc. Moj mož se s to razlago ne strinja, jaz pa čutim, da spoštujemo našo gostoljubnost. (intervju, 2019)

Zgornji primeri kažejo na še eno komponento, ki je v kompleksnem prepletu večvrstnih relacij ključna: gre za večsmerne odnose, ki niti ne vključujejo nujno ljudi – ali pa se slednji v te odnose le deloma vpenjajo. To vidimo v kontekstu dinamik med ovcami, lisicami in krokarji – prav opazovanje teh medvrstnih dinamik so kmetje integrirali v svoje kompleksno razumevanje krajine oziroma v svoj večji pogled (Grasseni 2007) – a tudi večji posluh. Kot pravi Emma, se vedenje krokarjev natančno opazuje, saj so določena vedenja teh ptic zanje »vedno znak«, ki napoveduje vedenje lisic (intervju, 2019). Ko govorimo o medvrstnih relacijah, moramo torej priznavati množstvo odnosov tako med ljudmi in živalmi kot med različnimi vrstami živali ter navsezadnje tudi med živalmi, ljudmi in rastlinami, kar pa odpira vprašanja, ki presegajo fokus tega prispevka.

Četudi so primeri, ki sem jih v prispevku nanizala, raznorodni v smislu, da se dotikajo tako vprašanj individualnih, intimnih percepcij ptičev kot znanilcev pomladi, kar je povezano med drugim s čutnimi zaznavami, kot tudi praks lova, nabiranja jajc in puha, nenazadnje pa tudi več-kot-dvovrstnih relacij, jih družijo njihova vpetost v sezonske specifičnosti. Ne glede na to, kako neznatni na eni ali oprijemljivi na drugi strani so primeri, se vsi vršijo v krajini, ki je časovna, sezonska, ritmizirana, spremenljiva. In ravno slednji vidiki krajine (ki so seveda inherentni vsaki) določajo številne percepcije in prakse, ki jih lahko opišemo v kontekstih večvrstnosti. S pomočjo ptičjih zvokov ljudje anticipirajo pomlad, z njihovim izginjanjem pa prehod v jesenski oziroma zimski del leta, kar jih ne navdaja le s specifičnimi občutki, temveč so ptice dojete tudi kot indikator ritmičnih, sezonskih sprememb – slednje pa lahko nemara razumemo kot ponudke (Gibson 1979 po Ingold 2011: 77–79) za raznovrstne krajinsko specifične prakse. Temu pritrjuje tudi Mazzullo, ki pravi, da se »percepcija časa v vsakem primeru generira v umeščnem delovanju znotraj krajine« (2012: 221). Kar pa ne velja zgolj za ljudi – čas v svojem »umeščnem delovanju znotraj krajine« (prav tam) zaznavajo in v skladu z njim ravna tudi živali, najopazneje morda prav ptice selivke.

Družba mojih sogovornikov je bila, četudi sem se v prispevku osredinjala predvsem na odnose med ljudmi in pticami, izrazito večvrstna – sestavljali so jo ljudje in neljudje, ovce, konji, psi, ribe, ptiči, lisice in druge živali, kot tudi rastline, lišaji in drugi elementi živega sveta. Vendar se je večvrstnost te družbe – ali bolje rečeno družbenost te večvrstnosti – vedno vršila kot del spremenljivih, sezonsko (pa tudi vremensko in svetlobno) intoniranih krajin. Družbenost večvrstnosti se tako nikoli ne poraja v statični, v času zamrznjeni krajini, temveč je (pogosto konstitutivni) del te iste, venomer časovne krajine.

ZAHVALA: Članek je nastal na podlagi raziskave, opravljene v okviru usposabljanja mladih raziskovalcev (MR), ter na podlagi programa Etnološke raziskave kulturnih znanj, praks in oblik socialnosti (P6-0187), ki ju iz državnega proračuna sofinancira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije.

CITIRANE REFERENCE

- Basso, Keith H. 1988 '»Speaking with Names«: Language and Landscape Among the Western Apache.' *Cultural Anthropology* 3: 99–130.
- Benediktsson, Karl in Katrín Anna Lund, ur. 2010 *Conversations with Landscape*. Farnham in Burlington: Ashgate.
- Berger, John 2016 [1972] *Načini gledanja*. Ljubljana: Emanat.
- Björnsson, Árni 2008 [1995] *High Days and Holidays in Iceland*. Reykjavík: Mál og menning.
- Bourns, Timothy 2012 'The Language of Birds in Old Norse Traditions.' Neobjavljeno magistrsko delo. Reykjavík: Univerza na Islandiji.
- Brydon, Anne 1996 'Whale-Siting: Spatiality in Icelandic Nationalism.' V: *Images of Contemporary Iceland: Everyday Lives and Global Contexts*. Gísli Pálsson in E. Paul Durrenberger, ur. Iowa City: University of Iowa Press. Str. 25–45.
- Descola, Philippe in Gísli Pálsson 2004 [1996] 'Introduction.' V: *Nature and Society: Anthropological Perspectives*. Philippe Descola in Gísli Pálsson, ur. London in New York: Routledge. Str. 1–22.
- Einarsson, Niels 2009 'From Good to Eat to Good to Watch: Whale Watching, Adaptation and Change in Icelandic Fishing Communities.' *Polar Research* 28(1): 129–138.

- Evans-Pritchard, Edward E. 1993 [1940] *Ljudstvo Nuer: Opis načinov preživljanja in političnih institucij enega izmed nilotskih ljudstev*. Ljubljana: ŠKUC, Filozofska fakulteta, Znanstveni inštitut.
- Feld, Steven 1996 'Waterfalls of Song: An Acoustemology of Place Resounding in Bosavi, Papua New Guinea.' V: *Senses of Place*. Steven Feld in Keith Basso, ur. Santa Fe: School of American Research Press. Str. 91–136.
- 2012 [1982] *Sound and Sentiment: Birds, Weeping, Poetics, and Song in Kaluli Expression*. Durham in London: Duke University Press.
- Grasseni, Cristina 2007 'Introduction.' V: *Skilled Visions: Between Apprenticeship and Standards*. Cristina Grasseni, ur. New York in Oxford: Berghahn. Str. 1–22.
- Gunnarsson, Tómas Grétar 2023 'Warming Causes Migratory Birds to Nest Earlier.' Spletni vir: <https://english.hi.is/warming_causes_migratory_birds_to_nest_earlier>, 30. 5. 2023.
- Ingold, Tim 1993 'Temporality of Landscape.' *World Archaeology* 25(2): 152–174.
- 2011 *Being Alive: Essays on Movement, Knowledge and Description*. London in New York: Routledge.
- 2015 *The life of lines*. London in New York: Routledge.
- Islandski inštitut za naravno zgodovino 2023 'Birds.' Spletni vir: <<https://www.ni.is/en/fauna/birds>>, 30. 5. 2023.
- Jones, Michael 2007 'Seasonality and Landscape in Northern Europe: An Introductory Exploration.' V: *Seasonal Landscapes*. Hannes Palang, Helen Sooväli in Anu Printsmann, ur. Dordrecht: Springer. Str. 17–60.
- Krause, Bernie 2012 *The Great Animal Orchestra: Finding the Origins of Music in the World's Wild Places*. London: Profile Books.
- Krause, Franz 2013 'Seasons as Rhythms on the Kemi River in Finnish Lapland.' *Ethnos* 78(1): 23–46.
- Kuklina, Vera, Olga Povoroznyuk in Gertrude Saxinger 2019 'Power of Rhythms – Trains and Work along the Baikal-Amur Mainline (BAM) in Siberia.' *Polar Geography* 42(1): 18–33.
- Laxness, Halldór 1967 [1943] *Islandski zvon*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Lefebvre, Henri 2004 [1992] *Rhythmanalysis: Space, Time and Everyday Life*. London in New York: Continuum.
- Lund, Katrín Anna in Karl Benediktsson 2010 'Introduction: Starting a Conversation with Landscape.' V: *Conversations with Landscape*. Karl Benediktsson in Katrín Anna Lund, ur. Farnham in Burlington: Ashgate. Str. 1–12.
- Lund, Katrín Anna, Katla Kjartansdóttir in Kristín Loftsdóttir 2018 '»Puffin Love«: Performing and Creating Arctic Landscapes in Iceland Through Souvenirs.' *Tourist Studies* 18(2): 142–158.
- Mazzullo, Nuccio 2012 'The Sense of Time in the North: a Sami Perspective.' *The Polar Record* 48(3): 214–222.
- Občina Langesbyggð 2023 'Spletna stran občine Langesbyggð.' Spletni vir: <<https://www.langesbyggd.is/>>, 15. 6. 2023.
- Ögmundardóttir, Helga 2011 *Shepherds of Pjorsarver: Traditional Use & Hydropower Development in the Commons of the Icelandic Highland*. Uppsala: Uppsala University Press.
- Olwig, Kenneth R. 2005 'Liminality, Seasonality and Landscape.' *Landscape Research* 30(2): 259–271.
- Palang, Hannes, Anu Printsmann in Helen Sooväli 2007 'Seasonality and Landscapes.' V: *Seasonal Landscapes*. Hannes Palang, Helen Sooväli in Anu Printsmann, ur. Dordrecht: Springer. Str. 1–16.
- Sua, Melanie 2020 'Tracing the Human-Avian Relationship in Iceland.' Neobjavljeno magistrsko delo. New York: City University of New York.
- Svetel, Ana 2016 'Imena med invencijo in konvencijo: prakse poimenovanja pri mešanih družinah na Islandiji.' *Glasnik Slovenskega etnološkega društva* 56(3–4): 5–16.
- Whitehouse, Andrew 2015 'Listening to Birds in the Anthropocene: The Anxious Semiotics of Sound in a Human-Dominated World.' *Environmental Humanities* 6: 53–71.
- Þórhallsdóttir, Anna Guðrún, Árni Daniel Júlíusson in Helga Ögmundardóttir 2013 'The Sheep, the Market, and the Soil: Environmental Destruction in the Icelandic Highlands, 1880–1910.' V: *Northscapes: History, Technology, and the Making of Northern Environments*. Dolly Jørgensen in Sverker Sörlin, ur. Vancouver: University of British Columbia Press. Str. 155–173.

SUMMARY

The paper addresses the question of how birds are connected to the perception of the temporal, ever-changing and processual nature of landscape (Ingold 1993; 2015) and seasonal dynamics (Jones 2007; Olwig 2005) since temporality and rhythmical seasonality (Krause 2013; Lefebvre 2004 [1992] of landscape frame both the perception of the environment, its sensory aspects and affective relationships towards it, as well as social, economic and other practices (Lund and Benediktsson 2010).

In the first part, I outline the role of birds in (northeastern) Iceland. Then, I discuss birds as heralds of spring, which can be understood in the context of the predominant auditory perception of birds as bearers of seasonal changes. In the following section, I present both migratory birds and birds that permanently reside on the island, specifically in relation to seasonally tuned landscapes and the multisensory relationships between individuals and their environment, including the aspect of perceiving environmental change and the “anxious semiotics” related to it (Whitehouse 2015). I also touch upon the question of interspecies relations, which involve not only relationships between humans and specific animal species but also complex dynamics among different animal species and the ways in which people attribute meanings to these dynamics and utilise them in everyday life, for example, in agricultural practices.

In the concluding part, I contextualise those aspects within the complex relationships between humans and birds which are always temporally and seasonally specific. Although the ethnographic examples presented in the article vary in terms of addressing both individual, intimate perceptions of birds as heralds of spring, as well as social practices such as hunting, egg and eiderdown collection, and, finally, the complex dynamics of interspecies relations, they are all connected by their embeddedness into seasonal specificities. Regardless of how insignificant on the one hand, or tangible on the other the presented cases may be, they all take place within a landscape that is inherently temporal, seasonal, rhythmic, and ever-changing.

A Zoocentric Perspective on Natural Disasters: The 2020 Banija Earthquake

Zoocentrična perspektiva naravnih
nesreč: potres v Baniji leta 2020

Suzana Marjanić

1.01. Izvirni znanstveni članek
DOI 10.4312/svetovi.1.2.134-145

ABSTRACT

In this paper, written about the tragic earthquake in Banija (the 2020 Petrinja earthquake, also known as the Banovina earthquake) from a zoocentric perspective, I present several examples based on newspaper materials and conversations with activists from animal rights associations (Friends of Animals and Nature from Čakovec, Friends of Animals Croatia) on the condition and status of animal rescue operations after the Banija earthquake, which occurred during the coronavirus pandemic in Croatia. While the media published reports and photos about the coexistence of the human victims and their animals (both utilitarian animals and pets), animal rights activists came across many cases of previous (prior to the earthquake) neglect of animals.

KEYWORDS: Banovina, earthquake, animals, speciesism, utilitarian animals, domestic animals, companion animals, pets

IZVLEČEK

V prispevku, ki z zoocentrične perspektive obravnava tragični potres v Baniji na Hrvaškem v času pandemije koronavirusne bolezni leta 2020 (imenovan tudi potres v Petrinji oziroma banovinski potres), avtorica na podlagi časopisnega gradiva in pogovorov z aktivisti iz društev za pravice živali (Prijatelji živali in narave iz Čakovca, Prijatelji živali Hrvaške) predstavi šte-

vilne primere razmer in statusa reševalnih akcij živali po potresu. Medtem ko so se v medijih pojavljali zapisi in fotografije o sobivanju v potresu prizadetih ljudi in njihovih živali (tako rejnih kot hišnih ljubljencev), so aktivisti za pravice živali naleteli na številne primere že poprejšnjega zanemarjanja živali.

KLJUČNE BESEDE: Banovina, potres, živali, specizem, rejne živali, domače živali, tovariške živali, hišni ljubljenci

The article presents an interpretation of the Banija earthquake (the 2020 Petrinja earthquake, also known as the Banovina earthquake) from a zoocentric perspective, looking at the ways in which the media and animal rights activists recorded and documented the fate of animals in that natural disaster. On 29 December 2020, at 12:19 pm, the Petrinja area in Croatia was hit by a devastating earthquake with a magnitude of 6.2 on the Richter scale and an epicentre intensity of VIII on the EMS scale. The earthquake occurred during the coronavirus pandemic.¹ The Krško Nuclear Power Plant in Slovenia was automatically shut down for preventive reasons, although it can withstand an earthquake of magnitude 7.9 on the Richter scale. Seven people died as a result of the earthquake and there was significant material damage in Petrinja, Sisak, Glina and the surrounding towns.² My interpretation is focused on utilitarian and domestic animals in the affected area, and I analyse how media captions showed compassion towards non-humans (animals).

Right after the Banija earthquake, as well as after the Zagreb earthquake which occurred in the same year, newspaper articles often wrote about how animals have a sixth sense for anticipating earthquakes.³ One of the first articles on this subject was published in 1914 under the title “Animals and Approaching Earthquakes” in *Scientific American*, which documented how earthquakes from the early 20th century proved that animals can sense them:

For instance, in Japan horses set up an unusual agitation whenever a seismic shock is near at hand. In Central America, dogs and cats flee from houses, and the inhabitants have become so accustomed to this that they follow the example of the animals and leave their dwellings so as to escape danger.

1

It should be noted that in the context of the pandemic in Banija, considering that it is inhabited by a rural population that lives off the lives of domestic animals, no media reports emphasised the possibility of coronavirus transmission from humans to animals or vice versa. However, in general it was noticeable, especially when talking about the daily newspapers and certain websites in the Croatian context, that the first months of the pandemic lockdown were marked by an ambivalent attitude towards animals, pets, due to the demonised *Chinese bat* (cf. Van Beusekom 2020, Marjanić 2021). Further contributing to the demonisation of zoonoses (diseases which can be transmitted from animals to humans), journalist Ana Benačić published a resolute article on the *faktograf.hr* website titled “Those Who Live with Cats Do Get Sick from COVID”, with which she almost opened up a narrative of witch hunts. The journalist aimed her critical piece at virologist Ana Gligić, MD, who was the head of the team that isolated the smallpox virus in Yugoslavia in 1972, and began her article with the assertion that the virologist, in the context of the current pandemic, was allegedly “attracting attention with imprecise and unfounded statements” that no one who owns cats got sick from COVID-19, which means, according to the virologist, that feline corona immunised against the latest strain of coronavirus (Benačić 2020, cf. Đurđević, Marjanić 2020).

2

Basic information on the Banija earthquake has been gathered on Wikipedia.

3

In 2021, Mirna Mazija (The Association for Bat Conservation *Tragus*) also noticed that the Zagreb earthquake (2020) helped colonies of bats find refuge in the cracks of buildings created by the earthquake (*Tragus* 2020).

In Italy it was observed that birds left their nests and flew up to a great height in the air, but this without noise, before the earthquake took place. However, at the time when the earthquake shocks were produced the birds uttered cries which lasted for all the duration of the earthquake. It is stated that in Sicily cocks crow and dogs howl just before an earthquake. (Nature America, Inc., 1914)

Similar situations were reported after the Zagreb earthquake – many people said they noticed loud cawing and agitated flight in birds.⁴ Unlike this anthropocentric perspective on the role of animals in earthquake premonition and announcement, which stops at estimates of how much and which animals can anticipate the ground shaking, in recent times, more research is being done from the anthrozoological perspective, looking into the suffering of animals in natural disasters. For instance, Hazuki Kajiwara's *Surviving with Companion Animals in Japan: Life After a Tsunami and Nuclear Disaster* is an entire book dedicated to the impact a tsunami and the Fukushima meltdown had on animals. As the introduction points out, based on twenty-five research field trips spanning five years, "this book gives a thorough presentation of the social dynamic between survivors, their companion animals, and the general public, and highlights the emotional and psychological importance of the interspecies bond" (Kajiwara 2020).

Of course, in connection to the recent earthquake in Croatia, there were also reports that animals did not anticipate the earthquake with their sixth sense after all, as documented by a video from a chicken farm, which actually only proves that these are animals with numb senses, considering that they are industrially raised chickens (A. Ž. 2021). I once again emphasise that this article is written from a zoocentric point of view, and I document the anthropocentric and speciesist (discrimination on the basis of species) perspective to point out the true nature of the situation in these concentration camp-like conditions on industrial chicken farms, as highlighted, e.g., by Joan Dunayer (2004) in her book on speciesism. And while the media published photos about the coexistence of the human victims and their animals (both utilitarian animals and pets), animal rights activists came across many previous cases (prior to the earthquake) of animal neglect.

THE WHITE CAT ON THE STUMP AND IN THE ROYAL CAT HOTEL

The distinguishing determinant of speciesism between petism (pets) and other (utilitarian) animals can be interpreted by using the recent example of the tragic earthquake that struck Banija on 29 December 2020. As the television reports showed, the affected people in Banija were already used to a hard life and most of them developed a compassionate attitude

4

In connection to the earthquake that hit Turkey and Syria in 2023 (a massive 7.8 earthquake, which occurred on 6 February, killed more than forty-four thousand people in Turkey and thousands more in neighbouring Syria), the media reported that some animals behaved oddly immediately before the earthquake. Sometimes even abnormal behaviour was noted: "The footage appears to show dogs barking and birds flying irregularly in the lead-up to the tragedy, which has killed more than thirty-three thousand people" (Elton 2023). On 21 February 2023, the Humane Society International webpage stated that animal rescuers in Turkey were still finding injured, frightened animals after the earthquake.

towards their animals in this utilitarian coexistence in rural households. A tragic example was recorded by journalist Maja Sever, who published a video on social media documenting the daily life of Milica Lončar after the earthquake, who “takes care of her cows, hugs and kisses them and talks about how they have to be pampered because they were frightened by the earthquake that left few people indifferent”. The journalist wrote a comment accompanying her post: “When you wonder why these people sleep in their yards instead of staying in temporary accommodations somewhere in the city, watch this video” (Index Magazin, 2021a). Tanja Vadla, a professor from the Viktorovac High School in Sisak, interpreted the relationship between the people and the domestic animals based on the animal husbandry tradition of that region: “The people of Banija refer to their animals as ‘treasure’ [Croatian: *blago*],⁵ and not only because of material benefits. This has always been a pastoral area and its inhabitants have always been nomads. Now there are no animals, no people, and the land itself is disappearing. *It has withdrawn into itself*” (Vadla, personal conversation, 2022). Or, as documented by journalist Davor Tomšić:

Everyone we found at their homes, next to demolished or semi-demolished houses, when we asked them why they stayed, they were quick to answer – because of the animals. To them, animals are livelihoods, company, and a reason to live. ‘If we were to leave our livestock, we would have nothing’, is a sentence that we have heard in different variations countless times in the villages around Petrinja and Glina. The cover photo taken by Index photographer Luka Šangulin tells us everything we need to know about the relationship between these people and their animals. It shows Tomo Suknaić from Majske Poljane, perhaps the village that suffered the most, who managed to save his beloved horse from the ruins. (Tomšić 2021)

One can easily notice that the photos chosen as the most emotional in the collection for *Index Magazin*’s website are those that show the tragic fate of people and their animals, mostly utilitarian domestic animals, but also pets. These included photos that were heavily featured in the media, such as the photos of Milica Lončar and her cows (two cows of Ms Lončar died in the earthquake, and she managed to save two from the ruins); a photo of Tomislav Suknaić and his horse Zekan, also from Majske Poljane, who lost everything in the earthquake (Mr Suknaić managed to save Zekan from the ruins);⁶ a photo of the female Pekingese Medena waiting for her owner who died in the earthquake; a photo of a black dog guarding a destroyed house, etc. (Index Magazin 2021b). There is also a photo of a white cat on a tree stump in Majske Poljane, taken in the morning after the earthquake; as an illustration, I provide a photo-example by Davor Pongračić/Cropix (Photo 1).

The association that took care of the white cat from Majske Poljane stated: “She has no owners, they died.” This white shaggy cat on a stump can be seen as a *metaphor and metonymy of*

5

In contrast to Andrew Linzey (2013: vii), an American theoretician for animal rights, feminist Joan Dunayer (2004) considers that *blago*, *bogatstvo* (Eng. treasure) are to express linguistic speciesism because we define animals according to their utilitarian function.

6

Majske Poljane was hit the hardest of all the settlements affected by the earthquake. A twenty-year-old man and his father lost their lives during the demolition of their house. Three more people were later found dead in the same village.

Banija on that fateful day:⁷ people dying in the earthquake and a pet left without its guardians and owners. For a time, the white cat on a stump, in an ironic twist of fate, was placed in the Royal Cat Hotel in Dugo Selo (a luxury cat hotel) and was later adopted (Index Magazin 2021c).

Photo 1: A white cat on a stump. Davor Pongračić/Cropix:
Majske Poljane following the earthquake, detail from the suffering, 29 December 2020 (Pavić 2021).

However, activists also came across abandoned dogs chained in yards, which unfortunately is a common occurrence even in cities in Croatia. I personally witness such scenes in the neighbourhood of Dubrava in Zagreb, and in that sense, the term *pet* cannot be used to describe their tragic, utilitarian life.⁸ Udruga Prijatelji životinja i prirode iz Čakovca (Friends of Animals and Nature Association) from Čakovec operated in the area of Banija

7

Taken from the title of the academic conference *Banija as Metaphor and Metonymy* (2022), organised by Renata Jambrešić Kirin, Jelena Marković, Ines Prica and Ana-Marija Vukušić, as an example of engaged anthropology. The gathering was held as part of a scientific research project of the same name, *Banija kao metafora i metonimija*, conducted by The Institute of Ethnology and Folklore Research.

8

For instance, Emily K. Crawford, Nancy L. Worsham and Elizabeth R. Swinehart use the term “companion animals” and view the relationship between humans/caregivers and domestic animals in the context of affectional attachment. However, Cristine Overall points out that although the term “companion animals” seems to be an alternative to “pets” and does not carry the hierarchical connotations of that word, in human interactions, a companion is usually someone who has chosen to be with us, but dogs and cats, as the most common “pets”, do not have this choice, which means that maybe this term misleadingly implies a kind of equality between humans and animals that does not exist (Overall 2017: XXII).

from 6 March to 31 May 2021, where, as stated in the association's project report, volunteers lived in Gornji Viduševac, a village near Glina, during the project, in a house owned by Slavica Maršanić who provided accommodation free of charge. In addition to being used for everyday life, the house also served as a place for animals to recover after castration, as a hospital for rescued animals until they were taken over by project partners, and as a warehouse for donated food.

In total, the volunteers from the Friends of Animals and Nature Association from Čakovec, active in the area from 6 March to 31 May 2021, visited 494 households in Banovina. As part of the visits, awareness of animal rights and appropriate care for them was promoted through conversations, distribution of leaflets, and education. Volunteers compiled a detailed list of dogs and cats for free castration, and transport for animals to the veterinary station and back after surgery was organised for owners who could not provide transport themselves. Furthermore, food for animals, doghouses, and other necessities for pets were donated.

Of the 494 households visited, 425 (86 percent) required a repeat visit, and 221 households (52 percent of those) required another three to five repeat visits. The reason for the follow-up visits was to check whether the living conditions of the animals had improved, to inspect the animals in the castration rehabilitation process, and to donate food and supplies.

In their report, the association mentioned that 92 percent of the dogs seen in Banovina were permanently chained, and a large number of them were born and died in chains. With this in mind, the association Animal Friends (Zagreb) published an article on 13 January 2021, titled *A Devastating Truth: The Earthquake Brought Salvation to Many Animals:*

Photo 2 and 3: The report of the association contains many tragic examples – I list two above.

This tragedy has shown how hard it is not only for people living in this area but for the animals as well. Bad living conditions for the animals, many animals not castrated, neglected puppies and kittens only show that local communities ignore the law and avoid controlling microchipping the dogs and castrating abandoned dogs and cats. The situation found in the field, especially in villages, is utterly shocking and only shows long-term bad treatment of animals and neglect of the Animal Protection Act. What is encouraging is that there are some people treating animals like members of the family and taking care of them even in the toughest situations. On the other hand, it is devastating seeing neglected and abandoned dogs tied up in ruins to die in horrible pain, while rescue dogs are saving people from the ruins. Dogs are regularly tied on a chain, in cold weather, snow, and rain, in the mud without shelter, or ruined and damaged doghouses. (Animal Friends Croatia 2021)

Glina, 12 May 2021, volunteer Brigita Knežević notes: “Female dog permanently tied with a chain one and a half meters in length, closed in an improvised box and fed dry bread. Carrying hundreds of ticks. The owner gave her up, and the *Vis Vitalis* association took her in. Has a microchip, but not vaccinated for 2 years.” And the following case: Glina, 21 April 2021, volunteer Nina Rosić notes: “Female dog adopted by project volunteer Fiona Müller. She lived permanently tied to a trailer, without shelter, no microchip and not vaccinated.” (Hampamer 2021).⁹

Photo 4 and 5: Photos published on the webpage Friends of Animals Croatia on 13 January 2021, in an article titled *A Devastating Truth: The Earthquake Brought Salvation to Many Animals* (Animal Friends Croatia, 2021).

9

According to the report, from the date of the earthquake, 29 December 2020, to 16 June 2021, more than a thousand animals that were living in inadequate conditions were taken from the Banovina area by various Croatian associations and shelters. Due to their participation in such extensive and numerous animal rescues, associations and shelters incur significant financial costs and require many hours of volunteer work, provided by, among others, Martina Briški, Aleksandar Hampamer, Brigita Knežević, Fiona Müller, and Nina Rosić.

AN EPILOGUE TO THE ZOOCENTRIC PERSPECTIVE
ON THE BANIJA EARTHQUAKE, OR *TERRA BANALIS*

Even after the earthquake, Banija was left to its own devices, as one would say in drama terms – its actantial helper is itself = BA-BA-NI-JA, Banski kraj, Banska krajina, Banska granica, Banal Grenze, Banija, Banovina, etc. all the way to *Terra banalis*, Babanija, as defined poetically and ethically by writer Miroslav Kirin (2021). Only when it was realised that the reconstruction after the earthquake had not started as it should have, following many political promises, the media started to report that “Babanija” was deliberately not given financial support. Vasilije Zinaja, the commissioner of Majske Poljane, has publicly addressed this issue in the media, stating that “not a penny was invested in Banija after the war so that the Serbs would not return” (Bartolović 2021).

Consequently, the situation today (1 April 2023) is almost unchanged, with many victims of the earthquake still living in temporary housing. On 27 March 2023 (three years after the earthquake), it was decided that construction would soon start on 35 wooden prefabricated houses for temporary housing on Matija Šiprak Street in the Sisak neighbourhood of Zeleni Brijeg (the emphasis is on temporary housing, I repeat, three years after the earthquake) intended for the victims who were placed in mobile units following the earthquake (IMP 2023). Sisak does not have a renovated theatre, theatre rehearsals can only be held outdoors, or, as director Silvija Vadla critically points out:

We only have a single hall, which is the hall of the INA refinery, and it also houses the music school. This means there are no rehearsals. We hold workshops for children on Saturday and Sunday mornings. You can't do any serious work with only one or two meetings that come at the weekend. I would not wish such non-conditions on anyone. And then people say, the theatre is searching for an audience and ... an actor ... but it is also searching for a building. At least a stage. We do not have that. And it doesn't seem likely that there will be one. I mean, the next play we are preparing is *Little Red Riding Hood*; I will prepare it and we are planning on showing it in a grove because I know that the hall will not be finished. It's a disaster. It's all so sad. After seeing what happened, it turns out that socialism was a true mother, and this ... Especially now, with the European Union and so on, when we should be at a really serious level. And mind you, our local government is leftist in name. As far as there being some sort of leftist politics in Croatia ... they have no interest. And the natural interest of the left should be culture, education, healthcare, these kinds of things ... Business, that's for the right. Business, the car industry, the rich, such things ... Even some kind of position of power, meaning the judiciary, the police, the repressive apparatus, the army, those things lean to the right. And culture is a matter of the left. However, we don't see that. (Silvija Vadla, personal conversation, 2023)

In an article which systematically documents the Banija earthquake, connecting “several disciplinary perspectives from which it is possible to interpret the extraordinary, complex, and paradoxical consequences of a natural disaster – autoethnography, disaster anthropology, affective anthropology, and folkloristic theories of narration and intersubjective communication” (Jambrešić Kirin 2022: 71), among others, cultural anthropologist Renata Jambrešić Kirin posed this very compelling ethical question:

Have the countless reports about ‘the ordinary people’ from Banija, in the contentious media ‘domain of representation where humanisation and dehumanisation occur ceaselessly’ [...], really empowered their voices against the hegemonic discourses of political players who blindly abide by the guidelines and demands of the EU [...]? (Jambrešić Kirin 2022: 52)

I do not intend for the photo documentation in the second part of the article to hurt people involved in cases of animal neglect, but I repeat, I am presenting the Banija earthquake from a *zoo-perspective*, where, in humanitarian strategies, animals are mostly perceived in a second-class position in the ethics of care. Although I should have perhaps used the anthrozoological terms *humans* and *non-humans* (animals), I have kept the usual human–animal dichotomy because it is a very strong factor in the fate of these animals, much like the chains around the necks of some dogs in the area. I will present the meeting of an activist, volunteer Nina Rosić (Friends of Animals and Nature from Čakovec), with an abused dog in the area of Glina, which she described as the most tragic sight of animal neglect:

And when we got behind the house, there was ... Well, their house is surrounded by some kind of improvised, very soft fence and ... There was a dog with a wire wrapped around its neck, wound up in that entire fence. I guess she was tied there, started squirming, and coiled herself up like some kind of ... sausage, with that fence, and she lay motionless. I don’t know for how many days she laid there motionless... (Rosić, personal conversation, 2022)

An equally tragic example from the collection of works *Prijatelju, ispričaj moju priču. Dirljive ispovijesti o životinjama koje su promijenile ljudske živote* (English: Friend, Tell My Story. Moving Tales about Animals That Changed People’s Lives), edited by Aleksandra Hampamer (2015), is a documentary story called *Gunja*, written by a volunteer from the Udruga Pobjede Osijek association. The story relates to so-called animal rescues during another natural disaster – the floods that affected eastern Croatia in May 2014. The author conveys the story of a diver, who said that the water in Gunja was like hell. This is only a fragment of the horror of the animals’ lives that were saved from floods only to end up in slaughterhouses:

On the third or fourth day, the army started helping the villagers pull out large animals. They were brought straight to a hangar across from us (most of them were taken straight from the hangar to slaughterhouses, and some large Croatian butcheries profited handsomely from the flood by buying them, almost for free.) They were hungry, thirsty, and wounded. The soldiers (with gleeful help from the locals) kicked them off the amphibious vehicles while their screams rang out day and night. (cf. Hampamer 2015: 139–144)

From a conversation with activist Nina Rosić from Friends of Animals and Nature in Čakovec, who was active in Glina after the earthquake (data on the humanitarian work with domestic animals – dogs and cats – undertaken by the association was provided in the second part of this article), I learned that the situation with domestic animals in the area was even worse – as the area was poor and, furthermore, was hit by an earthquake, the attitude towards domestic animals (dogs and cats) does not come from the ethics of care, a consequence of the difficult existential situation in that area. According to the 2021 census,

the cities of Glina and Hrvatska Kostajnica in the Sisak-Moslavina County, located in the demographically devastated Banovina, have lost almost a third of their population (Nović 2021). In the words of animal rights activist Nina Rosić:

Yes... The situation after the earthquake is worse because, the last time I was in Glina and Petrinja, when the project ended on 31 May 2021, if I'm not mistaken, my heart was beating so hard for Banovina that I kept coming back at my own expense. The Animal Friends association took over the castration project. So, after the end of the field part of the project, I led the castration effort for a few more months, it must have been 5 or 6 months, while we still had money – answering the phone and counselling people, people are constantly calling about neglected animals, female dogs they do not want, puppies they do not want. After that, Animal Friends continued the project with a donor. Nata, who lives in Glina, is the only volunteer in the Glina area. She is a primary school teacher and teaches art. There are two associations in Sisak. One is primarily concerned with posting classifieds for dogs, that is Patronus, on their site, and the other one is Bijeli očnjak (White Fang). These are the only two associations active in Sisak-Moslavina County, and then there is Nata, the only individual that is trying to help as much as she can in the areas of Glina and Petrinja. We continued to bring food and donations for animals, continued to visit households and everything for months, as much as our circumstances and finances allowed us to... It costs a lot, Nata and I took these dogs in, as temporary accommodation... But then you can't do it anymore, it's a never-ending story, a vicious circle. And now the situation is a disaster, there are stray dogs, as if nothing good ever happened after the earthquake, that little light in Banovina for those poor animals. Never ...” (Rosić, personal conversation, October 2022)

There is also the issue of missing animals. As veterinarian Bruno Beljak believes, these kinds of disasters unfortunately lead to an illegal trade in “missing” animals, as happened, for example, with Hachi (Akita), who disappeared during the earthquake in Petrinja, much like how more animals than inhabitants disappeared in Croatia during the Homeland War. Bruno Beljak ironically and wistfully says: “Opportunity makes the thief.” And another ironic comment from his veterinary perspective: “Maybe there’s a silver lining in the fact that there aren’t many animals living in Banija today, both in the wild and with humans” (Beljak, personal conversation, 2022).

With this double Janusian story about the white cat on the stump as one of the *metaphors and metonymies* of the Banija earthquake, I end this article with many thanks to the great activists and associations mentioned in the acknowledgments.

ACKNOWLEDGEMENTS: This article was written as part of the project “Cultural Animal Studies: Interdisciplinary Perspectives and Traditional Practices (ANIMAL)” (IP-2019-04-5621). I want to thank Bruno Beljak from the Institute for the Culture of Animal Health, Nina Rosić and the team of Friends of Animals and Nature from Čakovec, Tanja Vadla, a professor from Viktorovac High School in Sisak, and Snježana Klopotan Kačavenda, a project coordinator at Animal Friends in Zagreb, for their participation in the research.

Translated by Juraj Šutej

CITED REFERENCES

- A. Ž. 2021 'Prisjetite se fascinantne snimke potresa s farme pilića: "Nisu ništa predosjetili"' Internet source: <<https://dnevnik.hr/vijesti/potres/prisjetite-se-fascinantne-snimke-potresa-s-farme-pilica-nisu-nista-predosjetili--690209.html>>, 1. 4. 2023.
- Animal Friends Croatia 2021 'A Devastating Truth: The Earthquake Brought Salvation to Many Animals.' Internet source: <<https://www.prijatelji-zivotinja.hr/index.en.php?id=2292>>, 13. 1. 2021.
- Bartolović, Sandra 2021 'Zaboravljeni smo jer nisu htjeli da se Srbi vrate.' Internet source: <<https://forum.tm/vijesti/zaboravljeni-smo-jer-nisu-htjeli-da-se-srbi-vrate-7579>>, 1. 4. 2023.
- Benačić, Ana 2020 'Netočno je da od Covida ne oboljevaju oni koji žive s mačkama.' Internet source: <<https://faktograf.hr/2020/09/15/netocno-je-da-od-covida-ne-oboljevaju-oni-koji-zive-s-mackama/>>, 9. 12. 2020.
- Dunayer, Joan 2004 *Speciesism*. Derwood, Maryland: Rycce Publishing.
- Đurđević, Goran and Suzana Marjanić 2020 'Šišmiš.' In: *Politički leksikon: Pandemije*. Zlatko Bukač, Biljana Kašić, Jelena
- Elton, Charlotte 2023 'Fact check: Did animals detect the Turkey and Syria earthquakes before they happened?' Internet source: <<https://www.euronews.com/green/2023/02/14/fact-check-did-animals-detect-the-turkey-and-syria-earthquakes-before-they-happened>>, 1. 4. 2023.
- Hampamer, Aleksandra 2021 'Final Report of the Field Project: Protection and Promotion of Animal Rights in Banovina, Glina, June 16, 2021.' Unpublished report. Čakovec: Friends of Animals and Nature Association.
- Hampamer, Aleksandra, ed. 2015 *Prijatelju, ispričaj svoju priču. Dirljive ispovijesti o životinjama koje su promijenile ljudske živote*. Čakovec: Dvostruka duga.
- IMP 2023 'Na Zelenom brijegu izgradnja 35 drvenih montažnih kuća za stradale u potresu.' Internet source: <<https://sisakportal.hr/sisak/na-zelenom-brijegu-izgradnja-35-drvenih-montaznih-kuca-za-stradale-u-potresu/>>, 1. 4. 2023.
- Index Magazin 2021a "Ne zovu se uzalud blago": Snimka bake iz Banije s njenim kravama rasplakala ljude.' Internet source: <<https://www.index.hr/magazin/clanak/ne-zovu-se-uzalud-bлаго-snimka-bake-iz-banije-s-njenim-kravama-rasplakala-ljude/2243569.aspx>>, 12. 2. 2021.
- 2021b 'Ovu su najemotivnije fotografije nastale nakon strašnog potresa u Petrinji i Glini.' Internet source: <<https://www.index.hr/magazin/clanak/ovu-su-najemotivnije-fotografije-nastale-nakon-strašnog-potresa-u-petrinji-i-glini/2244006.aspx>>, 1. 4. 2023.
- 2021c 'Udruga koja je zbrinula mačku iz Majskih Poljana: Nema vlasnika, poginuli su.' Internet source: <<https://www.index.hr/magazin/clanak/udrug-a-koja-je-zbrinula-macku-iz-majskih-poljana-nema-vlasnike-poginuli-su/2243678.aspx>>, 1. 4. 2023.
- Jambrešić Kirin, Renata 2022 'Trebalo čuti, vidjeti i dotaknuti: Može li etnografija razgraditi naracije straha?' *Etnološka tribina* 52(45): 3–80.
- Jambrešić Kirin, Renata, Jelena Marković, Ines Prica and Ana-Marija Vukušić, eds. 2022 *Banija kao metafora i metonimija. Knjižica sažetaka*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku.
- Kajiwaru, Hazuki 2020 *Surviving with Companion Animals in Japan: Life After a Tsunami and Nuclear Disaster*. London: Palgrave Macmillan.
- Kirin, Miroslav 2021 *Babanija*. Zagreb. Naklada Ljevak.
- Linzey, Andrew 2013 *Teologija životinja*. Stubičke Toplice: Edukacijski centar Nova Arka.
- Marjanić, Suzana 2021 'Antrozooloģija zoopolisa ili grad na četiri noge.' In: *Savremena srpska folkloristika*, IX. *Zbornik radova s Međunarodnog naučnog skupa održanog od 2. do 4. 10. 2020 u Tršiću*. Biljana Sikimić, Branko Zlatković and Marija Dumnić Vilotijević eds. Beograd – Loznica – Tršić: Udruženje folklorista Srbije. Pp. 147–163.
- Nature America, Inc. 1914 'Animals and Approaching Earthquakes.' *Scientific American* 111(12): 232.
- Nović, Emily 2021 'Prve procjene DZS-a zabrinjavajuće: 237 tisuća stanovnika odselilo iz Hrvatske.' Internet source: <<https://www.radio-banovina.hr/prve-procjene-dzs-a-zabrinjavajuce-237-tisuca-stanovnika-odselilo-iz-hrvatske/>>, 5. 6. 2022.
- Overall, Cristine 2017 'Introduction.' In: *Pets and People: The Ethics of Our Relationships with Companion Ani-*

mals. Christine Overall, ed. Oxford: Oxford University Press. Pp. XVII–XXIV.

Pavić, Filip 2021 'Strašni prizori iz Majskih Poljana: Jučer je izgubio brata i nećaka, danas pokušava spasiti što još može.' Internet source: <<https://www.jutarnji.hr/video/news/strasni-prizori-iz-majskih-poljana-jučer-je-izgubio-brata-i-nećaka-danas-pokušava-spasiti-sto-jos-moze-15039781>>, 1. 4. 2023.

Tomšić, Davor 2021 'Ovo je priča o potresu, Baniji i o ljudima koji ne znaju za predaju.' Internet source: <<https://www.index.hr/vijesti/clanak/reportaza->

[ovo-je-prica-o-potresu-baniji-i-o-ljudima-koji-ne-znaju-za-predaju/2243757.aspx?index_ref=read_more_d](https://www.index.hr/vijesti/clanak/reportaza-ovo-je-prica-o-potresu-baniji-i-o-ljudima-koji-ne-znaju-za-predaju/2243757.aspx?index_ref=read_more_d)>, 12. 4. 2021.

Tragus 2020 "Jesu li šišmiši izvor novog koronavirusa?" Internet source: <<https://tragus.hr/jesu-li-sisimi-izvor-novog-koronavirusa/>>, 4. 6. 2023.

Van Beusekom, Mary 2020 'COVID-19 Likely Spreading from People to Animals – and Vice Versa.' Internet source: <<https://www.cidrap.umn.edu/news-perspective/2020/09/covid-19-likely-spreading-people-animals-and-vice-versa>>, 9. 4. 2021.

POVZETEK

V članku, ki z zoocentrične perspektive obravnava tragični potres v Baniji na Hrvaškem v času pandemije koronavirusne bolezni leta 2020 (imenovan tudi potres v Petrinji oziroma banovinski potres), avtorica na podlagi časopisnega gradiva in pogovorov z aktivisti iz društev za pravice živali (Prijatelji živali in narave iz Čakovca, Prijatelji živali Hrvaške) predstavi številne primere razmer in statusa reševalnih akcij živali po potresu. Medtem ko so se v medijih pojavljali zapisi in fotografije o sobivanju v potresu prizadetih ljudi in njihovih živali (tako rejnih kot hišnih ljubljencev), so aktivisti za pravice živali naleteli na številne primere že poprejšnjega zanemarjanja živali.

Kot so pokazala televizijska poročanja, so bili v potresu prizadeti ljudje v Baniji vajeni težkega življenja, pri čemer jih je večina razvila sočuten odnos do svojih živali v utilitarnem sobivanju ruralnih gospodinjstev. Tragičen primer je zabeležila novinarka Maja Sever, ki je na družbenih omrežjih objavila posnetek, ki je prikazoval popotresni vsakdanjik Milice Lončar, ki »skrbi za svoje krave, jih objema in poljublja ter pripoveduje, da jih razvaja, ker jih je potres, ki je le malokoga pustil ravnodušnega, prestrašil.« Novinarka je napisala spremni komentar k svoji objavi: »Če se sprašujete, zakaj ljudje spijo na dvoriščih namesto v začasnih namestitvah, poglejte ta video« (Index.hr, 2021). Tanja Vadla, profesorica Srednje šole Viktorovac v Sisku, je interpretirala odnos med ljudmi in domačimi živalmi z vidika tradicije živinoreje regije: »Ljudje v Baniji govorijo o svojih živalih kot o 'zakladu' (hr. *blago*), a ne le zaradi materialnih koristi. Banija je zmeraj bila pašno območje in prebivalci so bili nomadi. Sedaj tukaj več ni živali, ni ljudi, in sama dežela izginja.«

Iz pogovora z aktivistko Nino Rosić iz društva Prijatelji živali in narave iz Čakovca, ki je po potresu delovala v Glini (v drugem delu članka so predstavljeni podatki o humanitarnem delu z domačimi živalmi – psi in mačkami – ki ga je opravilo društvo), sem ugotovila, da je bila situacija z domačimi živalmi na omenjenem območju še slabša. Ko ga je prizadel potres, se namreč odnos do domačih živali (psov in mačk) na tem tudi sicer revnem območju ni razvil v smeri dodatne skrbi. To lahko vidimo kot posledico tamkajšnjih težkih preživetvenih okoliščin.

How Nature Works: Rethinking Labor on a Troubled Planet, ur. Sarah Besky in Alex Blanchette

1.19 Recenzija

DOI 10.4312/svetovi.1.1.146-147

Jernej Trebežnik

Antropologi, ki želimo rahljati kapitalistični koncept dela, se običajno opremo na geografsko in zgodovinsko raznolikost ljudstev po svetu. Kot nakaže zbornik *How Nature Works: Rethinking Labor on a Troubled Planet* (University of New Mexico Press, 2019, Sarah Besky in Alex Blanchette, ur.), pa je morda smiselno v času ekološke krize in razmaha posthumanistične teorije stopiti še korak dlje. Avtorji namreč razpirajo vrsto načinov, na katere se človeško delo prepleta z delom drugih živih bitij in na katere so torej živali, bakterije ali pa glive vsaj posredno vključene v kapitalistični sistem proizvodnje. Na ta način zbornik spretno nagovarja trenutek »ekonomske in ekološke prekarnosti«, saj se po eni strani vklaplja v kontekst aktualnih razmislekov o večvrstni družbi in podnebni krizi, po drugi pa ponuja nekatere uporabne sveže iztočnice antropološkemu preučevanju dela.

Večina prispevkov k orisanim vprašanjem vsaj implicitno še vedno pristopa skozi marksistično teorijo, vendar s svojim prikazovanjem družbene komponente živalskega dela oziroma s preseganjem delitve med člo-

veškim in nečloveškim delom, med objekti in subjekti ter med naravo in kulturo hkrati tudi že išče sveže miselne iztočnice. Pri tem se za uporaben nastavek pogosto izkaže sodobna feministična misel, denimo teorije sociologinje Kathi Weeks, pri katerih cilj ni več zgolj širitev koncepta dela onkraj doslej uveljavljenih dejavnosti in sfer, ampak že preseganje dojemanja dela kot merila posameznikove vrednosti. To miselnost tokrat morda najbolj uteleša zaključni, nihilistični etnografski esej o kravah, ki nočejo več dajati mleka, kar se lepo vključuje v dolgo linijo antiproduktivističnih teorij in tudi že v novi val poznokapitalističnega upiranja delu.

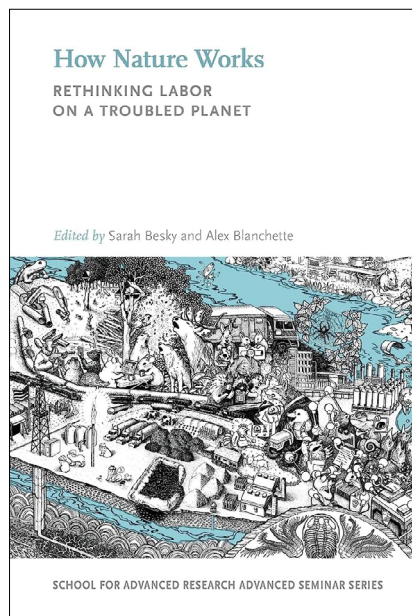
K poanti živalskega dela v zborniku sicer morda najlažje pristopimo skozi prispevek Alexa Nadinga, etnografijo kalifornijskih čebelarjev in čebel, ki so prepleteni v jasnem delovnem razmerju z natančno predvidenim družbeno nujnim delovnim časom in delovnim ritmom. Delo je pri čebelah od nekdanj vezano na sodelovanje velikih skupnosti, hkrati pa pri sodobnem delu čebel (delavk) prihaja tudi do (ekonomskih) migracij in do specializacije, saj je proizvodnja

medu vse bolj ločena od opravevanja. V lovu za presežno vrednostjo čebelarji s kemikalijami in proteini nenazadnje tudi že narčno spreminjajo delavska (čebelja) telesa, motiv utrujanja oziroma trošenja narave pa nasploh predstavlja eno zbornikovih rdečih niti. V to smer denimo kaže tudi etnografija Alexa Blanchetta z ameriške svinjske farme, kjer delavci svinje umetno oplodujejo, da intenzivirajo njihov delovni čas. Svinje pri tem niso le delavke, ampak so »razveščinjen« do te mere, da same postajajo delo, saj morajo njihove osnovne življenjske funkcije podpirati ljudje. Klasični antropologiji dela pa se v smislu preučevanja načinov preživljanja še bolj približa Juno Salazar Parreñas z bogato etnografijo rehabilitacijskega rezervata orangutanov na Borneu, kjer oskrbniki opice naučijo nabirati hrano, ki jo za njih vsak dan znova tudi sami nastavijo, kar izriše tesen preplet človeškega in živalskega (mezdnege) dela.

Spet druga poglavja delo narave slikajo v malo bolj abstraktnem smislu. V prispevku Johna Hartigana gre denimo za »kulturno analizo mikrobnege sveta« oziroma za vpogled v družbeno (so)delovanje in celo v organsko solidarnost bakterij, ki so se sposobne skupinsko premikati precej hitreje kot posamično. Deseto poglavje pa nas popelje v svet nabiranja gob vrste matsutake, ki s svojim posebnim ritmom rasti človeka pritegnejo globlje v svet narave, pri čemer avtorica Shiho Satsuka slednjo opredeli kot »večvrstno multitudo«, torej kolektivnost, ki še ne implicira enotnosti. Pri orisovanju medvrstnega usklajevanja časovnih ritmov se avtorica tu spretno nasloni na Lefebvрово »ritemanalizo« in tudi na nedavno odmevno raziskavo antropologinje Anne Tsing o »gobi na koncu sveta«, s poanto o razno-

vrstnosti narave in svetov samih pa je ena tistih, ki zbornik usmerijo še po sledeh t. i. ontološkega obrata, predvsem misli Viveiro-sa de Castra.

Ob branju nekaterih prispevkov se lahko sicer občasno zdi, da »nečloveška bitja« še vedno ostajajo objekti in da tvornost črpajo predvsem od ljudi. Poleg tega so avtorji (razen dveh) morda zamudili priložnost, da bi delo živali koncipirali v smislu širše (teorije) prakse in se naslonili na misel Hannah Arendt ali pa Pierra Bourdieuja. Pričakovali bi nenazadnje tudi več navezav na zgodnje neoevolucionistične raziskave prilagoditev na okolje in izračune družbene porabe energije. Pravkar naštetih pomisleki pa naj se ne berejo kot negativne kritike prispevkov, temveč, prav obratno, kot ponazoritev njihove uporabnosti za nadaljnje razmišljanje in raziskovanje o življenju in delu okrog nas.

Poročilo o mednarodnem simpoziju *Prenos rokodelskih znanj in izkušenj*

Polona Zabret

1.25 Drugi sestavni deli
DOI 10.4312/svetovi.1.1.148-149

Na Oddelku za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani je 17. in 18. marca 2022 potekal mednarodni simpozij z naslovom Prenos rokodelskih znanj in izkušenj. Dogodek so soorganizirali Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, Inštitut za arheologijo in kulturno dediščino ter UNESCO katedra za interpretacijo in izobraževanje za spodbujanje

celostnih pristopov k dediščini Fakultete za humanistične študije Univerze na Primorskem, Ministrstvo za gospodarstvo, turizem in šport ter Sekcija za domačo in umetnostno obrt Obrtno-podjetniške zbornice Slovenije. Simpozija so se udeležili mnogi študentje EiKA ter posamezniki, ki delujejo na področju rokodelstva in prenosa znanj.

Po uvodnih nagovorih predstavnikov sodelujočih organizacij smo imeli slušatelji

Slika 1: Predavanje dr. Karla Stingla o prenosu rokodelskega znanja, ki ga izvajajo v samostanu Mauerbach. Velika predavalnica Oddelka za etnologijo in kulturno antropologijo. (Foto: Veronika Zavrtnik, 17. 3. 2022).

priložnost spoznati domače in mednarodne primere dobrih praks prenosa rokodelskih znanj in izkušenj. Sébastien Mainil (Valonska agencija za dediščino) je tako predstavil varovanje, restavracijo in promocijo stavbne dediščine v Valoniji. Izkušnje s področja usposabljanja iz zgodovinskih rokodelskih tehnik je podal dr. Karl Stingl (Društvo za vzpodbujanje ohranjanja stavbne dediščine, kartuzija Mauerbach). Zatem je Kathrin Klenner (Jugendbauhütten) opisala svoje delo s prostovoljci, ki se vključujejo v program spomeniškega varstva. Sledila je predstavitev Lucile Etienne iz mreže REMPART (Réhabilitation et Entretien des Monuments et du Patrimoine Artistique), ki nas je seznanila z njeno vlogo pri ohranjanju snovne dediščine. O vlogi izobraževanja, certificiranja in vzpostavljanja meril dobrih praks rokodelskih spretnosti na formalni ravni sta spregovorili Maja Štembal Capuder s Srednje gradbene, geodetske, okoljevarstvene šole in strokovna gimnazije v Ljubljani ter Mateja Kavčič z Zavoda za varstvo kulturne dediščine Slovenije v Ljubljani. S hrvaškim primerom ohr-

njanja dediščine je preko delovanja etno vasi Kumrovec navzoče seznanila Tihana Kušenić. Rokodelka Szidónia Péter je predstavila aktivnosti na področju izobraževanja, promocije in ohranjanja rokodelskih spretnosti v Hiši madžarske dediščine v Budimpešti. Sklepni del petkovega programa je prinesel teoretizirano umestitev primerov prenosa rokodelskih praks in izkušenj, ki jo je pojasnila izr. prof. dr. Sanja Lončar z zagrebškega Oddelka za etnologijo in kulturno antropologijo.

Zatem je sledila zanimiva razprava med udeleženci simpozija. Podana so bila mnoga različna mnenja o vlogah in hierarhijah trenutnih sistemov, ki so močno vezani na zakonodajne ureditve, sodelujoče (samostojne) organizacije in možnosti financiranja. Nabor vseh pogledov pa je združevalo prepričanje, da so spremembe na področju prenosa rokodelskih znanj in izkušenj (še vedno) nujne, predvsem pa morajo vključevati tako rokodelce in izobraževalne programe kot tudi državne institucije.

V soboto, 18. marca, je bila v sklopu simpozija organizirana še ekskurzija v Park Škocjanske jame in Škofjo Loko.

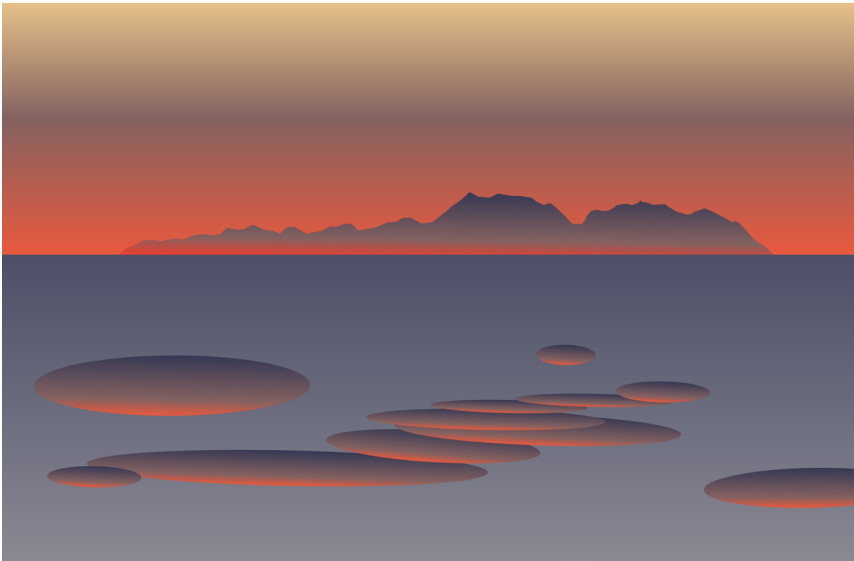

Slika 2: Ekskurzija (Foto: Veronika Zavrtnik, 18. 3. 2022).

The Insularisation of Our Worlds

Call for papers for the 2025 thematic issue
of the journal *Svetovi/Worlds*

Submission deadline: September 15, 2024

Island Futures 2.0. (Author Josipa Slaviček, 2023).

The world we live in today is characterised by high levels of interconnectivity, co-dependence, and overwhelming amounts of information. As we navigate this increasingly complex world, it is important to recognise that isolation still has a pull that captures our imaginations, invades our daydreams, and shapes our desires. For many people, roman-

tic notions of secluded and remote places are still alluring utopias that evoke ideas of isolation, remoteness, and detachment from everyday worries. Because of these notions, islands hold a special place in people's imaginations, representing a promise of being cut off from the rest of the world and immersed in a rhythm marked by simplicity and a slow-

er pace of life. However, as Godfrey Baldacchino points out, this island allure arises from insularism, or the contemporary branding of islands, in which the deliberately stereotypical self-representation of islanders is mixed with the exotic expectations of non-islanders (2012). Despite the prevalence of reductionism and generalisation, romanticised images of islands owe their seductiveness to the long durée of the Western imagination (Gillis, 2004). Although they bear little resemblance to a conceptually shrinking, interdependent world and the heterogeneity of lived experience, these images continue to enchant us and excite our imagination. Island metaphors and island-related experiences have tremendous impact on how we perceive ourselves and others, even in environments that are not islands, leading to a kind of insularisation that has little to do with actual islands. Whether it is spatially isolated areas that lead us to think in island metaphors, cultural phenomena that highlight insular imagery, or oases of different temporal rhythms that emerge amidst the hustle and bustle of cities, it is hard to deny that insular concepts are pervasive in today's world. In this thematic issue of *Svetovi/Worlds: Journal for Ethnology, Anthropology and Folkloristics*, we aim to explore the complex cultural and social worlds that shape our everyday lives and that are often portrayed as isolated. By remapping these complex processes that set archipelagos of thoughts, ideas, and practices in motion, we hope to gain new insights that go beyond the usual assumptions of spatially distant and self-contained domains. Our understanding of insularisation underscores the importance of re-evaluating our

assumptions about isolation and islands, tracing their fragments in everyday life, and considering the ways in which spatial, temporal, metaphorical, cultural, and experiential ideas of insularity blur and intersect to insularise our world. We invite authors to contribute to this thematic issue and join us in rethinking the insularisation of our world as an analytical concept that triggers various cultural and social phenomena.

We propose thematic directions that include exploring various problems, research questions, and possible themes related to the concept of insularisation and its various cultural and social phenomena – insularity and islandness beyond island studies, i.e., political and economic alliances in today's world, re-emerging lifestyles and identities, zones of nature/culture, fragile environments, insularisation in/of conspiracy theories, history of epistemologies and paradigms, etc. Apart from emphasizing the basic orientations of the journal (ethnology, anthropology, folklore, etc.), we do not impose disciplinary, thematic, temporal, and spatial restrictions on the authors or content of articles. In writing and editing texts, we find more important aspects of ethnographic experience, theory, comparability, interdisciplinarity, syntheticity and topicality.

The thematic issue will be edited by cultural anthropologists Tomislav Oroz (University of Zadar; tomislav.oroz@gmail.com) and Peter Simonič (University of Ljubljana; peter.simonic@ff.uni-lj.si)

You are kindly invited to send articles to svetovi-worlds@ff.uni-lj.si or to the editors by September 15, 2024. You can also upload them directly to our [Worlds Open Journal System](#).

- Bojan Baskar Redni profesor za socialno antropologijo in mediteranistiko, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani / Professor of Social Anthropology and Mediterranean Studies, Department of Ethnology and Cultural Anthropology, Faculty of Arts, University of Ljubljana; bojan.baskar@ff.uni-lj.si
- Miha Kozorog Izredni profesor za kulturno in socialno antropologijo, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani; Višji znanstveni sodelavec, Inštitut za slovensko narodopisje, ZRC SAZU / Associate Professor of Cultural and Social Anthropology, Department of Ethnology and Cultural Anthropology, Faculty of Arts, University of Ljubljana; Senior Research Associate, Institute of Slovenian Ethnology, ZRC SAZU; miha.kozorog@ff.uni-lj.si; <https://orcid.org/0000-0003-3233-2520>
- Suzana Marjanić Znanstvena svetnica, Inštitut za etnologijo in folkloristiko, Zagreb / Research Counsellor, Institute of Ethnology and Folklore Research, Zagreb; suzana@ief.hr; <https://orcid.org/0000-0002-6158-3006>
- Dimitrij Mlekuž Vrhovnik Izredni profesor za arheologijo, Oddelek za arheologijo, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani; Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije / Associate Professor of Archeology, Department of Archeology, Faculty of Arts, University of Ljubljana; Institute for the Protection of Cultural Heritage of Slovenia; dimitrij.mlekuz@ff.uni-lj.si; <https://orcid.org/0000-0002-6721-640X>
- Tomislav Oroz Izredni profesor za kulturno antropologijo, Oddelek za etnologijo in antropologijo, Univerza v Zadru / Associate Professor of Cultural Anthropology, Department of Ethnology and Anthropology, University of Zadar; toroz@unizd.hr
- Lea Podgoršek Magistrica etnologije in kulturne antropologije, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani / MA, Department of Ethnology and Cultural Anthropology, Faculty of Arts, University of Ljubljana; leaa.podgorsek@gmail.com
- Gašper Raušl Magistrski študent, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani / MA Student, Department of Ethnology and Cultural Anthropology, Faculty of Arts, University of Ljubljana; gapiraušl@gmail.com
- Peter Simonič Izredni profesor za kulturno antropologijo, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani / Associate Professor of Cultural Anthropology, Department of Ethnology and Cultural Anthropology, Faculty of Arts, University of Ljubljana; peter.simonic@ff.uni-lj.si
- Inja Smerdel Magistrica etnologije, upokojena kustodinja, Slovenski etnografski muzej / MA in Ethnology, retired curator, Slovene Ethnographic Museum; injasmerdel@gmail.com

- Ana Svetel Asistentka z doktoratom, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani / Assistant, Department of Ethnology and Cultural Anthropology, Faculty of Arts, University of Ljubljana; ana.svetel@ff.uni-lj.si; <https://orcid.org/0000-0001-7114-3365>
- Jernej Trebežnik Doktorski študent, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani / PhD Student, Department of Ethnology and Cultural Anthropology, Faculty of Arts, University of Ljubljana; jernej.trebeznik@gmail.com
- Polona Zabret Dodiplomska študentka, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani / BA Student, Department of Ethnology and Cultural Anthropology, Faculty of Arts, University of Ljubljana; polonca.zabret@gmail.com; <https://orcid.org/0009-0002-7093-8005>

